

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УРСР

СТАНІСЛАВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ІСТОРИЧНА СЕРІЯ

ВИПУСК II

«РАДЯНСЬКА ШКОЛА»
Київ — 1957

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УРСР

СТАНІСЛАВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ІСТОРИЧНА СЕРІЯ

ВИПУСК II

НБ ПНУС

bn4621

ДЕРЖАВНЕ
УЧБОВО-ПЕДАГОГІЧНЕ ВИДАВНИЦТВО
«РАДЯНСЬКА ШКОЛА»
Київ — 1957

Відповідальний редактор,
кандидат історичних наук
Рущенко П. Т.

м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 67
ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ім. В. Стефаніка
БІБЛІОТЕКА

1970

ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА ТРУДЯЩИХ ПРИКАРПАТТЯ В ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПІДНЕСЕННЯ 1921—1923 рр.

В результаті Великої Жовтневої соціалістичної революції український народ, керований Комуністичною партією, створив вперше в історії свою справді національну державу — Українську Радянську Соціалістичну Республіку — складову і невід'ємну частину великого Радянського Союзу. Але з завершенням громадянської війни не всі українські землі були воз'єднані в єдиній Українській Радянській державі. Панська Польща, користуючись тимчасовими утрудненнями Радянської держави, викликаними громадянською війною і розрухою, при підтримці світової реакції, українських буржуазних націоналістів та уніатської церкви, загарбала західноукраїнські землі.

І тоді, коли в щасливому колі братніх народів СРСР міцніла і процвітала Радянська Україна, трудящі Західної України, поневолені польськими панами, переживали один з найтяжчих періодів у своїй історії. Польські поміщики і капіталісти встановили на окупованих землях колоніальний режим, режим терору, політичного безправ'я, жорстокого соціального і національного гноблення.

Захопивши владу в свої руки, польська реакція підпорядкувала економіку Польщі іноземним імперіалістам і тим самим поставила країну перед лицем катастрофи. Невпинно продовжували зростати борги Польщі, бо агресивна політика, яку провадив панський уряд в інтересах своїх і іноземних капіталістів, вимагала колосальних фінансових і матеріальних витрат. В грудні 1921 р. зовнішні борги Польщі дорівнювали 1 130 619 631 640 польських марок, з яких 64% становили заборгованість Сполученим Штатам Америки, а 22% — Франції¹.

Польська реакція розпочала масовий продаж багатств країни іноземним монополіям. Перш за все предметом торгу стали нафтові багатства Прикарпаття. Вже до 1922 р. частка іноземного капіталу в нафтовій промисловості Прикарпаття дорівнювала 63,5%². Іноземні монополії одержували свободу експорту наф-

¹ «Громадський вісник», № 55, 29. VI 1922 р., Львів.

² «Діло», № 34, 13. X 1922 р., Львів.

тої продукції, самі встановлювали тарифи перевозу. Монополії звільнялися від обов'язкових державних позик, користувалися ліцензіями в податках на капітал і, крім того, могли безпосередньо оперувати на території Польщі іноземною валютою та користувалися правом екстериторіальності. Іноземні капіталісти, як п'явки, присасалися до тіла народу і висмоктували з нього живі соки. Вслід за нафтою почався продаж лісів Карпат та Волині.

Іноземні монополії разом з польською та українською буржуазією повели наступ на робітничий клас, зростало безробіття, різко впала заробітна плата.

В той же час польська окупаційна влада почала економічно утискувати селянство на «кресах» (окуповані райони Західної України та Західної Білорусії). Польський уряд послідовно здійснював колонізацію загарбаних земель, проводячи в життя закон про осадників, що передбачав створення міцного прошарку куркульських господарств на західноукраїнських землях, який був би надійною опорою існуючого ладу. Лише до кінця 1923 р. польський уряд роздав колоністам і осадникам на території Західної України 268716 гектарів землі і це тоді, коли трудяще селянство цього краю задихалось від безземелля і малоземелля. Так, наприклад, в Коломийському повіті селянських господарств з земельним наділом до 0,5 гектара було 29,02%; від 0,5 до 1 гектара — 14,28%; від 1 до 2 гектарів — 22,22%. Таким чином, наділи до 2 гектарів мали 65,52% господарств¹.

Тяжким тягарем для селянства була податкова система панської Польщі. Податки зростали з року в рік. Наприклад, в 1922 р. сума податків виросла порівняно з 1921 р. на 410%². Грабували селян поміщики, грабувала держава. На населення одного з найбільш бідних повітів Прикарпаття — Косівського повіту — в 1921 р. негайно була накладена данина в сумі 70030000 польських марок. 27190725 марок було стягнуто, а далі нічого було брати, бо «гуцули терплять голод, — пише косівський староста, — і реквізувати в них, очевидно, нічого»³. Дійсно, де ж могли бути ті вжитки в гуцула, коли в селі Старі Кути за даними гмінної управи на 5 тисяч мешканців припадало коло 1500 моргів землі (сюди включена і орна земля, і ліс, і неужитки). Рятуючись від голодної смерті, жителі села пішли на рівнину в шуканні якоїсь роботи, на будівництво господарських будівель та ін., але поліція не дозволяла їм там працювати, а за непослух жорстоко карала.

Велика кількість гуцулів була неперевершеними, самобутніми майстрами художньої різьби по дереву. В умовах повного обезцінення марки гуцули спустилися в низини, де продавали, або

¹ Станіславський обласний державний архів (СОДА), фонд 2, оп. 8, спр. 111, арк. 30.

² «Громадський вісник», № 40 (194), 22. II 1923 р., Львів.

³ СОДА, ф. 2, оп. 5, спр. 51, арк. 9.

обмінювали свої вироби на продукти споживання. Проте поліція забороняла гуцулам продавати свої вироби на ярмарках Снятинського, Коломийського та інших повітів¹.

Таким чином, в результаті господарювання панської Польщі на Землях Західної України почався застій у промисловості, руйнування і розорення сільського господарства. Трудяще населення міста і села було приречене на страшні злидні, селянство попадає у важку кабалу до поміщика, куркуля, лихваря.

Гніт економічний доповнювався гнітом політичним і національним. Після того, як пройшов переляк польської шляхти і буржуазії, який охопив їх, коли Червона Армія просувалася в напрямі до Варшави, польський уряд перейшов у рішучий наступ проти всіх демократичних завоювань трудящих Польщі і особливо в Західній Україні. Політичні права трудящих всіляко обмежувалися. Перш за все була різко обмежена можливість діяльності демократичних організацій. В циркулярі міністерства внутрішніх справ від 3 липня 1922 р. вказувалося, що «перед адміністрацією держави стоїть завдання дати свободу агітації лише тим партіям, які стоять на ґрунті польської державності»². Зрозуміло, що на ґрунті польської панської державності не стояли демократичні організації польського і українського пролетаріату та трудящого селянства.

Перші удари реакції були спрямовані проти організацій робітничого класу. Комуністична партія Польщі і комуністичні організації Західної України переслідувались особливо жорстоко. Одночасно адміністративна влада в Західній Україні розпочала похід проти робітничого профспілкового руху. Розпуск профспілкових організацій, арешти революційних профспілкових діячів — все це стало щоденним явищем. В циркулярі львівського намісника суворо попереджувались підлеглі йому чиновники, що в умовах, в яких перебуває Галичина, не можна допустити діяльності профспілок і необхідно заборонити збори профспілок³.

Позбавивши трудяще населення свободи організацій, зборів, польська адміністрація оскаженіло накинулася на демократичну пресу, і найбільш жорстокою була розправа з українською демократичною пресою.

Згідно з Ризьким договором 1921 р. уряд панської Польщі зобов'язався створити українській, білоруській, російській та іншим національним меншостям, що населивали Західну Україну і Західну Білорусію, умови для вільного національного і культурного розвитку. Проте польська адміністрація розпочала масове звільнення з роботи українців і трудящих інших пригнічених національностей. Значну кількість службовців, а особливо вчителів-українців, було переведено в райони Польщі.

¹ СОДА, ф. 1 с/2, спр. 34, арк. 52.

² СОДА, ф. 2, оп. 10, спр. 10, док. 100.

³ СОДА, ф. 2, оп. 10, спр. 6, док. 2511.

На місце звільнених з роботи або переведених, з районів Польщі надсилали негайно тих осіб, які мали заслуги перед буржуазноляхетським урядом. На посади урядовців надсилалися лейтенери, на посади вчителів — жандарми. Так, наприклад, було послано вчителем на «креси» колишнього жандарма Ясінського, який розпочав свою «педагогічну» діяльність з того, що ввів корову на постійне перебування в шкільне приміщення, а на протести батьків відповів: «Ваші діти можуть вчитися разом з коровами»¹. Армія безробітних учителів зростала, а ясінські сіяли неучтво і темряву, знущалися всіма засобами над природним тяжінням трудящих мас до світла, до знання.

Культурні завоювання трудящих, здобуті десятками років важкої боротьби, руйнувалися. Польська воєнщина влаштувала нечуваний погром української школи. Якщо в момент окупації Галичини українських народних шкіл було 3662², то в 1920/21 навчальному році їх залишилось лише 1930³.

Розгромові були піддані й інші культурні установи в Західній Україні. 13 українських кафедр Львівського університету були ліквідовані, а доступ українській молоді в університет був закритий. Приватний український університет, створений по ініціативі Щурата і Свінцицького, який в 1921/22 навчальному році мав 65 кафедр і 1014 слухачів, був загнаний варварськими актами насильства спочатку в підпілля, а незабаром і остаточно розгромлений⁴.

Таким чином, в усіх галузях господарського, політичного і культурного життя спостерігалась одна й та ж картина: нечуване пограбування населення, варварська експлуатація і дике нехтування елементарних прав людини і громадянина.

Такий режим міг триматися лише на насильстві. Тому в окупованих районах був створений великий бюрократичний апарат, дислоковані численні військові загони, зосереджені великі сили поліції. Польська реакція в своїй боротьбі проти визвольного руху трудящих Західної України спиралась на українських буржуазних націоналістів. Кампанію співробітництва українських буржуазних націоналістів з панською Польщею очолив митрополит уніатської церкви граф Андрій Шептицький, який у 1921—1923 рр. спеціально їздив у Рим і США за відповідними інструкціями. По команді Уолл-стріту і Ватікану запроданці українського народу поширювали націоналістичну ідеологію, розпалювали недовіря і ненависть між трудящими українцями і поляками, щоб ослабити цим інтернаціональну єдність трудящих, відвернути їх від революційної класової боротьби. Українські буржуазні націоналісти

¹ Д. Боген, Преследование национальных меньшинств в Польше, Изд. ЦК МОПР, Москва, 1927, стор. 14.

² СОДА, ф. 6 с/68, спр. 644, арк. 17.

³ «20 років під ярмом польських панів», Держвидав політ. літератури при РНК УРСР, 1940 р., стор. 21.

⁴ СОДА, ф. 1 с/2, спр. 194, арк. 7.

і уніатська церква намагалися посіяти ворожнечу і недовір'я до народів Радянського Союзу і, в першу чергу, до братнього російського народу. На сторінках своєї брудної преси українські буржуазні націоналісти з шкіри лізли, щоб спаплюжити завоювання трудящих Радянської України та інших народів СРСР, викликати зневіру мас у свої сили.

Проте помисли широких мас трудящих були інші. Ось, наприклад, що писав прогресивний письменник Західної України Василь Стефаник у відкритому листі до націоналістичних писак: «Яке щастя, що наш мужик не слухає Вас, а має свій розум, твердий, як той кулак, що підкладає під голову замість подушки. Хто вам казав, що наше село підписується під вашими програмами та резолюціями? Воно чує носом через усі перелази, що за вашими нібито масними словами ховається бажання знайти спільну мову з польськими панами. Воно знає, що як довго існуватиме панська Польща, наш селянин не одержить від неї землі. А без землі йому — камінь на шию і просто у воду. Землі йому не дасть і не продасть ніхто, а він мусить сам собі її взяти. Революція на великій Україні показала нам, коли і як це робиться... Та єдина Україна, яка існує у світі, створена не вашими з'їздами і не вашими статтями. Ми, мужики, не боїмось більшовиків, бо всі ми більшовики в душі...»¹.

В умовах жорстокого терору польської окупаційної влади, зради українських буржуазних націоналістів трудящі маси Західної України вели мужню боротьбу за своє соціальне і національне визволення. В авангарді цієї боротьби йшов робітничий клас.

Керівною силою визвольної боротьби робітничого класу і трудящого селянства були комуністи. Проте Комуністична Робітнича партія Польщі (КРПП) і її складова частина — Комуністична партія Західної України (КПЗУ) була ще далекою від справжньої революційної партії робітничого класу. Націоналістичні елементи, які пролізли в ряди КПЗУ, намагались зірвати єдиний фронт боротьби польських і українських трудящих, дезорганізувати партійну роботу. Боротьба проти націоналістів у своїх рядах забирала в партії багато сил, відволікала її увагу від безпосереднього керівництва революційною боротьбою. Ідейно стійкий робітничий кістяк КРПП і КПЗУ в умовах жорстокого поліцейського режиму, переслідувань і терору, керуючись рішеннями Комінтерну, користуючись допомогою КПРС як керівної сили міжнародного комуністичного руху, розгорнув боротьбу за маси, за створення єдиного фронту робітничого класу.

Найбільш сильними в Західній Україні були комуністичні організації Бориславсько-Дрогобицького нафтового басейну. Другим районом, де був міцний комуністичний рух, була східна частина Прикарпаття, або Покуття (Косівський, Коломийський,

¹ XVII з'їзд КП(б)У, Держполітвидав УРСР, Київ, 1953, стор. 60.

Святинський повіті). Значні комуністичні організації виникли тут ще на початку 1920 р., і, незважаючи на відсутність у цьому районі значних промислових центрів, в матеріалах Коломийського окружного суду читаємо: «Рух цей досягнув значних результатів як у сферах робітничих — в Коломиї, так і селянських, головне в Заболотіві і в його околицях»¹.

Переборюючи всілякі перешкоди, партійні організації розширюють сферу своєї діяльності, налагоджують вихід легальної комуністичної газети, все більше поширюють в масах нелегальну літературу і листівки. Центральний орган партії «Наша правда» видавався у Відні, а звітди пересилався в Західну Україну. 6 липня 1921 р. у Львові виходить перший номер газети «Робітнича справа», незабаром легальна комуністична газета «Робітнича газета» починає виходити в Перемишлі. Хоч ці газети видавались невеликим тиражем, та й не частою була їх періодичність (1 раз на тиждень), але вони стали могутньою зброєю в руках комуністичних організацій в боротьбі за розширення впливу на маси.

Паралізуючи вплив правих соціалістів, комуністичні організації почали завойовувати на свій бік професійні спілки. В листопаді 1921 р. комуністи розгорнули широку боротьбу за вплив на професійні спілки в Станіславському воєводстві і залучили на свій бік найактивніших членів профспілок². Посилення впливу комуністів на професійні спілки мало вирішальне значення для перетворення останніх у фортеці боротьби за інтереси робітничого класу. Професійні спілки в міру посилення в них впливу комуністів розгорнули широку роботу по вихованню робітничого класу, надаючи його запитам класово свідомого змісту. Профспілки розгорнули освітню роботу, пропаганду наукових знань і особливо вчення класиків марксизму-ленінізму. Профспілковий рух на Прикарпатті зростав усе більше, особливо посилювався вплив комуністичних організацій на профспілки в більш значних промислових центрах. Під кінець 1923 р. вплив комуністів у профспілках Станіславського воєводства особливо зростає. В самому місті Станіславі комуністи взяли під свій вплив 13 профспілок³. Комуністи завоювали не лише діючі профспілки в крупній і середній промисловості, але й почали організовувати нові профспілки на дрібних підприємствах і в кустарному промислі. Так, в Станіславі у 1923 р. була створена профспілка мукомолів, хіміків та ін. Особливо слід відзначити те, що комуністам вдалося добитися створення міжнаціональних спілок⁴. Коли врахувати багатонаціональний склад пролетаріату в Галичині, ганебну практику будівництва профспілок в колишній Австро-Угорщині за національною ознакою, то створення міжнаціональних професійних

¹ СОДА, ф. 28 с/90, спр. 123, арк. 165.

² СОДА, ф. 6 с/68, спр. 538, арк. 168.

³ СОДА, ф. 1 с/2, спр. 124, арк. 62.

⁴ СОДА, ф. 1 с/2, спр. 130, арк. 32, 37.

спілок, які об'єднували робітників українців, поляків, євреїв та інших, було великим досягненням комуністичних організацій.

Комуністичні організації Західної України вели наполегливу боротьбу за вплив на маси робітничого класу і трудящого селянства. Коли в кінці 1920 р. і на початку 1921 р. на території Станіславського воєводства комуністичні організації існували, крім великих міст, і в таких невеликих містах і робітничих селищах, як Надвірна, Битків, Сколе, Синьоводськ, то весною і літом 1921 р. комуністична пропаганда і агітація проникає все більше на село. Весною 1921 р. розгортає свою діяльність комуністична організація в селі Опришівцях, Станіславського повіту. Комуністичні газети і брошури були захоплені поліцією в ряді сіл Рогатинського повіту, Снятинського, Косівського, Городенківського та ін. Покладений був початок роботи серед солдатів польської армії в Станіславському гарнізоні¹.

Провадити роботу серед широких мас трудящих комуністичним організаціям доводилось у винятково складних умовах переслідування польської поліції і цькування українських буржуазних націоналістів. Але в цій боротьбі гартувалися кадри комуністичних організацій, зміцнювався єдиний фронт українських і польських трудящих проти об'єднаних сил польської і української буржуазії та поміщиків.

Новим кроком у зміцненні братніх зв'язків, у з'єднанні революційних сил трудящих Західної України і Польщі був II з'їзд КРПП, який відбувся в серпні—вересні 1923 р. II з'їзд КРПП поставив нові завдання перед партією по роботі на селі і особливо серед сільського пролетаріату, бідняцьких елементів села, серед жінок і молоді. Разом з тим з'їзд прийняв ленінську програму по національному питанню, проголосивши право націй на самовизначення. Укріплення бойового революційного співробітництва польського й українського пролетаріату сприяло загальному посиленню комуністичного руху.

Робітничий клас Західної України, очолюваний комуністами, переборюючи опір соціал-угодівців та українських буржуазних націоналістів, вів за собою всі інші демократичні верстви населення. Він першим став на шлях боротьби проти окупаційного режиму, проти жорстокої експлуатації і національного гноблення.

Визвольна боротьба трудящих Західної України в період революційного піднесення 1921—1923 рр. проявилася в найбільш різноманітних формах: страйки міського і сільського пролетаріату, демонстрації, заворушення селян, бойкот заходів польських властей, партизанська боротьба та ін. Трудящих у цій боротьбі запалював приклад героїчного радянського народу, який раз і назавжди покінчив з соціальним і національним гнітом.

Як не оббріхувала продажна преса Радянську державу, правда про життя за Збручем все ж таки проникала в Західну

¹ СОДА, ф. 6 с/68, спр. 538, арк. 70, 126, 168.

Україну, звідти чекали трудящі допомоги і визволення. В місячному звіті станіславського воєводи за жовтень 1921 р. читаємо: «Більшість русинів вважає і далі польську владу тимчасовою, окупаційною і живе в чеканні політичного перевороту». На який саме переворот сподівалося трудяще населення, вказує староста Городенківського повіту в звіті за квітень 1922 р., обурюючись тим, що «серед населення шириться чутка, наче б скоро буде війна з Радами... не йде купівля землі. Чути голоси: «Навіщо купувати? В скорім часі будуть даром роздавати»¹. Хай малосвідома селянська маса мислить в данім випадку примітивно, але класовий інстинкт її не обманює, що визволення може прийти лише із Сходу, з Радянської землі. З хати до хати, з уст в уста поширювались чутки по землях Західної України, що незабаром славна кіннота Будьонного перейде Збруч і визволить їх від панської неволі. Постійно мріючи про це, народ створював навколо очікуваної події цілі легенди, в яких навіть вказувалася точна дата цього приходу². Проте трудящі маси не лише чекали цієї допомоги, а й самі боролись проти окупаційного режиму панської Польщі, за радянську владу, за возз'єднання з Українською РСР. В період 1920—1921 рр. «Галичина являла собою кип'ячий котел»³.

Яскравим проявом бойкоту заходів польських властей був опір трудящих Прикарпаття проведенню перепису населення в 1921 р. і проведенню виборів до польського сейму та сенату в листопаді 1922 р. Проведення перепису в 1921 р. не мало ще прецедента. Це був не перепис, а нескінчений потік насильства, знущання і глуму над українським народом. Завданням властей було добитися максимальної кількості польського населення в даних перепису. Фальшивими даними перепису населення польський уряд мав намір обгрунтувати необхідність включення західноукраїнських земель до складу Польщі. Трудящі маси чинили опір цьому акту насильства. Про розмах боротьби трудящих під час проведення перепису населення дають уявлення такі дані поліції. Якщо на території Станіславського воєводства в III кварталі 1921 р. політичних виступів трудящих було 1717, то в IV кварталі їх кількість зросла до 5220⁴.

Видаючи закон від 5 серпня 1922 р. про проведення виборів на території Західної України, польський уряд ще раз зневажив волю трудящого населення. Успішне проведення виборів, за задумами польської реакції, поставило б світову громадську думку перед фактом «юридичного визнання» населенням Західної України польської влади.

Робітники, селяни, прогресивна інтелігенція Прикарпаття виступили з рішучим бойкотом цих «виборів». На масових мітин-

¹ СОДА, ф. 1 с/2, спр. 49, арк. 20, 147.

² СОДА, ф. 199, с/226, спр. 732, арк. 46, 47.

³ СОДА, ф. 1 с/2, спр. 34, арк. 2.

⁴ СОДА, ф. 6с/68, спр. 540, арк. 1,2.

гах і зборах трудящі приймали резолюції, в яких засуджували польський окупаційний режим і заявляли тверду рішучість бойкотувати «вибори». Так, 13 вересня 1922 р., відбувся мітинг трудящих в Рогатині з участю 500 чоловік, які одностайно вирішили бойкотувати «вибори».

Незважаючи на всі перешкоди властей, подібні мітинги проходили в багатьох містах і селах Прикарпаття.

Для проведення «виборів» польський уряд надіслав у Західну Україну кривавого генерала Галлера, надавши йому диктаторських повноважень. В усіх повітах Прикарпаття були розміщені військові гарнізони. Зосередивши великі сили війська, поліції, польські власті провели масові арешти. За порівняно короткий час у Долинському повіті було заарештовано 103 чоловіки, в Стрийському — 218, в Городенківському — 242, в Снятинському — 730¹.

Багато старань доклали польський буржуазно-поміщицький уряд та місцеві органи влади, щоб провести ці «вибори», але подолати опір трудящих не вдалося. Взагалі наслідки виборів не виправдали сподівань окупаційної влади. Навіть за даними польських властей, явно перебільшеними, наприклад, в Тлумацькому повіті, Станіславського воєводства, в виборах у сейм взяли участь 24,12% виборців, а в сенат — 21,5% виборців. В селах Братишів, Торговиця, Петрилів, Тлумацького повіту, не проголосував жоден чоловік. Снятинський староста вказує, що лише незначний процент виборців узяв участь у виборах². За даними опозиційної преси бойкотували вибори в стрийському виборчому окрузі 93% виборців, в Станіславському — 92%, в Тернопільському — 95,2% і т. д.³.

Гострий характер мала боротьба трудящих проти призову молоді до польської армії. З бойкотом цього заходу буржуазно-поміщицького уряду Польщі виступило не лише українське населення Прикарпаття, але й польське. Польський уряд вирішив використати для успішного призову в армію силу військових частин, нагнаних в Західну Україну під час проведення «виборів». Зразу ж після «виборів» розпочали свою роботу медичні комісії. Опір трудящих в данім випадку мав масовий характер. Цілоком не з'явилась на медичний огляд молодь сіл: Демешківці, Скоморохи, Коростовичі, Рогатинського повіту; Петрилів, Антонівка, Тлумацького повіту, і інших, а в селах Вербівці і Тишківці, Городенківського повіту, значну частину молоді вдалося доставити на медичний огляд силою війська і поліції. Тому, коли по 21 повіту Західної України в один день 19 грудня 1922 р. мали пройти медичний огляд 4113 чоловік, пройшло всього 2710⁴.

¹ СОДА, ф. 1 с/2, спр. 122, арк. 44, 63, 72, 104, 166.

² СОДА, ф. 1 с/2, спр. 103, арк. 12.

³ «Громадський вісник», № 57/211, 14. VII 1923 р., Львів.

⁴ СОДА, ф. 1 с/2, спр. 107, арк. 1, 3.

Наближаний опір наборові в окупантську армію чинили трудящі Косівського й Снятинського повітів.

Набираючи силою в армію, польська влада не могла розраховувати на благонадійність цих військ. Настрої трудящих перелігались армії, і використати ці частини для несення служби на землях Західної України польська вояччина аж ніяк не могла, їх найчастіше посилали служити в райони польських земель. Проводячи таким чином комплектування армії, польська влада дуже швидко зіткнулася з фактами широкого проникнення комуністичних ідей в армію¹.

Організовано виступило селянство Прикарпаття проти здириства окупантів. В умовах важкої економічної кризи, після ран, заподіяних селянським господарствам війною і грабунками з боку польських військ, податки важким тягарем лягали на плечі трудящих. Селянство масово боролось проти цього організованого грабежу. Польській владі силами фінансового і адміністративного апарату зібрати податки не вдалося. В цих умовах львівський воевода проявив «цінну ініціативу»: на початку 1922 р. він виділив для збирання податків численні військові загони. Міністр внутрішніх справ схвалив службовий почин львівського воеводи, і такий порядок стягнення податків був запроваджений всюди².

Трудящі маси Західної України, бойкотуючи заходи польської влади, стали на шлях повного ігнорування її представників на місцях³. Призначені польською владою війти, урядові комісари не мали ніякої реальної влади на місцях і, якщо вони доби- валися виконання своїх розпоряджень, здійснювали в якійсь мірі політику уряду на місцях, то лише спираючись на поліцейську і військову силу.

Винятково великого розмаху в період 1921—1923 рр. набра- ла страйкова боротьба робітничого класу Західної України. В. І. Ленін надзвичайно високо цинив значення страйкової форми боротьби в класових битвах пролетаріату. В. І. Ленін називав страйки «школою війни», підкреслюючи при цьому, що школа війни це ще не сама війна. Значення страйків В. І. Ленін вбачав у тому, що вони «привчають робітників до об'єднання, страйки показують їм, що тільки спільно можуть вони вести боротьбу проти капіталістів, страйки навчають робітників думати про боротьбу всього робітничого класу проти всього класу фабрикантів і проти самовладного, поліцейського уряду»⁴. Відразу після відступу частин Червоної Армії в 1920 р. в страйкову боротьбу була втягнена велика кількість робітників Західної України. Вже в жовтні 1920 р. відбулися страйки робітників у Львові, Станіславі, Дрогобичі, Бориславі, Стрії. Починаючи з цього часу,

¹ СОДА, ф. 1 с/2, спр. 171, арк. 1.

² СОДА, ф. 1 с/2, спр. 56, арк. 81, 82.

³ СОДА, ф. 1 с/2, спр. 49, арк. 110, 127, 150.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 285.

страйкова боротьба не затихає, а посилюється з кожним роком. В 1921 р. страйками були охоплені робітники не тільки великих фабрик і заводів, значних промислових центрів, як це було в 1920 р., але й робітники дрібних підприємств. Промисловці чинили жорстокий опір страйкуючим. Крім того, в країні було хронічне безробіття, використовуючи яке, капіталісти погіршували умови праці зайнятих на виробництві робітників. В умовах порівняно невисокої організованості і свідомості робітників це надзвичайно утруднювало страйкову боротьбу.

Основні вимоги страйкуючих зводились до такого: а) встановлення закритих цехів, запровадження практики прийому і звільнення з роботи робітників лише при посередництві професійних сілок; б) 8-годинний робочий день; в) підвищення заробітної плати; г) організація допомоги безробітним та ін. Боротьба за підвищення заробітної плати в умовах інфляції і росту дорожнечі була найбільш актуальною, бо значна кількість робітничих сімей голодувала.

Організованою і стійкою була страйкова боротьба робітників Прикарпаття в травні 1921 р. Ще в другій половині квітня 1921 р. розпочався страйк калійників Калуша і робітників копальні озокериту в Старуні. В середині травня застрайкували робітники Ріпнянського нафтопромислу, вимагаючи системи закритих цехів і підвищення заробітної плати¹, їх підтримали 920 робітників Битківського нафтопромислу², за битківцями припинили роботу робітники всіх копалень Долинського, Надвірнянського і Богородчанського повітів. В знак солідарності 18 травня 1921 р. оголосили страйк нафтовики Печеніжинського повіту (Космач і Слобода Рунгурська). Хвиля страйку розширилася і охопила робітників інших галузей промисловості. Застрайкували робітники тартака в Сколе, тартака Фальберга і Датнера в Турчанському повіті³. Таким чином, весь Прикарпатський район був охоплений страйком. Під час травневих страйків робітники проявили пролетарську мужність і організованість. Прикладом високої організованості був страйк 1400⁴ деревообробників у Брошневі на тартаку Глезінгера. Боротьба була тривалою, на окремих підприємствах робітники приступили до роботи тільки в червні 1921 р.

Незважаючи на сильний опір буржуазії та її соціал-угодовських лакеїв, які намагалися зірвати страйк, робітники виступали організовано і в основному всюди добились перемоги. На ряді більш значних підприємств була встановлена система закритих цехів, страйкарі всіх підприємств домоглися підвищення заробітної плати.

В період липня і серпня 1921 р. страйки відбулися на не-

¹ СОДА, ф. 6 с/68, спр. 538, арк. 2, 9.

² СОДА, ф. 1 с/2, спр. 16, арк. 15.

³ СОДА, ф. 6 с/68, спр. 538, арк. 16, 20, 41, 46.

⁴ СОДА, ф. 1 с/2, спр. 16, арк. 2.

ликих підприємствах, де найменше були організовані робітники, як наприклад, в каменоломні під Сколе, на цегельні в Голобутові, Стрийського повіту, та ін. Страйкували також деревообробники в Демні-Вижній і робітники сірникової фабрики «Ватра» в Стрії.

Але підвищення заробітної плати, якого добились робітники під час травневих страйків, дуже швидко втратило практично значення, бо в країні нечувано швидко зростала дорожнеча. Лише за кілька днів червня 1921 р. ціни піднялися майже на 100%. Тому в жовтні — листопаді 1921 р. по всьому Станіславському воєводстві прокотилася нова хвиля страйків, яка охопила робітників промислових підприємств і залізничників¹.

Поряд з численними економічними страйками відбулись багатолюдні політичні демонстрації та мітинги трудящих. Особливо масовими і могутніми були мітинги, проведені одночасно пролетарями Лодзі, Варшави, Домброви, Волині і Галичини весною 1921 р., на яких робітники категорично вимагали від уряду припинити колонізаторську політику в Галичині і на Волині².

1922 р. робітничий клас Західної України зустрічав у полум'ї нових класових боїв. Капіталісти, спираючись на всебічну допомогу уряду, на силу поліції і війська, вирішили перейти в рішучий наступ проти робітничого класу. На ряді підприємств Прикарпаття в січні 1922 р. власники оголосили локаут, маючи намір зменшити і без того низьку заробітну плату на 25%. В умовах глибокої економічної кризи локаути привели до різкого збільшення безробіття. Так, у Львівському воєводстві кількість безробітних у січні 1922 р. в порівнянні з груднем 1921 р. зросла на 50%³. Намагаючись вийти з тяжкого економічного становища, підприємці посилили наступ на життєвий рівень робітничого класу. В першу чергу вони домагалися збільшення робочого дня.

В польській промисловості все більше зростає роль іноземного капіталу, основні, командні висоти в польській промисловості перейшли в його руки, силами іноземного капіталу прискорювався процес монополізації, а все це неминуче вело до посилення експлуатації робітничого класу в Польщі.

Робітничий клас Польщі і Західної України на посилений наступ капіталу відповів ще більш організованою боротьбою. В ряді міст і робітничих селищ пройшли масові робітничі мітинги протесту проти наступу капіталу. В ряді міст з ініціативи комуністичних організацій відбулися мітинги і демонстрації безробітних.

В цей же час зростав страйковий рух. Коли в 1921 р. в Польщі страйкувало 479 тисяч робітників, то в 1922 р. кількість страй-

¹ СОДА, ф. 6 с/68, спр. 538, арк. 9, 57, 72, 80, 84, 86, 91, 160.

² «Наш стяг», 1921, № 2, Відень, стор. 12.

³ СОДА, ф. 1 с/2, спр. 50, арк. 16.

куючих зросла до 607 тисяч чоловік¹. Як і в попередньому році, хвиля страйків розпочалася в травні і досягнула найвищої точки в липні і восени 1922 р.

Травневому виступові страйкуючих передували могутні політичні демонстрації робітничого класу й селянства в день міжнародного свята трудящих — 1 травня. Першотравневі демонстрації пройшли по всій території Польщі від Помор'я до Гуцульщини. В ряді міст, в тому числі у Варшаві, через провокацію поліції відбулись криваві сутички між поліцією і демонстрантами. На території Західної України на першотравневих демонстраціях одноставно виступили представники українського, польського та єврейського пролетаріату, виставляючи політичні вимоги. В резолюціях першотравневих мітингів найчастіше зустрічались такі вимоги: а) єдність пролетарських рядів, б) 8-годинний робочий день, в) геть безробіття, г) об'єднання українських земель в Українській Соціалістичній республіці².

На початку літа 1922 р. першими розпочали страйкову боротьбу деревообробники і нафтовики. 19 червня 1922 р. розпочався страйк на тартаку Клейна в Маняві. 28 червня застрайкували 600 робітників фірми «Домброва» Битківського нафтопромислу, який уже 29 червня став загальним, охопивши весь нафтопромисел. Що особливо дратувало органи безпеки і поліції, так це те, що «все місцеве населення прихильно ставиться до страйкуючих»³. В липні 1922 р. була охоплена страйковою боротьбою велика кількість підприємств Станіславського воєводства. Страйкували вуглекопи Джурова (Снятинський повіт), озокеритники Дзвіняча, тартачники Делятина і Ворохти, меблярі і машинобудівельники Коломиї⁴, пекарі Стрия, робітники копалень і підприємств по очищенню нафти⁵. Робітники вимагали підвищення заробітної плати на 150—200% (Джурів), 8-годинного робочого дня (Ворохта) та ін.

Багатьом робітникам, обороняючи свої завоювання та борючись за їх розширення, доводилося страйкувати кілька разів на рік. Так, робітники фірми «Домброва» в Биткові розпочали страйк 28 червня 1922 р., який закінчився їх перемогою, а вже 19 серпня, менш ніж через два місяці, нафтовики застрайкували знову, бо адміністрація стала на шлях порушення досягнутої в попередньому страйку угоди. І на цей раз робітники не відступили, продержавшись більше 2-х тижнів, до 4 вересня 1922 р. Окремі страйки носили характер безприкладного поєдинку, в якому робітники проявили високу витримку, мужність і організованість, ішли на великі жертви, щоб відстояти свої вимоги.

¹ Манусевич А. Я., Очерки по истории Польши, Москва, 1952, стор. 302.

² «Громадський голос», № 58, 4. V 1922 р., Львів.

³ СОДА, ф. 1 с/2, спр. 58, арк. 10, 19, 22, 24, 34.

⁴ СОДА, ф. 1 с/2, спр. 104, арк. 13, 14, 15, 16.

⁵ СОДА, ф. 6 с/68, спр. 571, арк. 9, 15.

В грудні 1921 р. розпочали страйк деревообробники Брошнева, які страйкували до вересня 1922 р. Зломити опір робітників не могли ні власники підприємств, ні соціалісти з профспілок. І лише коли Станіславський воевода надіслав у Брошнів військо 4 вересня 1922 р., страйк був придушений¹.

Отже, нічого втішного для польської шляхти 1922 р. не при- ніс. Економічне становище продовжувало погіршуватися. Ріст дорожнечі, параліч економічного життя, посилення національ- ного гніту втягували в боротьбу проти буржуазно-поміщицької влади щораз ширші маси робітничого класу, селянства, дрібної буржуазії. З кожним днем посилювалась ненависть трудящих Прикарпаття до окупаційного режиму, зростала їх рішучість повалити владу поміщиків та капіталістів, возз'єднатися з Радян- ською Україною.

Слідом за робітничим класом в боротьбу втягувалося трудове селянство, яке рішуче виступило проти поміщицької кабали, за землю, за владу Рад. Під впливом організованої боротьби мі- ського пролетаріату зростає активність сільських пролетарів. Сільськогосподарські робітники в 1922 р. провели ряд страйків. Найбільшим з них був страйк на шести фільварках графа Пото- цького. Для придушення цього страйку власті кинули загін вій- ська і сили поліції².

Революційна боротьба селянства мала величезне значення для загальної боротьби трудящих мас Прикарпаття проти поль- ських окупантів, за возз'єднання з Радянською Україною. Але ця боротьба дуже часто мала місцевий характер, не була тісно пов'язана з революційними виступами міського пролета- ріату, не завжди очолювалась ним. У цьому проявилась її слаб- кість.

Марксизм-ленінізм учить, що з ростом свідомості мас, в міру загострення економічної і політичної кризи в тій, чи іншій країні масова боротьба трудящих висовує все нові, більш різноманітні способи оборони і нападу на ворога. На території Західної Ук- раїни в період 1921, 1922, 1923 рр. трудящі використовували таку форму боротьби, як партизанський рух. Особливо широкого розмаху набрав партизанський рух в районах Прикарпаття, де для цього були такі сприятливі умови, як порівняно недоступні гори, труднопрохідні ліси. В період 1921 р. на території Прикар- паття сміливо діяли партизанські загони, очолювані комуністами. Ні надіслані війська, ні посилені групи поліції не могли нічого вдіяти: загони були невловимі. Партизанські загони Прикар- паття мали постійний і тісний зв'язок з партизанськими загонами Закарпаття, які склалися в основному з бійців колишньої Угорської Червоної Армії³.

¹ СОДА, ф. 1 с/2, спр. 58, арк. 28, 35.

² СОДА, ф. 1 с/2, спр. 106, арк. 21.

³ СОДА, ф. 1 с/2, спр. 28, арк. 16.

Озвірілі польські жандарми і поліція, відчуваючи своє безсилля в боротьбі з партизанськими загонами, жорстоко знущалися і розправлялися над стариками, жінками й дітьми.

Звірячу розправу над ні в чому не винними людьми вчинила польська жандармерія в селі Жаб'є-Слупейка 23 листопада 1921 р. В селах Прикарпаття одна облава слідувала за другою, а кожна облава — це нові знущання, нові грабунки, нові арешти трудящих і особливо молоді. Поліції часом вдавалося виявити приховану зброю, яку трудящі берегли для майбутніх боїв за волю, за землю, за возз'єднання з Радянською Україною.

Проте окремі загони повстанців діяли розпорошено, без єдиного плану, без єдиного керівництва, це, зрозуміло, ослаблювало силу ударів, зменшувало ефективність боротьби.

Під кінець 1921 р. були зроблені певні кроки, спрямовані до об'єднання сил окремих загонів, готувалося створення єдиної бойової організації, яка охопила б значну частину території Польщі¹. Цей захід, хоч і не був повністю доведений до кінця, мав серйозне значення для розширення повстанської боротьби. В 1922 р. повстанський рух розширився настільки, що справа доходила до справжньої війни. Повстанські загони громили поліцейські участки і установи окупаційно-насильницького апарату, сміливо нападали на поміщицькі фільварки і спалювали їх. В цей час згоріло 700 кіп збіжжя в Вербіжі Нижній — власність посла польського сейму, було підпалено маєток графа Чарторийського в с. Журавні, нафтову копальню в Космачі, недавно куплену французькою фірмою².

Референт міністерства внутрішніх справ Польщі Рутковський в інтерв'ю представникам преси мусив був визнати, що в Західній Україні спалахнула ціла буря безприкладних пожеж, нападів, терористичних актів. «Польська влада безсилна, бо злочинні зусилля агітаторів підтримує збунтоване населення, яке приховує винуватців і береже їх від ока влади. Наслідки ті, що до цього часу зловлено лише кількох винних і віддано їх в руки влади»³.

В ці дні запеклої боротьби проти окупантів серця і думи трудящих Західної України були звернені на Схід, звідки вони чекали свого визволення. Досить було поширитись чутці, що з-за Збруча очікується прихід повстанського загону, як у селах почався таємний запис добровільців і в кількох селах зразу записалося 700 чоловік. Таке становище перелякало окупаційну владу. Президія дирекції поліції у Львові інформує намісництво у травні 1922 р.: «В повітах Снятинському, Печеніжинському і Косівському, де населення становить собою надзвичайно запальний матеріал, загальне повстання може розпочатися дуже швидко»⁴.

¹ СОДА, ф. 1 с/2, спр. 26, арк. 8.

² СОДА, ф. 1 с/2, спр. 50, арк. 78, 73.

³ «Діло», № 25, 3. X 1922 р., Львів.

⁴ СОДА, ф. 6 с/68, спр. 564, арк. 9, 12.

З ростом масовості дій повстанські загони не обмежувалися нападами на окремі фільварки і патрулі, а проводили значно ширші операції. Влітку 1922 р. група повстанців розгромила посилену охорону залізничного мосту через р. Прут в районі Коломиї і, як говориться в рапорті, «Польська варта тікала з переполоху аллюром аж до самого міста»¹. В ніч з 10 на 11 липня 1922 р. було перервано телефонне сполучення на лінії Коломия—Косів, зірвано залізничний склад в Сопові; з 15 на 16 липня 1922 р. була виведена з ладу телефонна лінія Коломия—Печеніжин, а в ніч на 19 липня— телефонна лінія Коломия—Станіслав. З 30 на 31 серпня 1922 р. була підірвана залізнична колія біля станції П'ядики². 30 серпня 1922 р. була зроблена спроба висадити залізничний міст на річці Стрий³. У вересні 1922 р. повсталі загони ввірвались у повітове місто Печеніжин, де витримали серйозний бій навіть з польськими регулярними військами⁴.

По всій Західній Україні гриміла слава про повстанський загін Мельничука, Шеремети і Цибко, який тримав у смертельному страхі окупантів у багатьох повітах. Керівники повстанського загону пройшли великий шлях боротьби, в процесі якої формувався їх світогляд і, маючи палкі серця, велику любов до трудящого народу готовність віддати все за його щастя, вони прийшли в лави комуністичної партії.

Шеремета і Мельничук мужньо бились в рядах Червоної Армії під час важкого відступу в квітні і травні 1920 р., як і під час блискучого наступу, коли, переслідуючи польських окупантів, батальйон галичани, яким командував Шеремета, дійшов до Грубешова.

В 1922 р. Мельничук, Шеремета і Цибко створили партизанський загін, в який вступили кращі сили українського народу.

Умови партизанської боротьби в період жовтня 1922 р., коли міста і села Прикарпаття кишили польськими військами, жандармерією і поліцією, були надзвичайно важкі. Під час важкого бою, що відбувся між повстанцями і польськими збройними силами 25 жовтня 1922 р. в районі села Устечко біля міста Городенки, в руки окупантів попав Степан Мельничук і загинув Цибко, а решта загону відійшла. 28 жовтня 1922 р. в період найважчих боїв з окупантами в передвибірні дні нова невдача спіткала загін: окупантами був схоплений Шеремета і ряд інших повстанців. З великим успіхом було проведено слідство, і 11 листопада 1922 р. чортківський окружний суд засудив до страти Шеремету та Мельничука; на різні терміни тюремного ув'язнення було засуджено шість інших повстанців. В той же день у дворі чортківського окружного суду було розстріляно Мельничука і Шере-

¹ СОДА, ф. 1 с/2, спр. 50, арк. 77

² СОДА, ф. 6 с/68, спр. 570, арк. 13.

³ СОДА, ф. 6 с/68, спр. 569, арк. 34.

⁴ СОДА, ф. 1 с/2, спр. 89, арк. 70.

мету¹. Смілива і героїчна діяльність партизанського загону Мельничука, Шеремети і Цибка сприяла ростові партизанського руху в усіх районах Прикарпаття і Поділля.

Найбільш дошкульними були удари рухомих кінних партизанських загонів. На слід одного з них напала 15 жовтня 1922 р. поліція на межі Зборівського і Бережанського повітів біля фільварку Яцківці. Незважаючи на те, що загін мав всього 18 чоловік, для переслідування його було кинуте загін поліції на конях та ескадрон кінноти.

Повстанці відходили на територію Бережанського повіту, розгромивши на шляху свого просування учасок поліції в Плаучі Великій, фільварок в Августівці та Горинах коло Помор'ян і нарешті відійшли на Писарівку, коло Дунаєва. На допомогу поліції та солдатам було кинуте нові війська. Повстанський загін за цей час збільшився з 18 до 50 чоловік. Нарешті, військо 16 жовтня 1922 р. остаточно втратило слід² цього партизанського загону.

На території Рогатинського повіту на стику з Бібрським і Перемишлянським повітами діяв повстанський загін до 100 чоловік. В Скалатському повіті справа дійшла до великого бою між повстанським загonom і урядовими військами. В гірських районах, особливо в повітах Турчанському і Стрийському, польська влада в боротьбі проти партизан змушена була застосовувати артилерію, для чого в м. Турні було зосереджено артилерійський полк³. Але навіть такі методи боротьби, такі сили не могли заспокоїти львівського і станіславського воевод, на думку останнього небезпека була надто велика, під загрозою знаходилась навіть залізнична лінія Стрий—Самбір—Перемишль⁴.

Загальне уявлення про розмах повстанської боротьби дають дані, які наводив В. Грабський у своїй заяві в польському сеймі, вказуючи, що в 1922 р. в Західній Україні і Західній Білорусії відбулось 873 повстання робітників і селян, нападів на установи влади і т. д.⁵. Хоч у розпорядженні польських поміщиків і капіталістів були військо, поліція, жандармерія, весь апарат насильства, але трудящі маси героїчно захищали свою свободу, своє право возз'єднатись з народом Радянської України, з братніми народами великого Радянського Союзу.

Імперіалістичні кола капіталістичних держав, занепокоєні революційними виступами трудящих Західної України і всієї Польщі, яку вони розглядали як плацдарм для агресії проти Радянського Союзу, докладали всіх зусиль для врятування буржуазно-поміщицької Польщі. Польській реакції терміново подається фінансова допомога для зміцнення внутрішнього і зовнішнього становища країни. В цей же час на нараді послів Ан-

¹ «Свобода», № 14, 15. XI 1922 р., Львів.

² СОДА, ф. 6 I с/68, спр. 586, арк. 2.

³ «Діло», № 41, 21. X 1922 р.

⁴ СОДА, ф. 6 с/68, спр. 568, арк. 4.

⁵ W. Grabski, Uwagi o historii weli Polski, Варшава, 1929 р., стор. 72.

тшати 14 березня 1923 р. було прийняте рішення про включення західноукраїнських земель до складу польської держави.

Це був грубий акт насильства над волею трудящих Західної України, над законним і природним прагненням українського народу возз'єднатися в єдиній державі. Незаконне рішення послів Антанти викликало величезне обурення трудящих Західної України, трудящих Радянського Союзу та всіх чесних людей світу.

Висловлюючи волю всього українського народу, уряд Української Радянської Соціалістичної Республіки висловив рішучий протест, в якому говорилось, що акт окупації польською владою Східної Галичини, де 3/4 населення становлять українці, в очах уряду Радянської України і українського народу є актом насильства, хоч би він був підтверджений конференцією союзних послів. Уряд Радянської України вважає за свій обов'язок заявити наперед, що він визнаватиме недійсним всяке запровадження якого б не було режиму в Східній Галичині без його попередньої згоди, без опитування самого населення.

У багатьох містах і селах Західної України у відповідь на рішення послів Антанти пройшли масові демонстрації і мітинги протесту.

Під лозунгом протесту проти рішення послів Антанти, під лозунгами за возз'єднання з Радянською Україною проходили й першотравневі мітинги і демонстрації 1923 р. Не говорячи вже про більші промислові центри, як Станіслав, Стрий, Коломия, мітинги, демонстрації і маївки відбулися в багатьох інших районах. В містечку Сколе відбулися мітинг і демонстрація, в якій взяли участь 350 чоловіків, 150 жінок і багато дітей, в Турці на святковий мітинг зібралося 500 чоловік, до яких з палкою промовою звернувся член КПЗУ. Демонстрації відбулися в Делятині, Ворохті, Синьоводську, Рипному і т. д. В невеликих населених пунктах, як, наприклад, в селі Россільній, демонстрації не було, але всі трудящі припинили роботу і пішли на демонстрацію в Битків¹.

Активну участь у першотравневих демонстраціях 1923 р. взяло трудяще селянство Прикарпаття. Так, селяни сіл Балинець, Труфанівки і Бучачка, зібравшись потай від поліції і місцевої влади поодинці в Бучачок, вишикувалися колонами й рушили з червоними прапорами і революційними гаслами в місто Заболотів на мітинг. Організатором селянських мас була молода підпільна комуністична організація, створена в Балинцях, яка встигла поширити свій вплив і на сусідні села².

Участь селянських мас в мітингах і першотравневих демонстраціях разом з міським пролетаріатом розцінювалась польськими властями як явище вкрай небезпечне. Вони розуміли, що

¹ СОДА, ф. 1 с/2, спр. 169, арк. 55, 61, 63, 64.

² СОДА, ф. 1 с/2, спр. 130, арк. 16.

при умові єдності робітничого класу і селянства, при керівництві з боку комуністичних організацій, польська влада на землях Західної України довго не протримається. Тому ні в одному з міст так люто не розправлялась поліція з учасниками першотравневих демонстрацій 1923 р., як в згаданих вище селах. Зразу ж після Першого травня там були проведені масові арешти ¹.

Масовий виступ трудящих під час травневих свят був свідченням дальшого зростання суперечностей і загострення класової боротьби в Польщі і, зокрема, в Західній Україні. До того ж висновку приводить аналіз страйкової боротьби в 1923 р. Кількість страйкуючих в 1923 р. в Польщі досягала рекордної цифри в післявоєнні роки, а саме — 849 тисяч чоловік ².

Це майже в два рази більше, ніж було учасників страйків у 1921 р., і значно більше загальної кількості робітників у Польщі, бо значна кількість їх брала участь в декількох страйках протягом одного року. Так, шахтарі Джурова (Снятинський повіт) в 1923 р. страйкували тричі: перший раз з 11 липня по 16 липня, другий раз — з 2 серпня по 14 серпня і третій раз — з 6 жовтня по 3 грудня 1923 р. ³.

На початку весняних робіт відбулися масові страйки сільсько-сільських робітників, в тому числі на землях Вл. Баранського в Селі мижниніві, Жуліпі, Стрийського повіту, в маєтку в с. Пукеничах, Стрийського повіту і т. д. Одночасно страйкували деревообробники Стрия, Мужилова, Болехова, Дебковець (Коломийського повіту) ⁴.

Окремо варто зупинитися на страйку калійників м. Калуша. «Акціонерна спілка експлуатації калійної солі в Калуші» одержала за безцінь в оренду від польського уряду державну копальню солі. Директор компанії, переслідуючи мету якомога більше примножити капітали акціонерного товариства, розпочав масове звільнення старих висококваліфікованих робітників, щоб на їх місце прийняти нових, молодих, звичайно за плату набагато меншу. Серед звільнених були робітники, які по кілька десятків років працювали на цьому підприємстві. У відповідь на цей акт сваволі робітники м. Калуша оголосили страйк 23 червня 1923 р. ⁵.

Страйкуючі виставили такі вимоги: а) відновити на роботі звільнених робітників; б) встановити рухому шкалу заробітної плати, підвищити її відповідно до падіння курсу валюти і росту дорожнечі; в) встановити 8-годинний робочий день; г) заборонити працю на підземних роботах підлітків до 14 років; д) встановити оплачувані відпустки для робітників за рахунок підприєм-

¹ СОДА, ф. 1 с/2, спр. 181, арк. 4.

² Манусевич А. Я. Очерки по истории Польши, Москва, 1952, стор. 302.

³ СОДА, ф. 1 с/2, спр. 228, арк. 5.

⁴ Там же, спр. 130, арк. 4, 5, 62, 63, 64.

⁵ Там же, спр. 167, арк. 3.

6. *Копітка М. С.* 1925.

ства; є) ніхто з учасників страйку не повинен бути притягнений до відповідальності або під всяким приводом звільнений з роботи¹.

Місцева влада розпочала арешти серед робітників і в першу чергу були заарештовані найбільш активні робітники і окремі члени страйкового комітету².

Конфлікт калуських робітників з адміністрацією широко висвітлювався на сторінках демократичної преси, знаходив гаряче співчуття в масі робітників. Питання про калуський страйк було піднято в польському сеймі, що ще більше прикувало до нього увагу громадськості. Калуш відвідали 2 депутати в сейм від угодовської народно-робітничої партії (НРП) — Верхов'як і Герш. Що це була за «робітнича партія» і «робітничі» послі, можна судити з того, що вони, вивчивши обставини подій у Калуші, повідомляли міністрові внутрішніх справ Польщі, що калуські страйкарі — це «елемент антидержавний, більшовицький і їх треба притягти до найсуворішої відповідальності»³. J

Місцева адміністрація і дирекція, підбадьорені таким висновком «робітничих» депутатів, цілком розперезалися.

До робітників і їх родин поліція і військо стали застосовувати терор, нападати на будинки страйкарів. Це ставило робітників перед необхідністю застосувати певні заходи самооборони свого життя і житла. В Калуш прибула велика група штрейкбрехерів з м. Познань. Страйкуючі робітники не допустили штрейкбрехерів до роботи, виставивши охоронні пікети. Гірники Калуша продовжували страйкувати.

Однією з яскравих сторінок революційної боротьби трудящих Західної України був загальний страйк робітників деревообробної промисловості Прикарпаття в липні 1923 р. Серед інших категорій робітників деревообробники експлуатувались найбільше по-хижацькому. Робочий день деревообробників тривав 14—16 годин, заробітна плата була мізерною. В обстановці загального революційного піднесення в Західній Україні і розпочали боротьбу робітники-деревообробники. Ініціаторами в організації страйку були комуністи, які повели робітників на боротьбу проти капіталістів, проти окупаційної влади панської Польщі, проти агентів буржуазії в робітничому русі — українських буржуазних націоналістів, пепеєсівців і бундівців.

Першими застрайкували 29 червня 1923 р. 400 робітників тартака фірми «Фальтер-Даттнер» в Турці. Безпосереднім приводом до страйку було порушення дирекцією тартака умов праці, укладених між робітниками і підприємцями, та цілком безпідставне звільнення з роботи дирекцією 14 робітників. 30 червня в знак солідарності з страйкуючими розпочали страйк робітники другого

¹ СОДА, ф. 1 с/2, спр. 228, арк. 136, 135.

² Там же, спр. 167, арк. 3.

³ Там же, спр. 228, арк. 182.

тартака фірми «Фальтер-Даттнер» і робітники тартака фірми «Лейб Вейнгартен». До страйкуючих робітників Турки почали приєднуватися робітники підприємств інших повітів. Так, 2 липня застрайкувало 297 робітників фірми «Клейн і Спілка» в Делятині, 5 липня розпочали страйк робітники фірми «Карпатське деревообробне товариство у Ворохті» та ін.

8 липня відбулась конференція делегатів усіх місцевих відділів профспілки деревообробників Прикарпаття, на якій обговорювалось питання про економічне і політичне безправ'я робітників Прикарпаття і було прийнято рішення 9 липня розпочати загальний страйк робітників-деревообробників Прикарпаття. 9 липня застрайкували 1400 робітників фірми «Глесінгер» в Брошневі, деревообробники підприємств Станіслава, Надвірної, Печеніжина, Богородчан, Вигоди, Сколе, Долини, Стрия, Турки на ін. Страйком було охоплено понад 8 тисяч робітників 20 фірм деревообробної промисловості. Головними вимогами страйкуючих були: а) 8-годинний робочий день; б) підвищення заробітної плати на 100%; в) припинення свавілля адміністрації в справі звільнення робітників з роботи; г) поліпшення побуту робітників і їх сімей та ін.

Спроби підприємців зірвати страйк при допомозі своїх агентів — українських буржуазних націоналістів, пепесівців та бундівців були безрезультатними, страйк поширювався з кожним днем і на 20 липня уже страйкувало більше 10 тисяч робітників. Лише в одному Станіславському воєводстві в липні 1923 р. страйкували робітники 38 підприємств¹. Страйк деревообробників охопив усе Прикарпаття. Була реальна загроза, що страйк може перекинутись і на інші галузі промисловості. Так, 26 липня застрайкували 580 робітників залізничних майстерень в Стриї, серед яких було 400 робітників поляків, 100 — українців і 80 — німців².

Характерною рисою загального страйку деревообробників була інтернаціональна єдність страйкуючих робітників, які виступили єдиним фронтом на боротьбу проти своїх спільних пригноблювачів та їх лакеїв, це обумовлювало тверду стійкість страйкуючих, об яку розбивалися спроби капіталістів і їх агентів зірвати страйк. Важливо відмітити, що з самого початку загального страйку деревообробників робітники поряд з економічними вимогами висували й політичні вимоги. В багатьох місцях страйкуючі організували демонстрації з лозунгами «Геть поліційну владу!» В окремих повітах відбулися сутички робітників з поліцією, як, наприклад, в м. Калуші.

Адміністративна влада і поліція вживали різноманітних заходів, щоб придушити загальний страйк деревообробників Прикарпаття, але він тривав до кінця липня 1923 р., а страйк на тар-

¹ СОДА, ф. 1 с/2, спр. 130, арк. 62, 64.

² Там же, спр. 166, арк. 28.

таку в Тлумачику, Коломийського повіту, тривав аж 45 днів¹. Цей страйк закінчився після того, коли підприємці, налякані таким організованим виступом робітників, в основному задовольнили справедливі вимоги страйкуючих.

Класові бої робітничого класу в попередні роки, страйкова боротьба влітку 1923 р. особливо, були великою школою політичного виховання пролетаріату. В робітничому класі поступово визрівала ідея штурму існуючого ненависного режиму. Сама логіка подій підводила до цього робітничий клас Польщі і Західної України. Класові поєдинки робітників з капіталістами в серпні, вересні і жовтні 1923 р. всемірно сприяли визріванню цієї ідеї. Страйковий рух протягом серпня не припинявся, хоч розмах його проти липня дещо зменшився. В ході класових битв гартувалася організованість робітничого класу, визрівала його свідомість. З приводу цього характерна така інформація станіславського воеводи: «Ростуть революційні настрої робітничих мас, а українське населення особливо виявляє великі симпатії до більшовизму, покладає надію, що при допомозі його вдасться йому вирватись з польської неволі». Серед робітників вже в кінці серпня розпочалася агітація за організацію загального страйку².

Великою школою класового виховання робітників і селян були також масові антиурядові мітинги і демонстрації. В резолюціях мітингів робітники і селяни засуджували політику польського уряду, виставляючи цілу програму демократичних перетворень. Так, в резолюції багатолюдного мітингу трудящих в м. Городенці висувались такі вимоги: припинення колонізації польськими панами українських земель; розподілу поміщицької землі між селянами українцями і поляками; припинення полонізації українських середніх і народних шкіл та ін.³

Критикуючи політику уряду словом, трудящі маси готувались до ведення критики політики уряду ділом. У своєму засліпленні, викликаному неймовірною жадобкою до життя, капіталісти дійшли до того, що в умовах такого очевидного назрівання революційної ситуації в країні відважились провести локаут на окремих підприємствах Прикарпаття. Так, оголосило локаут «Карпатське лісне товариство» у Вигоді. У відповідь на локаут робітники через свою делегацію вручили дирекції листа, в якому писали, що тут ми, робітники, «родились, працювали і надалі залишимося тут працювати, ми будемо боротися за свободу і право, боронитимемо нашу вітчизну... а хто до нас зброю вживе, то ми на все готові...»⁴.

Робітники Західної України, як і весь робітничий клас Польщі, були дійсно готові стати на смертний бій з капіталом. Політика панівних класів вела Польшу до катастрофи, все більше і

¹ СОДА, ф. 1 с/2, спр. 130, арк. 62, 65.

² СОДА, ф. 1 с/2, спр. 130, арк. 80, 89, 90, 100.

³ СОДА, ф. 1 с/2, спр. 82, арк. 46, 62.

⁴ СОДА, ф. 1 с/2, спр. 166, арк. 38.

більше проявлялась неспроможність панівних верств керувати по-старому, в країні визрівала революційна ситуація. Буржуазно-поміщицький уряд провадив велику підготовку до придушення сил революції. Оскільки найбільш дошкульним місцем панської Польщі були окуповані райони, сюди скеровує уряд великі сили для придушення революційного руху трудящих.

І так, ще з серпня 1923 р. робітничим класом велась підготовка масового політичного страйку, який охопив би всю країну. В перших числах листопада 1923 р. політична атмосфера в країні згустилася настільки, що вибуху можна було чекати кожної хвилини. 4 листопада 1923 р. міністерство внутрішніх справ телеграфувало воеводам «видати 4 цього місяця від свого імені відозву до населення, в якій попередити, що в разі агітації за страйк і виникнення страйків уряд повністю виконає свій обов'язок. Тих, хто буде заважати роботі, ізолювати. В разі потреби буде дана військова допомога адміністративним властям, а також залізничній і поштовій адміністрації. Жандармерія повинна допомагати державній поліції встановити охорону головних об'єктів і патрулювання ліній. Одночасно треба закликати населення до спокою і оголосити абсолютну заборону будь-яких демонстрацій та зборів під відкритим небом... Всіх агітаторів притягати до відповідальності. Військові власті одночасно одержують наказ про надання вам допомоги. До 14 години дня 4-го цього місяця повідомте мене про настрій населення і можливість загального страйку».

Масовий політичний страйк розпочався 5 листопада 1923 р. в більшості промислових центрів країни. На території Прикарпаття найбільшого розмаху набрала боротьба робітників в Дрогобицько-Бориславському басейні. Як повідомляє дрогобицький староста 5 листопада 1923 р., «В Дрогобичі всі заводи не працюють. В Бориславі не працюють всі шахти. В Східниці страйкують всі підприємства. В Самборі страйкують машиністи і кондуктори»¹. Адміністративна влада терміново виносить постанову про введення військовопольових судів проти страйкарів, намагаючись покінчити з революційними виступами робітничого класу.

Проте фронт страйкової боротьби розширюється. Лише станіславський воевода терміново доповідає про вибух 55 страйків на території воеводства. Особливо велику загрозу воевода вбачав у страйку залізничників, оскільки цей страйк позбавив владу можливості швидкого маневрування силами війська і поліції та повністю паралізував економічне життя².

Ні військовопольові суди, ні каральні експедиції не могли зупинити революційного руху трудящих.

В широких масах робітничого класу зріла ідея збройного по-

¹ 36. «20 років під ярмом польських панів», Держвидав політ. літератури при РНК УРСР, 1940, стор. 26.

² СОДА, ф. 1 с/2, спр. 130, арк. 130, арк. 153.

встання. Могутній розмах страйкової боротьби виявився вирішальним засобом мобілізації робітничого класу, став основою міцної солідарності робітників, породжував і укріплював у робітничому класі віру в свої сили. Вже на другий день після початку масових страйків, 6 листопада 1923 р. 5 тисяч робітників Борислава зробили спробу роззброїти поліцію і військо, які оточили страйкуючих, але пострілами робітники були розігнані¹.

6 листопада в Кракові поліція зробила спробу розігнати демонстрацію, що привело до спалаху збройного повстання. Робітникам порівняно легко вдалося оволодіти містом.

Буржуазно-поміщицька Польща захиталася в своїй основі. Але в цей відповідальний момент в боротьбі робітничого класу Комуністична партія Польщі виявилась не на висоті. Правоопортуністичне керівництво КПП зайняло хвостистську позицію. Перекручуючи вказівку Комінтерну про тактику єдиного фронту, правоопортуністичне керівництво силкувалось вступити в зговір із зрадницьким контрреволюційним керівництвом ППС (Польська партія соціалістів) і не очолило боротьби робітничого класу. Керівництво Комуністичної партії Польщі не викрило зрадницької політики правих лідерів ППС, які, приховуючи дійсне становище в країні, боролися за припинення страйку. Обманним шляхом добившись від краківських робітників згоди скласти зброю, лідери ППС видали їх на розправу генералові Желіговському².

Після придушення краківського повстання боротьба продовжувалась, але момент для нанесення вирішального удару в листопаді 1923 р. був упущений.

В цей період у Польщі, як і взагалі в Європі, розпочався вплив революції, деяке затишшя, почалась тимчасова, часткова стабілізація капіталізму.

Таким чином, революційна боротьба трудящих Західної України в період 1921—1923 рр. не увінчалась вирішальною перемогою. Польська реакція з допомогою міжнародного імперіалізму тимчасово зміцнила своє становище і зуміла відбити перші серйозні атаки робітників і селян. Зрадницьку роль у придушенні революційної боротьби трудящих відіграли українські буржуазні націоналісти і праві соціалісти — наймити міжнародного імперіалізму. Слабкість Комуністичної партії, недостатньо міцний союз робітничого класу і селянства, відсутність згуртованості робітничого класу — все це негативно відбилось на ході революційної боротьби.

Проте в ході революційно-визвольної боротьби трудящих Західної України в період революційного піднесення, викликаного перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції, виросла класова свідомість пролетаріату і біднішого селянства. В рево-

¹ І. Богодист, Революційна боротьба трудящих Західної України (1917—1939 рр.), вид. «Вільна Україна», Львів, 1948, стор. 22.

² А. Манусевич, Очерки по истории Польши, Москва, 1952, стор. 306.

люційних боях пролетаріат збагатив свій досвід, укріпив свої ряди організаційно, заклав основи союзу з трудящим селянством, створив свій авангард — Комуністичну партію. Революційні події, які відбулись у Західній Україні в 1921—1923 рр., залишили в свідомості трудящих мас глибокі сліди, наблизили робітничий клас і бідніше селянство безпосередньо до пролетарської революції, до встановлення на західноукраїнських землях нового, радянського ладу.

В наступні роки трудящі Західної України не припиняли боротьби проти окупаційного режиму панської Польщі. Ідеї Комуністичної партії Радянського Союзу, як керівної сили міжнародного революційного і робітничого руху, вдохновляли робітників і трудяще селянство Західної України і сприяли дальшому розгортанню їх боротьби за радянську владу, за возз'єднання з Радянською Україною в складі СРСР.

Успіхи Радянського Союзу і його складової і невід'ємної частини — Української РСР в справі будівництва соціалізму були величезним революціонізуючим фактором у визвольній боротьбі трудящих західноукраїнських земель.

КПРС, Радянський уряд, всі народи СРСР завжди виступали на захист трудящих Західної України. Коли у вересні 1939 р. над трудящими західноукраїнських земель нависла смертельна загроза поневолення їх німецьким фашизмом, народи Радянського Союзу подали їм руку братньої допомоги, і західноукраїнські землі були возз'єднані з Радянською Україною в складі СРСР.

Трудящі західних областей Радянської України, при братній підтримці всіх народів СРСР і в першу чергу великого російського народу, при постійному піклуванні КПРС і Радянського уряду, в небувало короткий історичний строк назавжди покінчили з економічною і культурною відсталістю, досягли величезних успіхів у розвитку соціалістичної промисловості і сільського господарства, в розквіті соціалістичної змістом і національної формою культури і разом з усіма народами Радянського Союзу впевнено йдуть по шляху будівництва комуністичного суспільства.

СТАНОВИЩЕ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ТИМЧАСОВОЇ ЧАСТКОВОЇ СТАБІЛІЗАЦІЇ КАПІТАЛІЗМУ (1924—1929 рр.)¹

Становище промислового пролетаріату Західної України в роки відносної капіталістичної стабілізації майже зовсім не вивчене в радянській історичній науці. Автор статті ставив собі мету дослідити зубожіння робітничого класу, яке разом з впливом успіхів соціалістичного будівництва в Радянській країні обумовило зростання революційного робітничого руху в Західній Україні в даний період.

Необхідність вивчення цього питання збільшується ще й тому, що українські буржуазні націоналісти заперечували революційну роль робітничого класу і намагалися довести, що на Україні ніби не було ґрунту для соціалістичної революції. Польські фашистські історики і публіцисти, щоб увіковічити капіталізм в Польщі і пом'якшити його антагоністичні суперечності, також грубо фальсифікували становище робітничого класу, його зубожіння в Польщі, і в тому числі в Західній Україні, і всіма силами доводили, що, мовляв, тут не було підстав до революційної боротьби пролетаріату. Історичний розвиток суспільства після Великої Жовтневої соціалістичної революції завдав нищівного удару всім цим антинауковим вигадкам буржуазних фальсифікаторів історії.

* *
*

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції знаменувала собою корінний перелом у всесвітній історії — від старого, капіталістичного світу до нового, соціалістичного світу, корінний перелом у визвольному русі світового пролетаріату. Під її впливом розгорнулось революційне піднесення у всіх капіталістичних країнах Європи. Однак капіталізм вдалось устояти проти першого революційного натиску мас після світової імпе-

¹ Стаття обмежується висвітленням становища тільки промислового пролетаріату.

ріалістичної війни. З допомогою правих вождів соціал-демократії буржуазія придушила революційний рух в Німеччині, Італії, Болгарії, Польщі і ряді інших країн. В 1924 р. настала тимчасова стабілізація капіталізму, який частково зміцнив свої позиції за рахунок посилення експлуатації робітничого класу та пограбування народів колоніальних і залежних країн.

В умовах загальної кризи капіталізму стабілізація не тільки не усунула суперечностей капіталістичного суспільства, але й загострювала їх і підготовляла новий вибух протиріч, нові кризи в країнах капіталу. Навпаки, здорова і стійка стабілізація соціалізму в СРСР з кожним днем зміцнювала соціалістичне господарство і посилювала економічну і політичну могутність Радянської країни. Ця корінна різниця двох стабілізацій, капіталістичної і соціалістичної, виражала принципіальну протилежність двох соціально-політичних систем — загниваючого, приреченого на загибель капіталізму і всеперемагаючого соціалізму.

Перехід буржуазно-поміщицької Польщі до стабілізації відбувався з великими труднощами. Капіталістичне господарство Польщі, дуже зруйноване під час війни, відбудовувалося повільно. В перші післявоєнні роки економіка країни пережила тяжку кризу, яка закінчилась катастрофічною інфляцією. Переклавши весь тягар інфляції на плечі трудящих мас, панівним класам Польщі вдалось трохи збільшити промислове виробництво і довести площі під посівами сільськогосподарських культур та поголів'я худоби до рівня 1913 р.¹ Фінансова реформа, проведена буржуазно-поміщицьким урядом В. Грабського в 1924 р. шляхом збільшення податків на трудящих та скорочення заробітної плати робітникам і державним службовцям, не стабілізувала польську валюту і в своєму кінцевому результаті привела до нової кризи.

Економічна криза особливо загострилась в кінці 1925 — першій половині 1926 рр. З 3509 урахованих ценових підприємств I—VII категорії² фабрично-заводської промисловості Західної України в грудні 1925 р. налічувалось 496 недіючих підприємств. Кількість зайнятих робітників з липня по грудень 1925 р. скоротилась на підприємствах будівельних матеріалів на 75%, в будівельній промисловості — на 50%, в деревообробній — на 17%³.

Внаслідок кризи польську буржуазно-поміщицьку державу охопив цілковитий розлад. До краю загострились класові і національні суперечності. Вихід з такого становища правлячі кола

¹ М. Герасименко, Б. Дудикевич, *Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною (1921—1939 рр.)*, Держполітвидав УРСР, 1955, стор. 51.

² В розряд I—VII категорії включались в основному середні і крупні підприємства, а також підприємства дрібної промисловості, на кожному з яких було зайнято 5 і більше робітників.

³ Див. «Statystyka pracy», rocznik V, zeszyt 6, Warszawa, 1926, стор. 93—97.

Польщі шукали у фашизації країни і розв'язанні авантюристичної війни проти Радянського Союзу. Польська буржуазія і поміщики, будучи не в силі тримати свою диктатуру над масами старими методами парламентаризму та буржуазної демократії, в травні 1926 р. передали всю повноту влади кліці пілсудчиків, яка встановила у країні фашистський режим.

Після фашистського перевороту буржуазія Польщі тимчасово, частково стабілізувала господарське становище в країні завдяки англійській і американській позикам. Однак промисловість так і не досягнула рівня 1913 р. Загальний індекс промислового виробництва Польщі становив у 1926 році 71,6%, у 1929 р.— 99,3% довоєнного рівня¹.

Капіталістична промисловість Польщі, особливо Західної України, не могла подолати труднощів збуту. Ємкість внутрішнього ринку звужувалась в результаті безперервного зубожіння трудящих і зменшення їх купівельної спроможності. Зовнішні ринки Польщі були також обмежені. Панська Польща розірвала історично складені економічні зв'язки з Радянським Союзом, що згубно відбилось на промисловому розвитку країни. До першої світової імперіалістичної війни більше половини промислового виробництва Польща збувала у Росії; в 1924 р. польський експорт в СРСР становив 0,9% всього вивозу з Польщі, а імпорту дорівнював 0,3%². Товарооборот Польщі з Радянським Союзом майже не змінився і в наступні роки.

Економіка Польщі значно потерпіла від обмеження німецького ринку. В 1923 р. експорт Польщі до Німеччини становив 50% усього вивозу, а в 1926 р. він скоротився у два рази. Митна війна Німеччини з Польщею в 1925 р. викликала раптове скорочення вугільної, металургійної і деревообробної польської промисловості.

Глибоке протиріччя між виробничими можливостями промисловості і обмеженістю її ринків збуту було головною причиною крайньої нестійкості і гнилої капіталістичної стабілізації в Польщі.

Часткова стабілізація капіталізму супроводжувалась інтенсивним проникненням іноземного капіталу в польську економіку. Ще в роки інфляції багато промислових підприємств потрапили в руки іноземних концернів. Після встановлення фашистського режиму приплив іноземного капіталу дуже швидко зростав. Його ріст в економіці Польщі, в тому числі і Західної України, з 1925 по 1928 р. становив 120%, а польський капітал за цей час збільшився лише на 64,9%. На 1 січня 1930 р. частка іноземного капіталу в акціонерних товариствах Польщі дорівнювала 1 230 мільйонам злотих, або 38,2%. За національним складом іноземний

¹ А. Я. Манусевич, Очерки по истории Польши, Москва, 1952, стор. 301.

² «Mały rocznik statystyczny» за 1930 р., стор. 63.

капітал розподілявся таким чином: німецький — 25,3%, французький — 25%, американський — 18,5%, бельгійський — 7,6%, англійський — 4,1%, всі інші — 19,5%¹. Отже, майже половина акціонерного капіталу в промисловості, торгівлі і банках Польщі повністю знаходилась в руках капіталістичних монополій Заходу, які перетворили панську Польщу в залежну від них державу.

Особливо великим було засилля іноземного капіталу в нафтовій і деревообробній промисловості, які являли собою основні галузі промислового виробництва Західної України. Закордонні монополісти контролювали в 1929 р. 93% видобутку нафти і тримали в своїх руках 48,9% паїв акціонерних товариств деревообробної промисловості².

Найбільшу питому вагу на нафтових промислах мав французький капітал, якому уряд Польщі в 1922 р. надав право без обмеження експлуатувати джерела нафти в Галичині і безмитно експортувати нафтові продукти. Витісняючи інші капітали і в першу чергу австрійський капітал, французькі монополії в 1926 р. прибрали до своїх рук 53% видобутку нафти. Питома вага американського і швейцарського капіталу у нафтовидобувній промисловості разом становила 20%, австрійського — 16%, польського — 6,5, англійського, італійського і чехословацького — 4,5%. В числі власників нафтових свердловин були також і українські капіталісти.

Все більший вплив на стан нафтової промисловості мали американські монополісти, діяльність яких була нічим не обмежена. Якщо до першої світової війни засилля американського капіталу в нафтовій промисловості Галичини в деякій мірі обмежувалось урядом Австро-Угорщини в інтересах австрійського капіталу, то в післявоєнний період правлячі кола Польщі всіляко сприяли припливу американського капіталу в нафтову промисловість. З приводу цього орган нафтопромисловців Польщі писав: «У післявоєнні роки відносини в Польщі радикально змінились на користь «Стандарт-ойль» і крупного світового нафтового капіталу. Не тільки відпадають всякі обмеження діяльності «Стандарту», а навпаки, існуюча в нас відсутність орієнтації і система «Стандарту» втягувати в сферу своїх інтересів керівних і впливових людей дають йому можливість рішуче впливати на нашу нафтову політику»³.

Прибравши до своїх рук нафтову промисловість Галичини, крупні іноземні концерни довели її до цілковитого занепаду. Видобуток нафти в 1929 р. становив 674 690 тонн, або 67,5% порівняно з 1913 р. і 33,7% порівняно з 1909 р.

Однак прибутки нафтопромисловців не зменшувались: вони зростали за рахунок жорстокої експлуатації робочої сили і штуч-

¹ «Pięć lat na froncie gospodarczym (1926—1931)», tom I, Warszawa, 1931, стор. 265, 282—283.

² «Wiadomości statystyczne», rok IX, zeszyt 6, Warszawa, 1931, стор. 163.

³ Журнал «Nafta», 1930, № 1, стор. 12.

ного роздування цін монополіями. За десятиліття (1920—1929 рр.) ціни на бориславську нафту піднялись майже вдвоє¹.

Капіталістичні монополії по-хижацькому експлуатували в Західній Україні і вивозили з неї природні багатства: нафту, озокерит, калійні солі, фосфорити, ліс. Експорт дерева і його продуктів становив у 1925 р. 32,4% всього вивозу Польщі, в 1926 р.— 30,5%, в 1927 р.— 48,9%². Весь цей експорт деревини забезпечували Західна Україна і Західна Білорусія, які служили сировинним придатком багатьох капіталістичних країн Заходу.

Панська Польща, наслідуючи приклад Австро-Угорщини, продовжувала тримати Західну Україну на становищі внутрішньої колонії. Внаслідок довготривалого господарювання іноземних колонізаторів західноукраїнські землі в економічному відношенні являли собою відсталий аграрний край з низьким рівнем розвитку промисловості. За офіціальними даними загального перепису 1931 р. 74,5% населення Західної України було зайнято в сільському господарстві, 17,6% — в промисловості, торгівлі і на транспорті; 7,9% становило невиробниче населення (крупні капіталісти, чиновники, пенсіонери та інші категорії)³.

За рівнем економічного розвитку Західна Україна, яка ще в складі Австро-Угорщини була на колоніальному становищі, аграрно-сировинним придатком, далеко відставала від корінних польських земель. До того ж сама Польща знаходилась в залежності від іноземного капіталу. На західноукраїнських землях, де проживало 26% населення країни, в кінці 1925 р. налічувалось тільки 7,8% промислових робітників Польщі⁴.

В цьому відношенні характерним є і той факт, що виробництво електроенергії на душу населення Західної України, за даними 1925 р., становило всього тільки 7 кіловат, в той час, як в західних воєводствах, які були найбільш розвиненими в Польщі, воно дорівнювало 273 кіловатам. Такого низького рівня виробництва електроенергії, як у Західній Україні, не мала ні одна країна Європи.

Обмеженим був і збут промислових товарів на місцевому ринку. Споживання на душу населення прокату було в Західній Україні в 22 рази, бензину — майже в 4 рази, цукру — в 2,5 раза менше, ніж у західних воєводствах Польщі.

Правлячі кола Польщі прагнули зберегти спадщину і далі розвивати суто польські воєводства, затримуючи промисловий розвиток окупованих західноукраїнських і західнобілоруських земель. По відношенню до Західної України вони проводили колоніальну економічну політику, штучно гальмували розвиток промисловості краю. Досить сказати, що вугільна промисловість,

¹ Журнал «Nafta», 1930, № 2, стор. 45.

² «Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej» за 1928 р., стор. 217.

³ Див. «Mały rocznik statystyczny», Warszawa, 1937, стор. 30—32.

⁴ Див. «Statystyka pracy», rocznik V, zeszyt 6, Warszawa, 1926; «Kwartalnik statystyczny», tom IV, zeszyt 3, Warszawa, 1927.

які мала достатню сировинну базу для розвитку, була повністю ліквідована. Якщо в 1913 р. на території Станіславського воєводства працювали 3 вугільні копальні, то в 1923 р. з них залишилось 2, в 1925 р. — 1, а в наступні роки видобуток бурого вугілля було цілком припинено¹.

На стан економіки колонізатори впливали в першу чергу своєю політикою кредитів і замовлень. Польський уряд майже зовсім не враховував при державних замовленнях металообробну промисловість Західної України. Промисловий відділ львівського воєводського управління у звіті за 1924 р. змушений був констатувати, що «при урядових замовленнях лише небагато металообробних підприємств воєводства в мінімальній мірі було враховано в зв'язку з централізацією поставок у Варшаві. Заінтересовані кола скаржаться також на дуже сильну конкуренцію західних підприємств, особливо верхньо-сілезьких, які прагнуть за всяку ціну не допустити середні промислові підприємства до поставок з метою усунення їх конкуренції на майбутнє»². Металообробна промисловість працювала, головним чином, на вузький місцевий ринок, внаслідок чого багато її підприємств змушені були скорочувати і цілком припиняти виробництво.

Умови розвитку не тільки важкої промисловості, але й кустарних промислів Західної України були незрівнянно гірші, ніж на корінних польських землях. Про це свідчить, зокрема, кредитування «Польським банком вітчизняного господарства» ремісничих підприємств. До 1 липня 1928 р.³ центральні воєводства Польщі одержали всіх кредитів на суму 12 097 400 злотих, західні воєводства Польщі — 11 171 000 злотих, а чотири воєводства Західної України — 9 171 891 злотих. Одне ремісничє підприємство Західної України в середньому одержало кредиту на 116% менше, ніж у західних воєводствах Польщі.

Незважаючи на несприятливі умови розвитку, кустарні промисли все ж мали велику питому вагу в економіці Західної України, де кожна 28—29 людина її населення займалася ремеслом. В 1928 р. кустарні промисли розміщувались по воєводствах⁴. (Див. таблицю 1 на стор. 35).

Така велика кількість дрібних кустарних підприємств, на кожному з яких працювало в середньому від 1 до 4 ремісників, обумовлювалась низьким рівнем розвитку фабрично-заводської промисловості.

Стан фабрично-заводської промисловості, включаючи і комунальні підприємства Східної Галичини (Львівського, Станіслав-

¹ «Rocznik statystyki Rzp. P.» за 1920—22, 1924, 1927 pp.

² Львівський обласний державний архів, ф. 1, оп. 1, спр. 335, арк. 71. Далі — ЛОДА.

³ «Bilans gospodarczy dziesięciolecia Polski odrodzonej», tom I, Poznań, 1929, стор. 528.

⁴ Там же.

Таблиця 1.

Воеводства	Кількість ремісничих підприємств	Кількість зайнятих в них ремісників	Процент зайнятих у кустарному промислі ремісників від загальної кількості населення
Львівське	31 700	93 200	3,43
Станіславське	16 900	49 500	3,67
Тернопільське	17 900	52 400	3,67
Волинське	26 200	54 100	3,77
Всього	92 700	249 200	

ського і Тернопільського воеводства) в 1929 р. характеризує таблиця, складена на основі матеріалів львівського окружного інспекторату праці¹. Див. таблицю 2.

Таблиця 2.

Групи підприємств за кількістю зайнятих на них робітників	Кількість підприємств		Кількість зайнятих робітників	
	В абсолютних числах	В процентах	В абсолютних числах	В процентах
До 4 робітників . . .	1 417	32,5	3 786	4,5
5—19 „ . . .	2 056	47,1	19 446	22,8
20—49 „ . . .	581	13,3	18 081	21,1
50—99 „ . . .	192	4,5	13 454	15,8
100—499 „ . . .	94	2,1	16 277	19,0
Більше 499 „ . . .	24	0,5	14 309	16,8
Всього	4 363	100,0	85 353	100,0

В середньому на одне підприємство обробної промисловості трьох воеводств Західної України припадало 19—20 робітників. Більше $\frac{2}{3}$ підприємств були дрібні, на кожному з яких працювало до 19 робітників. Однак питома вага дрібних підприємств не визначала промислового виробництва, яке зосереджувалось, головним чином, на середніх і крупних підприємствах, що концентрували 72,7% всіх робітників обробної промисловості.

¹ ЛУДА, ф. 625, оп. 1, спр. 267, арк. 1.

Відносно велике значення мали крупні підприємства, на кожному з яких працювало 100 і більше робітників. На 117 крупних фабриках і заводах, що становили 2,7% всіх підприємств, було зайнято 30 586, або 35,8% робітників. Це свідчить про значну концентрацію капіталістичної промисловості Західної України. Найбільшого ступеня концентрація виробництва досягла в деревообробній промисловості, в якій 46% робітників зосереджувалось на крупних підприємствах.

За даними звіту промислового відділу воєводського управління, на території Волинського воєводства в 1929 р. розміщувалось всього 159 середніх і крупних підприємств з загальною кількістю зайнятих на них 8 733 робітників¹. Середні і крупні підприємства Волинського воєводства в травні 1926 р. становили 15,3%, інші підприємства були дрібними².

Значні центри фабрично-заводської промисловості Західної України розміщувались в таких повітах: Львівському, Дрогобицькому, Ровенському, Долинському, Станіславському, Стрийському, Коломийському, Надвірнянському. В кожному з них налічувалось 10 і більше середніх та крупних підприємств³.

Технічне оснащення капіталістичної промисловості Західної України було надзвичайно слабе. Досить сказати, що з 3 509 урахованих в 1925 р. ценових підприємств фабрично-заводської промисловості лише 1 214 мали двигуни електричні, парові і внутрішнього згоряння. Решта 2 295, або 65,5% підприємств зовсім не мали двигунів⁴; виробничий процес на них здійснювався вручну, кустарним способом. Низький технічний рівень промисловості Західної України пояснюється колоніальними умовами її розвитку. Використовуючи велике пропонування дешевої робочої сили, капіталісти забезпечували собі високі прибутки і на ручній праці, без застосування техніки.

* *
*

Колоніальне панування іноземних імперіалістів на західно-українських землях затримувало розвиток промислового пролетаріату. За даними львівського окружного інспекторату праці, в 1929 р. в гірничій і фабрично-заводській промисловості Східної Галичини було зайнято тільки 97,7 тисячі робітників, в зв'язку — 2,7 тисячі чоловік, на крупних фільварках, кожен з яких мав у своєму користуванні 50 і більше гектарів землі, працювало 40,3 тисячі постійних сільськогосподарських робітників.

Щоб не вмерти з голоду, позбавлені засобів виробництва робітники змушені були продавати свою робочу силу і ставати

¹ ЛОДА, ф. 1, оп. 18, спр. 1129, арк. 14.

² «Kwartalnik statystyczny», tom IV, zeszyt 3, стор. 640.

³ Там же, стор. 636—637.

⁴ «Rocznik statystyki» за 1925—26 р., стор. 179.

найманими рабами буржуазії та поміщиків. Їх становище мало чим відрізнялось від старого відкритого рабства. «Вся різниця между этим и старым откровенным рабством, — вказував Ф. Енгельс, — состоит только в том, что современный рабочий кажется свободным, потому что он продается не раз навсегда, а по частям, на день, на неделю, на год, и потому что не один собственник продает его другому, а он сам вынужден таким образом продавать себя, ибо он раб не одного человека, а всего имущего класса»¹.

Промисловий пролетаріат Західної України був об'єктом жорстокої експлуатації, шляхом якої монополістичний капітал забезпечував собі максимальний прибуток. Основним методом забезпечення максимального прибутку буржуазії в період тимчасової часткової стабілізації капіталізму служила капіталістична раціоналізація промислового виробництва. Її результатом було скорочення робочої сили в промисловості і зростання експлуатації зайнятих робітників.

Капіталістичну раціоналізацію і її наслідки можна прослідкувати в окремих галузях промисловості за даними польської офіційної статистики. Так, в нафтодобувній промисловості середньорічний видобуток нафти одним робітником в 1923 р. дорівнював 52,5 тонни, а в 1926 р. він становив уже 84,5 тонни². Продуктивність праці на нафтових промислах збільшилась за 4 роки на 61%, кількість же зайнятих робітників скоротилась на 33%.

Систематичний ріст експлуатації робочої сили в нафтопереробній промисловості показує дана таблиця:

Роки	Середня переробка нафти одним робітником		Кількість зайнятих робітників у процентах
	В тоннах	В процентах	
1923	84,7	100,0	100,0
1924	96,8	114,3	90,2
1925	120,0	141,7	74,8
1926	124,0	144,0	79,4
1927	124,3	146,7	68,9
1928	141,3	167,0	65,1

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. II, Госполитиздат, Москва, 1955, стор. 315.

² Див. «Rocznik statystyki» за 1929 р., стор. 86.

³ Там же, стор. 89.

Нечувано високого ступеня експлуатація робітників досягла в газоліновій промисловості, де продуктивність праці з 1923 по 1928 рр. зросла більше, ніж у 14 раз¹.

В результаті капіталістичної раціоналізації продуктивність праці в соляній промисловості піднялась з 1923 по 1929 рр. на 88%, а кількість зайнятих робітників скоротилась на 12,5%².

Ріст кількості зайнятих робітників на видобутку калійних солей не встигав за ростом виробництва, яке в 1929 р. піднялось на 483%, порівнюючи з 1923 р., а зайнята робоча сила зросла тільки на 290%³.

Підвищення ступеня експлуатації робочої сили в озокеритній промисловості характеризують такі дані⁴:

Роки	Середній видобуток озокериту одним робітником		Кількість зайнятих робітників в процентах
	В кілограмах	В процентах	
1923	618,5	100,0	100,0
1924	2 407,4	389,2	26,0
1925	1 446,0	238,8	43,8
1926	1 660,7	268,2	38,0
1927	1 719,0	278,0	36,7
1928	1 379,0	223,0	48,0
1929	2 227,0	360,0	32,2

Зростання продуктивності праці в промисловості Західної України відбувалось виключно за рахунок робітничого класу: скорочення робочої сили на виробництві та інтенсифікації праці зайнятих робітників, встановлення максимальних норм виробітку, головним чином, на старій, довоєнній техніці. Капіталістична раціоналізація промислового виробництва Західної України і в цілому Польщі була в меншій мірі, ніж в інших капіталістичних країнах, зв'язана з технічним переустаткуванням. Характерно, що ввіз машин у Польщу в перші роки проведення раціоналізації безперервно скорочувався: в 1924 р. він становив 44 764

¹ Див. «Rocznik statystyki» за 1929 р., стор. 89; «Rocznik statystyki» за 1930 р., стор. 87.

² Див. «Przemysł i handel», rok IX, zeszyt 46, стор. 1485; «Rocznik statystyki» за 1930 р., стор. 88.

³ Див. «Rocznik statystyki» за 1924 р., стор. 57; «Rocznik statystyki» за 1930 р., стор. 88.

⁴ Див. «Rocznik statystyki» за 1929 р., стор. 86; «Rocznik statystyki» за 1930 р., стор. 86.

тоши, а в 1925 р.— 42 811 тонн, в 1926 р.— 17 881 тонну¹. В наступні роки імпорт машин значно збільшився. Однак впровадження нового технічного устаткування, більш досконалих машин в промислове виробництво було обмеженим і в цілому не піднімало технічного прогресу на вищий рівень.

Деякі технічні вдосконалення, введені в промисловості, не тільки не полегшували працю робітника, але й робили її більш тяжкою та виснажливою. Впровадження нових машин в капіталістичне виробництво ставило своєю метою посилити експлуатацію робочої сили шляхом інтенсифікації праці робітника, який давав продукції протягом певної одиниці часу значно більше від попередньої норми.

Інтенсифікація праці в промисловому виробництві Західної України здійснювалась з допомогою збільшення числа обслуговуваних верстатів, прискорення швидкості машин, посиленого контролю, спеціального підбору робітників, введення відрядних оплат і різних систем премій. Такими «раціоналізаторськими» заходами, які не вимагали крупних капіталовкладень, буржуазія забезпечувала підвищення продуктивності праці.

Важливим методом капіталістичної раціоналізації було подовження робочого дня, який фактично не обмежувався у промисловості. Закон про 8-годинний робочий день, прийнятий буржуазно-поміщицьким сеймом Польщі в грудні 1919 р. під натиском революційних мас, мав цілий ряд винятків, використовуючи які уряд завжди йшов назустріч підприємцям і встановлював понадурочний час. Як правило, капіталісти під загрозою звільнення робітників самочинно встановлювали робочий час на підприємствах.

Вже в 1923—1924 рр. інспектори праці у звітах змушені були визнати, що робочий день в середній промисловості був подовжений до 12 годин на добу, а в крупній промисловості підприємці «всякими засобами намагались приховати дійсний робочий час»². На великих підприємствах металообробної промисловості понадурочний час доходив до 600 годин на одного робітника в рік (при встановленому законом максимумі 120 годин на рік)³. В 1925 р. інспекторат праці зареєстрував на території Станіславського воєводства 244 порушення закону про 8-годинний робочий день. Зовсім не дотримувались цього закону власники пекарень і лісопильних заводів⁴. Час праці цілком залежав від майстрів у кустарному промислі.

Таким чином, в результаті капіталістичної раціоналізації в Західній Україні нечувано зростала експлуатація робітників

¹ Журнал «Коммунистический интернационал», 1928, № 15, стор. 12.

² Н. Крахельска, Prawda o warunkach pracy, Lwów, 1934, стор. 6.

³ Н. Крахельска, Praca dzieci i młodocjanych w Polsce, Warszawa, 1928, стор. 56.

⁴ Станіславський обласний державний архів, ф. 262, оп. 1, спр. 329, аркуш 14. Далі — СОДА.

шляхом інтенсифікації праці, подовження робочого дня і зниження вартості робочої сили. В 1924—1927 рр. продуктивність праці в цілому в промисловості зросла на 30%, а реальна заробітна плата робітників знизилась на 30—40%¹. Інтенсивна праця протягом вкрай подовженого робочого дня вимагала від робітника величезних фізичних і духовних зусиль, максимуму витрати енергії, яку він, однак, не міг повністю відновити внаслідок падіння вартості робочої сили.

Посилено проводячи раціоналізацію виробництва, підприємці не рахувались з охороною праці і здоров'я робітників. На 471 підприємстві, обстеженому в 1925 р. інспекторатом праці Станіславського воєводства, виявлено 5025 санітарно-гігієнічних і 3616 технічних вад, які наражали працюючих на нещасні випадки².

Про відсутність елементарних умов охорони праці і здоров'я працюючих в промисловості свідчать також численні скарги робітників. Так, наприклад, робітник львівської фабрики «Танрос» в серпні 1928 р. писав інспекторату праці: «На фабриці працюю вже 4 роки і в зв'язку з жахливим станом цієї нори захворів на туберкульоз. Я називаю цю фабрику горою тому, що вона знаходиться в підвалі, де тісно і сиро, де немає світла. Ми повинні працювати вдень при електричному світлі, від чого болять голова. На фабриці так тісно, що під час роботи кожний штовхає іншого ліктем і немає такого дня, щоб хто-небудь з нас не поранився біля пил. Зараз фабрикант встановив нові машини, так що вже не можна і повернутись»³. В іншій скарзі інспекторату праці робітники оцтового заводу Камінкера і Френкеля у Львові 14 квітня 1927 р. писали: «...Вказаний завод вже довгий час мав дозвіл від старости на 16 апаратів. Зараз в тих же приміщеннях без дозволу властей поставлено 42 апарати. Незважаючи на те, що технічне устаткування вадливе, приміщення дуже малі, що загрожує безпеці нашого здоров'я і навіть життю від отруйних оцтових газів. Ми просимо вислати санітарно-технічну комісію для обстеження умов, бо майже всі ми хворі на туберкульоз і далі в подібному пеклі існувати не можемо»⁴. Наведені документи характеризують жахливі санітарно-гігієнічні умови праці, які сприяли широкому розповсюдженню серед робітників професійних хвороб, особливо туберкульозу.

При відсутності техніки безпеки і охорони максимально інтенсифікованої праці масовим явищем на виробництві було каліцтво і травматизм. Якщо прийняти нещасні випадки в Польщі в 1923 р. за 100, то в 1924 р. вони становили 102, в 1925 р. — 149, в 1926 р. — 153, в 1927 р. — 223, в 1928 р. — 314⁵.

¹ ЛОДА, ф. 102, спр. 51, арк. 39.

² СОДА, ф. 262, оп. 1, спр. 329, арк. 10.

³ ЛОДА, ф. 625, оп. 1, спр. 211, арк. 78.

⁴ ЛОДА, ф. 625, оп. 1, спр. 211, арк. 246.

⁵ Див. «Rocznik statystyki» за 1925/1926—1930 рр.

За п'ять років капіталістичної раціоналізації число нещасних випадків зросло більше, ніж у три рази. В 1929 р. львівський інспекторат праці зареєстрував у Східній Галичині більше 3 тисяч нещасних випадків¹, значна частина яких припадала на деревообробну, гірничу, металообробну, будівельну та інші галузі промисловості, охоплені капіталістичною раціоналізацією.

Наслідки нещасних випадків характеризують такі дані інспекторату праці ІХ округу по Станіславському воеводству²:

Роки	Всього нещасних випадків	З них		
		Смертельних	З втратою працездатності	Легких
1922	118	9	34	75
1923	288	18	146	124
1924	293	18	129	146
1925	437	23	177	237

Незважаючи на те, що багато робітників Західної України внаслідок відсутності охорони праці на підприємствах повністю або частково втрачали працездатність, капіталісти ігнорували страхування їх в лікарських касах від нещасних випадків і хвороби. Про це свідчать скарги самих робітників. Навіть урядова комісія, яка працювала в 1927—1928 рр., змушена була визнати, що в мукомельній промисловості Галичини власники «не виконують передбаченого законом страхування робітників у касах хворих»³.

Капіталісти особливо нехтували охороною праці жінок і дітей. Заборона польським буржуазним законодавством нічної праці дітей і жінок в промисловості була мертвою буквою. Підприємці примушували їх працювати в понадурочні години і в нічний час, а нерідко й цілу добу. При судових розглядах було встановлено, що в багатьох ремісничих майстернях робочий час доходив до 30 годин без перерви. На скляних заводах у всій Польщі практикувалась нічна праця дітей нижче 15 років⁴.

Широкому використанню дешевої робочої сили дітей і жінок в промисловості сприяли певні технічні вдосконалення, які робили мускульну силу лишньою і ставали «засобом для того, щоб застосовувати робітників без мускульної сили або з недостатнім

¹ ЛОДА, ф. 625, оп. 1, спр. 301 і 302.

² СОДА, ф. 262, оп. 1, спр. 208 і 329.

³ «Na froncie gospodarzem (1918—1928)», Warszawa, стор. 363—364.

⁴ Н. Грахельска, Praca dzieci i młodocjaných w Polsce, стор. 59.

фізичним розвитком, але з більш гнучкими членами. Через це жіноча і дитяча праця була першим словом капіталістичного застосування машини»¹.

За даними польської офіційної статистики, в кінці 1925 р. в ценовій фабрично-заводській промисловості Західної України було зайнято 75% дорослих чоловіків, 15% жінок і 10% підлітків. В деяких галузях промисловості процент жінок і дітей був значно більший. В харчовій промисловості зайняті жінки і діти становили 26%, в поліграфічній — 42%, в швейній — 60%, в текстильній — 67%, в паперовій — 74%. Праця підлітків використовувалась, головним чином, в деревообробній і металообробній промисловості, де працювало 59% зайнятих в ценовій фабрично-заводській промисловості Західної України підлітків².

Нужда і злидні примушували дітей трудящих йти не в школу, а на заробітки, внаслідок чого значна частина робітничої молоді, як і всього робітничого класу, була зовсім неписьменна. 39% дітей шкільного віку, які працювали в 1929 р. в промисловості Тернопільського воєводства, зовсім не вчилися, на території станіславського інспекторату праці таких дітей налічувалось 36%, а на території дрогобицького інспекторату праці — 50%³. Буржуазії було вигідніше експлуатувати некваліфікованих робітників, особливо дітей і жінок, які забезпечували виконання нескладних операцій виробничого процесу і при відсутності освіти. Тому не дивно, що буржуазія давала робітникам освіти стільки, скільки це було в її інтересах.

Жінки і робітнича молодь Західної України на своїх плечах переносили тяжкий гніт найманого рабства. Їх умови праці в промисловості були далеко гірші порівнюючи з дорослими чоловіками, особливо кваліфікованими робітниками, заробітна плата яких в декілька разів перевищувала заробітки перших. Так, в нафтовій промисловості Борислава жінки і підлітки в 1928 р. мали такі тарифні ставки, які становили 28% ставок кваліфікованих робітників і 46% ставок некваліфікованих робітників⁴. За даними Львівського окружного інспекторату⁵, жінки і підлітки Львова на початку 1928 р. одержували за одну годину праці 0,31 злота, що становило 24,2% заробітної плати дорослих чоловіків. Незважаючи на те, що вартість робочої сили жінок і дітей була в 3—4 рази менша вартості робочої сили дорослих чоловіків, жінки і діти розділяли всі інші умови праці нарівні з всіма робітниками. Все більше використання дешевих жіночих і дитячих рук в промисловості підмінювало працю дорослих чоловіків, погіршуючи тим самим матеріальне становище робітничого класу в цілому.

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, Держполітвидав УРСР, 1952, стор. 395.

² Див. «Statystyka pracy», rocznik IX, zeszyt 2, стор. 127—128.

³ ЛОДА, ф. 625, оп. 1, спр. 302, арк. 65, 67.

⁴ Див. «Statystyka pracy», rocznik IX, zeszyt 2, стор. 127—128.

⁵ ЛОДА, ф. 626, оп. 1, спр. 240, арк. 101.

Життєвий рівень робітників з кожним роком знижувався від дорожнечі. Польські монополії, проводячи політику демпінгу, збували свої товари на зовнішніх ринках значно дешевше, ніж в Польщі, де вони одержували високі прибутки шляхом невинного роздування цін на товари масового споживання і таким чином забезпечували собі експорт. В 1927 р. ціни в Польщі піднялись більше як у два рази проти довоєнного рівня. Загальний індекс оптових цін в серпні 1927 р. зріс на 107,1% порівнюючи з 1914 р., а індекс оптових цін на сільськогосподарські продукти піднявся на 127,3%¹. Безперервне зростання дорожнечі на предметі першої необхідності насамперед відбивалось на матеріальному становищі робітничого класу.

Тоді як невинно зростала дорожнеча, номінальна заробітна плата робітників залишалась майже на незмінному рівні, а в деяких галузях виробництва навіть понизилась. Для ілюстрації наведемо таблицю руху індексу номінальної заробітної плати робітників нафтової промисловості Борислава і поліграфічної промисловості Львова².

Назва категорій робітників	Індекс зарплати 1927 р.—100,0					
	1924	1925	1926	1927	1928	1929
Нафтовики Борислава	111,6	72,9	95,5	101,0	110,4	107,0
Друкарі Львова	103,6	78,1	93,3	102,3	102,3	102,3

З таблиці видно, що номінальна заробітна плата робітників нафтової і поліграфічної промисловості різко впала в 1925 р., а потім в наступні роки дещо піднялась, але не досягнула рівня 1924 р. В той же час реальна вартість заробітків робітників внаслідок безперервного росту дорожнечі життєвих засобів систематично падала. Навіть за тенденційними даними головного статистичного управління Польщі³, індекс реальної заробітної плати робітників у 1927 р. знизився більше як на одну чверть проти 1924 р. Якщо прийняти реальну заробітну плату робітників у першому півріччі 1925 р. за 100, то в 1924 р. індекс реальної заробітної плати становив 119,1, в 1925 р.—102,9, в 1926 р.—112,1, в 1927 р.—91,5.

В умовах колоніального режиму загальний рівень заробітної плати робітників Західної України не перевищував 50% загального рівня заробітної плати робітників Польщі. Цей останній

¹ S. Starzyński. Położenie klasy robotniczej po przewrocie majowym, Warszawa, 1927, стор. 8.

² «Statystyka pracy», rocznik IX, zeszyt 2, стор. 118. 120.

³ ЛОДА, ф. 102, спр. 51, арк. 40.

до того ж був одним з найнижчих, порівнюючи з іншими капіталістичними країнами Західної Європи.

Заробітна плата переважної більшості робітників не задовольняла і мінімальних потреб робітничої сім'ї. Наприклад, за даними польської статистики, порівняно високий заробіток кваліфікованого будівельника Львова в 1927 р. становив 6,95 злотих за день, або 67% офіційно встановленого мінімуму для сім'ї з 4 чоловік. Такий мінімум дорівнював 10,4 злотих на день. В Бориславі нафтовик одержував 6 злотих за день, або 59%, металіст — 6,18 злотих, або 60% мінімуму. Це були ставки нечисленних категорій порівняно високооплачуваних робітників. Заробітна плата некваліфікованих робітників була далеко нижчою від заробітків наведених категорій. Так, у Львівському воєводстві 23% робітників обробної промисловості заробляли менше 10 злотих на тиждень, в Станіславському воєводстві — 28%, в Тернопільському — 36%, у Волинському — 41%¹. Таким чином, майже половина зайнятих в обробній промисловості робітників Західної України не могла забезпечити собі і напівголодне існування.

Про своє становище львівські комунальники писали міністерству громадських робіт Польщі: «Ми працюємо на підприємствах очистки міста Львова і одержуємо винагороду за 8-годинний робочий день 3 золотих 50 грошів; візники, які працюють одну понадурочну годину, одержують 4 злотих 20 грошів. З цього нам відраховують на касу хворих, після чого залишається 20 злотих 20 грошів за шість днів. Це є для нас великою кривдою, бо на ці гроші ми не знаємо або жити весь тиждень, або купити яке-небудь взуття чи одяг. За квартиру треба заплатити 25 злотих в місяць. Всі робітники ходили до директора підприємства пана Гончаковського з проханням підвищити заробітну плату. Директор заявив, що «двері відкриті», і загрожував викинути нас з роботи. Як-небудь проіснуємо літо, а куди ми підемо зимою?»².

Одержуючи злидений заробіток, сильно врізаний різними поборами і штрафами, робітник не міг і думати про пристойний одяг, про задоволення мінімальних культурно-освітніх потреб. Майже весь його заробіток ішов на харчування і квартиру плати.

Щоб мати повне уявлення про становище робітничого класу, не можна обійти його квартирних умов, які були надзвичайно несприятливими. Внаслідок великих воєнних руйнувань і росту населення в післявоєнний період з року в рік зростав квартирний дефіцит. Прийняті сеймом Польщі в 1922—1927 рр. три постанови про відбудову міст не мали практичного значення для Західної України, бо окупанти тут зовсім не проводили комунального будівництва і майже не відпускали коштів для відбудови зруйнованого житлового фонду. До 1929 р. було відбудовано тіль-

¹ Н. Krahelska, Prawda o warunkach pracy, стор. 16.

² ЛОДА, ф. 625, оп. 1, спр. 211, арк. 265.

ки 46% зруйнованих під час війни будинків¹. Іншими словами, соціалістичній сімейній трудящого населення міст не мали притулку. Це були, головним чином, сім'ї робітників, які не мали коштів, щоб купити або найняти собі квартиру в умовах процвітаючої квартирної спекуляції.

Разом з житловою кризою непомірно зростала квартирна плата. За законом «Про охорону жильців», прийнятим польським сеймом в квітні 1924 р., домовласники мали право підвищувати квартирну плату до 6% на квартал. Крім того, жильці повинні були платити різні побори: за вивіз сміття, очистку каналів, воду тощо. В той час, коли реальна заробітна плата робітників безперервно падала, а квартирна плата, згідно з законом, кожного кварталу піднімалась, польський буржуазно-поміщицький сейм за пропозицією прем'єр-міністра В. Грабського прийняв ще один антинародний закон, за яким встановлювався державний і міський податок від квартири. Таким чином, з своєї злиденної заробітної плати робітник зобов'язаний був платити все зростаючу квартплату і подвійний податок за квартиру. Квартирна плата поглинала більше 30% доходів некваліфікованих робітників Львова². Вона являла собою солідну частину капіталістичного прибутку експлуаторської меншості суспільства. З приводу цього В. І. Ленін вказував, що «...експлуатується робітник не тільки фабрикантами і заводчиками, але також і домовласниками, що, як відомо, наживаються далеко більше на квартирах, комірках, кутках і трущобах, населених робітниками, ніж на багатих квартирах»³.

В результаті житлової кризи і надмірно великої квартирної плати робітники змушені були тіснитися по дві і більше сім'ї в одній квартирі. За офіційними даними загального перепису 1921 р. в містах південних воєводств Польщі (Галичина) налічувалось 15% квартир, головним чином однокімнатних, які були заселені 2 і більше сім'ями⁴.

За даними міністерства праці⁵, в 1929 р. 46,9% населення міст Польщі, в тому числі і Західної України, мешкало більше, як по 5 чоловік і 4,04% — більше, як по 10 чоловік в одній кімнаті, позбавленій навіть елементарних вигід.

Найбільш типовою робітничою квартирою була одна кімната, яка служила одночасно за кухню, їдальню, пральню і спальню. Значна частина цих квартир містилася в підвалах і на горіщах. В містах Польщі і Західної України, за офіційними даними⁶, налічувалось 9,5% квартир, які знаходились в трущобах,

¹ «Przemysł i handel», rok X, zeszyt 40, стор. 1674.

² ЛОДА, ф. 625, оп. 1, спр. 211, арк. 265.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 12, стор. 254.

⁴ Див. «Rocznik statystyki» за 1927 р., стор. 31.

⁵ «Pięć lat na froncie gospodarczym (1926—1931)», tom II. Warszawa, 1931, стор. 539.

⁶ Див. «Rocznik statystyki» за 1928 р., стор. 14.

на горищах і в підвалах, де в тяжких санітарно-гігієнічних умовах мешкала основна маса міських робітників.

Яскраво змалювала житлові умови нафтовиків львівська газета «Світло», яка писала: «Робітники Борислава, дослівно, живуть в норах, в маленьких і низеньких будках; їх сім'ї складаються з 5—7 і більше чоловік, а в багатьох випадках в одній квартирі живуть по дві, а то й по три сім'ї разом. Вигляд цих квартир не заслуговує навіть назви сараїв, які ніяке перо не в силі описати. В основному це старі будинки; брудні двори є розсадниками різних епідемічних захворювань; водоканалів нема і навіть нема колодязів. Після виснажливої праці робітники змушені носити воду за 2—3 кілометри і купляти її по 15 сотиків відро; в Бориславі процвітає торгівля водою»¹.

Брудні, сирі, без світла квартири згубно впливали на фізичний і моральний стан робітників і сприяли широкому розповсюдженню серед міської бідноти інфекційних та інших хвороб. Несприятливі житлові умови відбивались на загальному рівні життя робітничого класу, на його матеріальному становищі, яке неухильно погіршувалось.

Поруч з накопиченням багатства капіталістів на одному полюсі, зростали злидні, темнота і моральна деградація робітників на протилежному полюсі. Характеризуючи зубожіння робітничого класу в капіталістичному суспільстві, В. І. Ленін вказував: «Робітник убожіє абсолютно, тобто стає просто-таки біднішим, ніж раніше, змушений жити гірше, харчуватися скудніше, більше недоїдати, тулитися по підвалах і горищах.

Ще наочніше, однак, відносно зубожіння робітників, тобто зменшення їх частки в суспільному доході. Порівняна частка робітників в капіталістичному суспільстві, яке швидко багатіє, стає все меншою, бо все швидше багатіють мільйонери»²

Зубожіння пролетаріату Західної України посилювалося ще й жорстоким національним гнітом, переслідуванням української демократичної культури, українських шкіл тощо.

Після встановлення фашистського режиму Пiлсудського буржуазія та її уряд прискорили наступ на всі соціальні права робітників, здобуті ними в результаті впертої революційної боротьби. В 1928 р. польський буржуазно-поміщицький сейм під диктовку фашистського уряду прийняв ряд антиробітничих законів³.

Закон про трудові суди відбирав у робітників навіть ті незначні права, які давав їм реакційний австрійський закон 1896 р. Замість виборів засідателів трудових судів встановлювалось призначення їх міністерством юстиції за пропозицією міністрів праці

¹ Газета «Світло», № 37, 29. XI 1925 р.

² В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 387—388.

³ ЛОДА, ф. 102, спр. 51, арк. 40—41.

і промисловості на основі списків, що давали промислово-торговельні палати і профспілки. Цей закон відкрито був направлений проти робітничого класу пригноблених народів, зокрема робітників-українців, бо членами трудових судів могли бути тільки ті особи, які володіли польською мовою. Він ліквідував безплатне проведення спорів між підприємцями та робітниками і встановлював плату за розгляд справ майже по всіх трудових конфліктах.

На угоду буржуазії фашистський уряд прагнув повністю ліквідувати важливе право робітників на страйки. Закон про трудовий договір, прийнятий польським сеймом в 1928 р., в багатьох випадках передбачав матеріальну відповідальність робітників за страйки. Крім того, уряд широко практикував примусові арбітражі, які вирішували трудові конфлікти між підприємцями і робітниками, як правило, на користь підприємців і в значній мірі обмежували страйкове право робітників. Арбітражна політика фашистського уряду, яку підтримували соціал-угодовці, була спрямована також на фашизацію профспілок та інших робітничих організацій.

В законі про трудовий договір був декретований наступ капіталу на право робітників укладати з підприємцями колективні угоди, які регулювали умови праці і заробітної плати робітників певної галузі виробництва. Цей закон давав можливість підприємцям розривати трудові договори при «важливих випадках», які завжди знаходились для того, щоб не виконувати не вигідні договірні умови з робітниками. Промисловий закон повністю ліквідував право колективних угод з учнями і встановлював виключно тільки індивідуальні договори з підприємцями. За цим законом, учень не мав права змінювати місце роботи без дозволу майстра. Учні цілком передавались під контроль фабрикантів та майстрів, які за найменшу непослушність мали право штрафувати учнів до 100 злотих, що становило дуже часто їх річний заробіток.

Таким чином, фашистська держава, що знаходилась у підкоренні капіталістичних монополій, узаконювала наймане рабство, допомагала буржуазії в її наступі на соціальні права і життєвий рівень робітничого класу.

* *
*

Серйозним фактором, що впливав на зубожіння робітничого класу Західної України, було масове безробіття, яке існувало у вигляді резервної армії незайнятих робітників.

Опубліковані в польській офіційній статистиці дані про безробіття далекі від дійсного стану речей. Всіляко фальсифікуючи ці дані, буржуазна статистика не враховувала напівбезробітних, молодь до 18 років, сезонних робітників, а також найбільш численну категорію безробітних, які до звільнення були зайняті на дрібних підприємствах. Біржами праці Західної України в 1924 р.

було зареєстровано 17 340 повністю безробітних, в 1925 р.— 21 170 чоловік, в 1926 р.—22 600 чоловік¹.

Нечувано великих масштабів безробіття досягло під час поглиблення економічної кризи (кінець 1925 — перша половина 1926 р.). Представники капіталістичних монополій Польщі 17 листопада 1925 р. писали польському президенту:

«Економічне життя польської держави завмирає з кожним днем, з кожною годиною. Безробіття в промисловості все зростає і вже досягло 213 000 робітників, тобто 30% зайнятих зараз у виробництві. Такий процент ніде не зустрічається в Європі. Ті ж, які працюють, часто працюють тільки по 5, по 4 і навіть по 3 дні на тиждень... Це становище щодня все погіршується»². В березні 1926 р. в Західній Україні було зареєстровано 28 170 повністю безробітних³, а напівбезробітних в другому кварталі цього року налічувалось, за офіціальними даними⁴, більше $\frac{2}{3}$ зайнятих в фабрично-заводській промисловості робітників, з яких 5,5% працювали 1—3 дні і 45,8% —4—5 днів на тиждень. В одному тільки Станіславі нараховувалось 2346 повністю безробітних⁵, або біля 70% всіх робітників міста.

В наступні роки відносно сприятливої господарської кон'юнктури кризисне безробіття не тільки не зменшилось, але й збільшилось і знаходилось на такому рівні, до якого в довоєнний час воно не піднімалось навіть у роки найглибших економічних криз. Так, в лютому 1927 р. в Польщі налічувалось 253 тисячі безробітних⁶. Це була постійна армія безробітних, яка відрізнялась від промислової резервної армії насамперед великими розмірами і застійним характером.

Постійне безробіття в період тимчасової часткової стабілізації капіталізму обумовлювалось хронічним недовантаженням виробничого апарату промисловості і особливо капіталістичною раціоналізацією, яку буржуазно-поміщицький уряд Польщі використовував як засіб для звільнення з роботи на державних підприємствах, залізницях пролетарів пригноблених народів, зокрема робітників-українців. В Західній Україні безробіття було соціальним лихом трудящих міста і села. Тисячі промислових і сільськогосподарських робітників та розорених селян вливалися в ряди безробітних, приречених на нелюдські страждання і злидні.

Не можна уявити більш жахливого становища, як становище робітника, який залишився без роботи і втратив заробіток. Одержавши попередження про звільнення з роботи, львівські деревообробники 22 серпня 1929 р. писали інспектору праці: «Хоч і так

¹ «Statystyka prasy», roczniky III—V.

² Коммунистический Интернационал в документах (1919—1932), М., 1936, стор. 535.

³ «Statystyka prasy», rocznik V, zeszyt 4, стор. 62.

⁴ «Statystyka prasy», rocznik VI, zeszyt 1, стор. 19.

⁵ СОДА, ф. 262, оп. 1, спр. 415, арк. 1.

⁶ «Statystyka prasy», rocznik VI, Warszawa, 1927, стор. 7.

ми ледве виховували своїх дітей, бо скромний кусок хліба мали, мле і його відібрано. Деякі серед нас через старість нездатні ні до якої праці і не одержують ніякої допомоги, незважаючи на те, що працювали на державних деревообробних підприємствах 8 років. Троян на підприємстві скалічив собі ногу. Гавор також. Оскільки зараз лісопилні заводи повинні припинити роботу, їм треба буде йти жебракувати. Інші також ледве існують, про що пан інспектор знає»¹.

Існування більшості безробітних було фактично нічим не гарантоване, бо тільки одиниці з резервної армії безробітних користувались правами закону державного страхування по безробіттю, прийнятому сеймом Польщі 18 липня 1924 р. під натиском могутнього руху безробітних. Кудими правами на одержання державної допомоги по безробіттю користувались тільки ті робітники, які до звільнення були зайняті на транспорті і в промислових підприємствах, що нараховували більше 5 робітників кожне. Робітники дрібних підприємств і підлітки до 18 років були позбавлені права на одержання допомоги. З страхування по безробіттю виключались сезонні і революційно настроєні робітники, які залишились без роботи в результаті хвороби, інвалідності, страйку тощо. Куде право на одержання державної допомоги безробітними продовжувалось, згідно з законом, не більше 18 тижнів на рік².

Буржуазно-поміщицький уряд Польщі відпускав обмежені кошти для страхування по безробіттю, а тому не всі навіть з зареєстрованих безробітних одержували державну допомогу. Так, в 1925 р. у Львівському, Станіславському, Тернопільському і Краківському воєводствах було зареєстровано 16,8 тисячі безробітних, з яких тільки 4,5 тисячі одержували злиденну допомогу. З 22,6 тисячі зареєстрованих в 1926 р. безробітних допомогою користувались 5,3 тисячі чоловік³. У 1929 р. державну допомогу одержали лише 36% зареєстрованих безробітних⁴.

Тисячі робітників, які не мали ні роботи, ні допомоги, разом з своїми сім'ями знаходились у жахливих умовах.

Деяким безробітним вдавалось емігрувати в Америку та в буржуазні країни Європи, де вони потрапляли в нове рабство, не менш тяжке, як на батьківщині. Однак внаслідок утворення масових армій безробітних у всіх капіталістичних країнах в післявоєнний період еміграція з Західної України значно скоротилась, що ще більше погіршувало становище численної армії безробітних, які не знаходили попиту на свою робочу силу ні на внутрішньому, ні на зовнішньому ринках праці.

Щоб уявити попит і пропонування робочої сили, наведемо таблицю, складену на основі неопублікованих матеріалів місячних

¹ ЛОДА, ф. 625, оп. 1, спр. 275, арк. 51.

² «Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej», 1924, № 67, стор. 989—992.

³ Див. «Rocznik statystyki» за 1927 р., стор. 384.

⁴ Див. «Rocznik statystyki» за 1929 р., стор. 357.

звітів промислового відділу воєводського управління за 1925 р. про стан безробіття у Львівському воєводстві¹.

Місяці 1955 р.	Пропонування робочої сили безробітних на одне вакантне місце (чоловік)		
	Львівське воєводство	м. Львів	м. Дрогобич
Січень		8,3	106,4
Лютий	14,3	6,1	65,5
Березень	20,7	6,2	842
Квітень	32	9,2	117
Травень	14		
Червень	17,2		
Липень	24	5	30
Серпень	18	3,7	37
Вересень	15	2,9	100
Жовтень	20	57	171
Листопад	20	70	240
Грудень	20	8	238

При такій різкій невідповідності між попитом і пропонуваням робочої сили безробітні погоджувались на найбільш невідгідні умови праці, тільки б одержати роботу і підтримати своє існування.

Підприємці використовували масове безробіття для погіршення умов праці і зниження заробітної плати зайнятих робітників. Так, наприклад, профспілка робітників лісопильного заводу в Мікулиничках, Станіславського воєводства, 26 березня 1926 р. скаржилась інспектору праці на те, що заводчик, «використовуючи сучасне безробіття, без причини звільняє робітників з роботи, а на місці звільнених шляхом обману і підступів примушує робітників працювати по 16 годин на добу»². Правління профспілки машиністів і кочегарів Львова 27 березня 1929 р. доповідало міському старості, що на багатьох підприємствах транспорту існує нехтування державних законів про охорону здоров'я і життя робітників. «Ці підприємства, використовуючи кон'юнктуру безробіття, приймають на роботу некваліфікованих і неекзамено-

¹ ЛОДА, ф. 1, оп. 18, спр. 564, арк. 2—58.

² СОДА, ф. 262, оп. 1, спр. 83, арк. 63.

вних робітників нашої професії, виплачуючи їм на 50 і навіть (Ю) % нижче основних розцінок»¹.

Таким чином, масове безробіття мало величезний вплив на посилення експлуатації зайнятих робітників, погіршення їх матеріального становища. Посилюючи зубожіння трудящих мас, тривале безробіття разом з тим приводило до декваліфікації великого числа робітників, втрати вправності їх рук і навичок у роботі.

Як тінь, кожного зайнятого робітника переслідувала невпевненість у завтрашньому дні, бо всяка затримка в промисловості, всяка примха майстра могли викинути його на вулицю, відібрати в нього шматок хліба. Такий пролетар знаходився в найбільш обурливому, найбільш нелюдському становищі, яке тільки можна собі уявити. Єдиним виходом з такого становища була боротьба робітників за диктатуру пролетаріату і соціалістичне перетворення суспільства.

За своїм становищем в капіталістичному суспільстві нечисленний промисловий пролетаріат Західної України був найбільш організованим, політично найбільш свідомим і послідовно революційним класом, який об'єднував і вів за собою розпорошені верстви експлуатованого трудящого населення міста і села.

* *
*

В той час, коли робітничий клас Західної України під владою польських панів жорстоко експлуатувався і ледве животів, його єдинокровні брати і класові товариші в Радянському Союзі, поваливши владу капіталістів та поміщиків, створювали фундамент соціалістичної економіки і розвивали культуру, соціалістичну змістом і національну формою. Успіхи будівництва соціалізму в СРСР освітлювали шлях визвольного руху західноукраїнського пролетаріату.

Всупереч намаганням соціал-угодовців і українських буржуазних націоналістів посіяти національну ворожнечу серед багатонаціонального пролетаріату Західної України, робітники українці, поляки і євреї виступали проти спільних гнобителів єдиним фронтом. Боротьба робітників Західної України, керована Комуністичною партією, зливалася з визвольним рухом пролетаріату всієї Польщі і набирала все більш масового характеру. Страйки в країні, за даними польської офіційної статистики, зростали з року в рік². (Див. таблицю на стор. 52).

Масовістю і стійкістю характеризувались страйки робітників Західної України. Тільки в одному Львівському воєводстві з 1924 по 1928 р. пройшли 224 страйки, в яких брало участь 82,2 тисячі страйкуючих. При цьому страйковий рух щороку на-

¹ ЛОДА, ф. 625, оп. 1, спр. 211, арк. 167.

² «Rocznik statystyki» за 1930 р., стор. 323.

бував більшої напруженості. Так, якщо в 1925 р. на одного страйкаря Львівського воеводства припадав 1 втрачений в результаті страйків людино-день, то в 1926 р.— 4, в 1927 р.— 16 і в 1928 р.— 13¹.

Роки	Кількість страйків	Кількість підприємств, охоплених страйками	Кількість страйкуючих (в тис. чоловік)	Кількість втрачених в результаті страйків людино-днів (в тис.)
1925	532	1910	148,5	1284,5
1926	590	2827	145,5	1422,5
1927	616	3838	234,9	2455,3
1928	769	5230	354,0	2787,8

В авангарді страйкового руху трудящих Західної України йшов промисловий пролетаріат на чолі з нафтовиками, металістами, залізничниками, деревообробниками. Найбільшу активність в страйковій боротьбі проявили робітники Львова, Дрогобича, Борислава, Стрия та інших центрів з відносно розвинутою промисловістю. Значно менше число страйкарів виставляли дрібні міські і промислові центри.

Страйкова боротьба, якою керували Комуністична партія Західної України і профспілки робітників, набирала все більше політичної спрямованості. В умовах фашистського режиму майже кожний економічний страйк, особливо крупний, мав політичне значення. В Західній Україні, де капіталістична експлуатація і національний гніт тісно переплітались, боротьба робітників і трудящих селян за своє соціальне визволення була невід'ємною частиною їх боротьби проти пансько-польської окупації, за возз'єднання в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі.

Таким чином, період тимчасової часткової стабілізації капіталізму ознаменувався в Західній Україні і в усій Польщі загостренням соціальних і національних суперечностей і насамперед суперечностей між працею і капіталом. Посилення капіталістичного гніту викликало посилення боротьби робітничого класу за свої корінні інтереси. Зростання революційного робітничого руху свідчило про гнилість і нестійкість капіталістичної стабілізації в Польщі, яка пізніше від інших буржуазних країн Європи перейшла до відносної стабілізації капіталізму і першою була вражена глибокою економічною кризою, що ще більш загострила всі внутрішні суперечності панської Польщі.

¹ ЛОДА, ф. 200, оп. 1, спр. 1603, арк. 5—31.

СТАНОВИЩЕ ЧОРНОМОРСЬКИХ АДМІРАЛТЕЙСЬКИХ ПОСЕЛЕНЦІВ

Селянське питання не нове в історичній науці. Лише за останні 10 років вийшло немало наукових праць, присвячених цьому питанню. Серед них треба відмітити, як найбільш важливі, праці академіка В. Д. Грекова, І. І. Смирнова, П. М. Дружиніна, І. О. Гуржія та ін.

Незважаючи на значні успіхи радянських істориків у вивченні історії селянства, все ж вона залишається ще недостатньо вивченою.

Особливо погано вивчена історія окремих категорій селянства, таких як військові і адміралтейські поселенці та ін.

Про адміралтейських поселенців у нашій історичній літературі немає і згадки. Навіть у Великій радянській енциклопедії (як в першому, так і в другому виданнях) немає ні слова про цю групу населення¹.

Джерела для вивчення чорноморських поселенців небагаті. Значна частина документів по цьому питанню зібрана і зберігається в Миколаївському обласному державному архіві. Це різні за своїм походженням і характером документи. До них належить канцелярська переписка, скарги поселенців, документи перепису, відомості про господарство і повинності поселенців та інші матеріали. Особливий інтерес викликають прибутково-видаткові книги, які частково збереглися, а також відомості про посівні площі та худобу поселенців і т. д.

Адміралтейські поселення були розташовані в районах Балтійського (Охтенські поселення) і Чорного морів. Чорноморські поселення розміщувались біля міст Миколаєва і Херсона. Кількість чорноморських адміралтейських поселенців була невелика. Згідно з матеріалами перепису 1860 р., їх нараховувалось всього 17 050 чол.². Адміралтейські поселенці багато чим нагадують

¹ Єдина згадка про чорноморських адміралтейських поселенців, яку нам вдалося знайти в друкованій літературі,— це книга Т. В. Ге, «Исторический очерк города Николаева», 1890.

² Миколаївський обласний державний архів (далі МОДА), фонд № 247—Управління чорноморських адміралтейських поселень, зв'язка 9, спр. 103, арк. 163.

державних селян, які були приписані до казенних фабрик і заводів. Своєю працею вони обслуговували фабрики, порти і верфі чорноморського адміралтейства. Головним джерелом їх існування було землеробство. Але на відміну від державних селян, закріплених за казенними мануфактурами, адміралтейські поселенці мали свою специфіку в управлінні, економічному та політичному житті.

Виникли адміралтейські поселення в кінці XVIII ст., коли після повернення Росії Чорноморського побережжя почали будуватись важливіші міста і порти Причорномор'я. Для будівництва Чорноморського флоту потрібні були робочі руки. Незважаючи на те, що південні райони України швидко заселялись, росли міста, розвивалося ремесло і торгівля, приплив робочої сили на Причорномор'ї був недостатній, а брак робочих рук гальмував економічний розвиток краю. Поміщики, які захоплювали родючі степові землі і будували тут свої помістя, переселявали на південь України цілі села кріпаків. В кінці XVIII ст. приплив переселенців в Причорномор'я значно збільшився, особливо за рахунок переселень з Правобережної України, яка тоді ще була під владою Польщі, а також з Росії та Білорусії. Але, незважаючи на великий приплив переселенців, робочих рук не вистачало. Особливо гострий брак робочої сили відчувався на казенних мануфактурах та верф'ях Чорноморського адміралтейства. Для забезпечення потреб Чорноморського адміралтейства в робочій силі уряд Катерини II переселяє на південь з центральних губерній Росії значну кількість державних селян і приписує їх до казенних і посесійних мануфактур, в першу чергу до установ адміралтейства.

Заселення півдня України проходило не тільки за рахунок примусових переселень різних категорій селян з центральних губерній, сюди переселялись селяни і добровільно. Найбільше добровільних переселенців ішло з Правобережної України та з Балканського півострова. Це були селяни, які шукали на півдні України порятунку від соціального та національного гніту. Деяка частина переселенців південної України була затримана як втікачі і примусово поселена в адміралтейських селах. Заселення адміралтейських сіл майже не відрізнялось від заселення південної України взагалі. Про це яскраво свідчить історія заселень кожного адміралтейського села.

Село Вітовка, яке розташоване біля самого міста Миколаєва, а зараз злилось з містом, було заселене в 1789 р. і в наступному, 1790 р., перейменоване в село Богоявленське. В це село примусово переселили селян з Київської, Чернігівської та інших губерній. Крім селян, тут були поселені колишні позаштатні церковнослужителі, відставні моряки, матроси, яких звільнили від служби, інваліди-солдати та ін. Крім вищезгаданих поселенців, в село Богоявленське в 1794 р. з Білорусії, з Кричевського заводу, який колись належав фавориту Катерини II Потьомкіну, а після його смерті був відібраний від його спадкоємців чорно-

морським адміралтейством, були переселені разом з своїми сім'ями прядильщики, ткачі, ливарники та інші фахівці, які були потрібні адміралтейству.

Село Калинівка і Воскресенське були заселені присланими з Катеринославського губернського управління селянами, які були затримані як втікачі. Це були переважно російські селяни, які втекли від поміщиків і були затримані поліцією. Згідно з розпорядженням графа Потьомкіна від 2 липня 1789 р., їх примусово поселили і перетворили в адміралтейських поселенців. Поміщикам, яким колись належали ці селяни, їх зарахували як рекрутів¹. Крім них, в цих селах були поселені вихідці з правобережної України, а також сім'ї ремісників, які переселились сюди з різних міст Росії і України.

Село Покровське (Копані) було заселене колишніми церковнослужителями, селянами, які втекли від поміщиків, і добровільними переселенцями з правобережної України.

Села Березнеговате і Висунськ були заселені в 1795 р. примусово переселеними державними селянами з лівобережної України. В 1820 р. ці села були підпорядковані управлінню Чорноморського адміралтейства замість сіл Богданівки і Знам'янки, які передавались у військово поселення.

Села Знам'янка і Богданівка були заселені в 1785—1788 рр. Першими поселенцями тут були козаки — вільнопереселенці з Росії і різних міст України. Мешканці цих сіл вважались вільними, служили в козацьких полках і брали участь у російсько-турецькій війні 1787—1791 рр. в козацькому донському полку, яким командував тоді полковник Платов. Після війни козаки повернулись додому, але їх села ще в 1790 р. були передані Чорноморському адміралтейству. Як реагували козаки на перетворення їх в адміралтейських поселенців, ми не знаємо, бо документів про це не збереглося, але навряд вони були задоволені цим актом.

Як не важко було жити селянам під управлінням Чорноморського адміралтейства, але колишні мешканці Знам'янки і Богданівки дізнавшись, що їх передають в управління військовими поселеннями, довго і вперто боролись проти введення в них військовопоселенських порядків. Селяни не пускали в свої села переписувачів, не дозволяли їм робити переписку і не погоджувались бути військовими поселенцями. Старост, які вмовляли селян підкоритись наказу уряду і стати військовими поселенцями, поселяни вирішили вбити. Здійснити свої рішення їм не вдалось — урядові війська порівняно легко зломали їх опір. Тільки тоді, коли війська оточили Знам'янку і Богданівку, і селяни цих сіл не могли далі чинити опору, вони змушені були підкоритись вимозі уряду і стати військовими поселенцями².

Поселенці перелічених вище 6 сіл, які належали Чорномор-

¹ МОДА, ф. 247, зв. 9, спр. 103, арк. 166.

² Там же, арк. 169.

ському адміралтейству, не могли задовольнити потреби портів і верфей у робочій силі. Тому командування флотом готувало проекти розширення адміралтейських поселень за рахунок державних селян. Проектом передбачено було передачу ряду державних сіл Причорномор'я в розпорядження адміралтейства. В першу чергу планували передати адміралтейству села Алешки (біля Херсона), Валандівку і Христофорівку, які розташовані на р. Інгулець, за 35 км від Миколаєва. Заплановано було побудувати пороховий завод в селі Привольне, яке було заселене козаками, підготовлялась передача і інших сіл Чорноморському адміралтейству, але чомусь ці плани не були здійснені.

Згідно з планами адміралтейства, в чорноморських поселеннях передбачалось завести спеціальні економії, які повинні були забезпечити Чорноморський флот хлібом, м'ясом, парусним полотном, корабельним лісом, канатами і всіма необхідними припасами.

Для того щоб поселяни могли забезпечити флот корабельним лісом, в селах Богоявленському і Покровському було засаджено по 14 десятин дубом¹. З вищесказаного видно, що адміралтейство планувало перекласти на плечі поселяни значну кількість робіт по утриманню флоту.

В зв'язку з тим, що проекти розширення поселень не були здійснені, а селяни 6 сіл не могли виконати таких великих завдань, то адміралтейство обмежилось тим, що заставляло поселенців безплатно працювати на верф'ях, мануфактурах, каменоломнях та ін.

Робота адміралтейських поселенців на верф'ях, мануфактурах, каменоломнях розглядалась як феодална повинність селян і тому не оплачувалась. Головним джерелом існування для більшості поселенців були землеробство і тваринництво.

До 1795 р. кількість землі, якою користувались адміралтейські поселенці, не була обмежена. Селяни могли обробляти їх скільки хто міг. В 1795 р. було проведено розмежування землі між окремими адміралтейськими та іншими селами. При проведенні розмежування земель між селами у поселенців були відібрані кращі землі. Значна частина земель була захоплена поміщиками, часто самовільно, без будь-яких підстав.

Внаслідок захоплення селянських земель поміщиками, поселенцям не вистачало землі до норми, передбаченої адміралтейством і урядом². Справа доходила до того, що вже в 20-х роках ХІХ ст. адміралтейські поселенці не могли прохарчувати своєї сім'ї. Про те, як виникло таке становище в селах Чорноморського

¹ МОДА, ф. 247, зв. 9, спр. 103, арк. 172.

² Для адміралтейських поселенців була встановлена норма 15 дес. на рев'язьку душу, що могло забезпечити потреби селянської сім'ї. Згідно з розрахунками буржуазних статистів (Постнікова), для південної України селянський наділ повинен бути не меншим 18 дес. на двір (див., Ленін В. І., Твори, т. 1, стор. 38—39).

адміралтейства, свідчать такі факти. З земель, які належали селу Богоявленському, графиня Браницька захопила 3336 дес. Хоч ніких прав на ці землі в неї не було все ж їй вдалося відстояти загарбані нею поля поселенців. Декілька тисяч десятин земель поселенців захопив поміщик Неранжич, багато земель було захоплено мешканцями м. Миколаєва, яке в той час швидко росло. Загалом поміщиками було захоплено 9249 дес. кращої землі, яка раніше належала поселенцям села Богоявленського. Внаслідок цих захоплень уже в 1795 р. богоявленцям не вистачало до державної норми 4770 землі¹. В аналогічному становищі опинилися поселенці села Висунська. До 1795 р. в їх володінні було 16 000 дес. землі. Цією землею вони володіли общиною. Після розмежування 1795 р. кількість людей в цьому селі збільшилась, а їх общинне землеволодіння зменшилось. З земель, які належали селянам Висунська, поміщик Степанов захопив 6000 дес., князь Любомірський — 1500 дес. і т. д.

Після цього в селян з 16 000 дес. землі залишилось лише 7500 дес., тобто менше половини. Вже в 1821 р. селянам цього села не вистачало до державної норми 1309 дес. землі².

Поселенці довго боролись за повернення своїх земель. Форми боротьби були дуже різноманітні. В першу чергу використовувались легальні засоби боротьби. В 1824 р. при підтримці Чорноморського адміралтейства поселенці добились, що Катеринославська межова контора вислала землеміра Чурсіна, який повинен був нарізати поселенцям землю за рахунок поміщиків. Але з невідомих для нас причин Чурсін не виконав цього доручення. Земля, яку відібрали в поселенців поміщики, і на яку поселенці мали всі формальні права (це визнавали і Чорноморське адміралтейство і суди), все ж не була повернута її справжнім власникам. Є підстави думати, що справа була вирішена за допомогою підкупу поміщиками окремих чиновників. Про це, хоча і невиразно, свідчать документи³. Незважаючи на неодноразові невдачі поселенців у боротьбі за землю, вони продовжували цю боротьбу.

Іноді вимоги поселенців підтримувало Чорноморське адміралтейство. Наприклад, у 1847 р. Чорноморське адміралтейство звернулося до міністра морського флоту з проханням про наділення адміралтейських поселенців землею згідно з державною нормою. Після багаторічної переписки, в 1852 р. поселенцям села Богоявленського було прирізано по одній десятині землі на ревізьку душу. Все ж і після цього вони мали в середньому менше половини державної норми земельного наділу.

Шукаючи виходу з важкого економічного становища, поселенці села Богоявленського купили в 1856 р. за 6600 крб. у вдови

¹ МОДА, ф. 247, зв. 9, спр. 117, арк. 2.

² МОДА, ф. 247, спр. 12, арк. 1.

³ МОДА, ф. 247, зв. 9, спр. 103, арк. 217.

віце-адмірала Дмитрієва 246 дес. землі. Однак у наступному році російське пароплавне товариство відібрало в поселенців цю землю, повернувши їм гроші. Поселенці довго боролись за повернення куплених ними земель, але, принаймні до 1861 р., їм цього добитись не вдалось¹.

Всього в 6 чорноморських адміралтейських селах у 1857 р. було 54 817 дес. землі. В цьому ж 1857 р. адміралтейських поселенців нараховувалось, згідно з даними перепису, 15250 чол. обох статей. Отже, на душу населення в середньому припадало менше, ніж 3,6 дес. землі. Якщо врахувати, що в загальну кількість землі входило 3662 дес. неродючої землі, що становило в середньому на душу до 0,25 дес., то фактична кількість корисної землі була меншою, ніж 3,6 дес. на душу.

Вже середні дані про селянське землекористування свідчать про важке матеріальне становище адміралтейських поселенців. Згідно з даними міністерства державних маєтностей, в 1861 р. в середньому на ревізку душу по Херсонській губернії припадало по 8,2 дес. землі², адміралтейські поселенці мали в середньому менше, ніж 7,2 дес., що було значно нижче середнього землеволодіння для даного району.

Аграрне питання стане для нас ще більше зрозумілим, коли згадаємо, що за підрахунками російських буржуазних економістів для нормального ведення середнього господарства селянин Таврії та південної України повинен був мати від 16 до 18 дес. землі на двір. Лише такий земельний наділ давав можливість селянину звести кінці з кінцями³. Середні дані не дають нам повної картини селянського життя тому, що земля між селами і поселенцями розподілялась нерівномірно.

Середній наділ на душу в селі Богоявленському був, наприклад, 4 дес., в селах Воскресенську і Калинівці — по 8 дес., в селах Березнеговатому і Висунську — до 7 дес. і в селі Покровському — по 14 дес. Отже, лише в селі Покровському середній рівень землеволодіння був вищий середнього рівня Херсонщини, в інших селах він був значно нижчим.

Всі землі адміралтейських поселенців знаходились в общинному користуванні. Поселенці просили, щоб усі землі були розділені між сім'ями за кількістю ревізких душ і були закріплені за ними назавжди. В цьому особливо була зацікавлена бідніша частина поселенців. Вирішення цього питання адміралтейство на себе не брало і передало цю справу на розгляд урядовим колам. Міністр фінансів і інші чиновники зробили все можливе для того, щоб зберегти общинне землеволодіння в адміралтейських поселеннях, і до реформи 1861 р. земля не була розділена між членами селянської общини.

¹ МОДА, д. 247, зв. 9, спр. 103, арк. 180.

² І. О. Гуржій, Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст., Київ, 1954, стор. 105.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 32—40.

Нестача землі особливо важко відбивалась на становищі селян села Богоявленського. В скарзі 13 березня 1812 р. жителі цього села, малюючи важку картину свого існування, писали: «Між тим терпимо надзвичайні нестатки не тільки в хліборобстві і сінокосах, але навіть не маємо зручного місця до вигону худоби на пасовище і до водопою, будши вже обмеженими, з одного боку, міськими мешканцями, а, з другого боку, ще більше відкупщиками землі Неранжича, які завдавали неодноразових утисків і образ»¹. Як видно з цього документа, селяни не мали навіть можливості виганяти свій скот на випас та водопій. У зв'язку з важким становищем поселенці змушені були брати землю в оренду. Поселенці села Богоявленського, наприклад, брали в оренду землю поміщика Неранжича, яка колись належала їх предкам.

Важким становищем поселенців села Богоявленського користувалися відкупщики. Вони брали в оренду всю землю поміщика Неранжича і його сусідів і, поділивши її на невеличкі ділянки, віддавали в оренду поселенцям по значно підвищених цінах. Поселенці пробували брати самі землю в Неранжича в оренду, але грошей не вистачало, і тому вони були змушені орендувати її на кабальних умовах у відкупщиків.

Високі орендні ціни на землю, які встановлювали відкупщики, ще більше погіршували і без того важке економічне становище поселенців. У вже відомій нам скарзі 1812 р. поселенці писали: «...відкупщики, взявши ту землю (Неранжича.— В. Д.), не можуть самі обробити, віддають іншим ділянками на відкуп (оренду — В. Д.), а ми змушені вже давати за проведення хліборобства на відкупній землі значну частину хліба. Через ці невигоди в минулих роках багато з нас шукали в різних місцях собі заробітків»...².

До цього часу ми оперували, головним чином, середніми даними про селянське землеволодіння в адміралтейських селах. Але, як вказував В. І. Ленін в статті «Нові господарські рухи в селянському житті», лише матеріали про землекористування і обробіток землі селянами переконливо свідчать про їх справжнє становище³. Про нерівний розподіл землі між селянами в селах яскраво свідчать матеріали про посівні площі поселенців. У селі Покровському, де в середньому на душу припадало по 14 дес. землі, менше однієї четверті озимих і ярових висівали 31 господарство з 116. Більше 3-х четвертей озимих і ярих висівали 35 господарств⁴. З цих даних видно, що приблизно третина селян була бідняками.

Більш яскраво характеризують соціальну диференціацію селян дані про землекористування в селі Богоявленському. 10 гос-

¹ МОДА, ф. 247, спр. 117, арк. 12.

² МОДА, ф. 247, зв. 9, спр. 117, арк. 2.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 9.

⁴ На півдні висівали на 1 дес. по 6 четвертей жита і по 5 — пшениці.

подарств цього села зовсім не обробляли землі. Висівали менше однієї четверті озимих і ярових 47 господарств. Більше трьох четвертей висівало лише 14 господарств¹. Виявляється, що в 6 адміралтейських селах 142 сім'ї не мали своїх будинків і наймали їх у своїх більш багатих односельчан, які мали їх по декілька².

Крім землеробства, в поселенців важливу роль відігравало тваринництво. В цій галузі господарства особливо велике місце займала велика рогата худоба. Про це свідчать такі дані за 1860 р.³:

	Богоявленське	Покровське	Воскресенське	Калинівка	Березнеговате	Висунськ
Коні	200	69	195	180	70	83
Вел. р. худоба .	2 500	649 ⁴	2 187	3 008	1 970	1 832
Вівці, кози . . .	670	790	1 920	822	1 260	1 580
Свині	1 050	271	571	627	975	980
Всього . .	4 420	1 776	4 873	4 637	4 275	4 475

Як видно з наведеної таблиці, в селах Богоявленському і Калинівці кількість великої рогатої худоби була більша, ніж всієї іншої, разом взятої. Такий великий процент рогатої худоби в адміралтейських поселеннях пояснюється тим, що поселенці зобов'язані були перевозити державні вантажі і, головним чином, тому, що значна частина поселенців займалась чумацьким промислом і перевезенням вантажів по найму. В 50 рр. XIX ст. через південні порти за кордон ішло щорічно 500—600 тисяч четвертей хліба. Для перевезення його потрібний був транспорт. В умовах південної України волів підводи були майже єдиним видом транспорту того часу. В середньому кожна пара волів давала чумакові в 40—50 рр. XX ст. до 30 крб. прибутку в рік⁵. Як і земля, худоба між поселенцями розподілялась нерівномірно. Цікаві дані про наявність худоби в поселенців дають нам матеріали перепису 1864 р. З 116 господарств села Покровського — 9 зовсім не мали рогатої худоби, до 10 голів мали 47 господарств.

¹ МОДА, ф. 247, спр. 33, арк. 2—4.

² МОДА, ф. 247, зв. 9, спр. 103, арк. 184.

³ МОДА, ф. 247, спр. 114, арк. 2.

⁴ МОДА, ф. 247, спр. 110, зв. 9, арк. 120. Згідно з переписом 1859 р. в с. Покровському було 1327 голів великої рогатої худоби.

⁵ Г. О. Гуржій, Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст., Київ, 1954, стор. 279.

44 господарства мали від 10 до 20 голів; більше 30 голів мали лише 5 господарств. Не менш цікаві дані по цьому ж селу дають матеріали про наявність у селян овець. З 116 господарств 83 господарства зовсім не мали овець, 13 господарів мали до 20 овець, 12 господарів мали до 50 овець, 2 — до 100 овець, 1 — більше 500 овець¹.

Зрозуміло, що вівчарські ферми, на яких налічувалось 50, 100 і більше овець, мали товарне значення, і продукція від них йшла на ринок.

Наведені дані свідчать про те, що більшість худоби була зосереджена у куркульської верхівки села. Хоча матеріалів про використання заможною верхівкою села найманої робочої сили не знайдено, але цілком очевидно, що куркулі без неї не обходились, бо справитись власними силами з таким великим господарством не могли. Наприклад, поселенець села Покровського П. Талюченко в 1846 р. засівав більше 20 дес. озимих і ярових, мав більше 30 голів великої рогатої худоби. Селянин цього ж села К. Талюченко засівав приблизно 20 дес. озимих і ярових, мав 1 коня, 22 голови рогатої худоби, 46 овець; І. Данилевський при такій же площі засіву землі мав 24 голови рогатої худоби і 120 овець, Х. Шунков — 44 голови рогатої худоби і 60 овець і т. д. В цьому ж селі було 9 господарств, які зовсім не мали худоби і не обробляли землі, бо не було чим. Ім, за висловом В. І. Леніна, залишилось тільки продавати свою робочу силу². Це вже фактично були сільські пролетарі. В аналогічному становищі була й решта адміралтейських селян.

Наприклад, в селі Богоявленському в 1838 р. зовсім не сіяли, тобто не займались землеробством, 9 господарств, 20 господарств зовсім не мали худоби³. В цьому ж селі жив поселенець П. Романов, який мав 15 голів рогатої худоби і 200 овець⁴. Така соціальна диференціація свідчить про те, що селянські господарства на півдні України все більш втягувались у ринкові зв'язки і йшли по шляху капіталістичного розвитку, незважаючи на феодальні регламентації. Такі господарства, як у Телюченка, Данилевського, Шушкова, Романова та інших куркулів, — це вже капіталістичні господарства, які використовували найману робочу силу, бо вести своє господарство без найманих робітників вони не могли.

* * *

*

Важким тягарем на плечі поселенців, особливо бідних, лягали різного роду державні повинності. Найбільш важкою з них були роботи на Богоявленській суконній мануфактурі, Херсонському

¹ МОДА, ф. 247, спр. 72, арк. 9.

² В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 36.

³ МОДА, ф. 247, стор. 33, арк. 12.

⁴ МОДА, ф. 247, зв. 9, спр. 103, арк. 184.

канатному і парусному заводах, в каменоломнях, в порту, верф'ях і т. д. Це була головна і найбільш важка повинність, яку відбували всі поселенці — чоловіки, починаючи з 12 до 60 років. Для виконання цієї повинності поселенці відривались від сім'ї і господарства на 4 місяці в рік. В цей час їх господарство розорялось, а самі вони терпіли збитки. Чорноморське адміралтейство навіть не забезпечувало поселенців на час роботи харчами та паливом. Все це повинні були доставляти вони з дому. Часто бувало так, що місцеві старости і офіцери, які стояли на чолі адміралтейських поселень, призначали на роботу всіх працездатних чоловіків з бідних сімей під час польових робіт, а другу групу поселенців залишали в селах, призначаючи їх на роботи зимою. Про факти такого роду свідчить скарга поселенця села Богоявленського Петра Розсошинського. Цей поселенець мав 6 дорослих синів. Троє з них були взяті в вокальну школу, як співаки, трьох інших відразу послали на фабрику. Розсошинський по старості і по хворобі не міг обробляти землю, щоб прогодувати себе й дітей, і змушений був купувати хліб на ринку¹. Така практика розподілу поселенців на роботи приводила до остаточного розорення бідніших господарств.

Іноді поселенцям дозволяли замінити один одного на роботі, чи вносити замість роботи певну суму грошей, тобто відробіткова повинність замінювалась грошовою. Якщо поселенець не хотів іти особисто на роботи адміралтейства, то платив 10 крб. від душі. В 1829 р. ця сума, за розпорядженням адмірала Грейга, була збільшена до 40 крб. за місяць². Оплатити таку суму поселенець не мав змоги і змушений був працювати особисто. В 1849 р. обер-інтендант Чорноморського флоту і портів контр-адмірал Дмитрієв заборонив поселенцям замінити голів сімей на будь-яких роботах, чи відкуплятися грошима і вимагав, щоб кожний поселенець виконував всі повинності особисто.

Дмитрієв установив суворий розпорядок виконання повинностей поселенцями. Згідно з новим розпорядженням, офіцери по черзі виводили поселенців на роботу «фронтом» в адміралтейство. Після закінчення робочого дня обов'язково робили «розвід фронтів», для чого поселенців шикували в шеренги, перевіряли присутніх, виясняли, кого з них немає і чому, і тут же карали тих, хто чимось провинився за день. Виходити з казарми, де жили під час роботи поселенці, ні до роботи, ні після закінчення робочого дня, ні в свято, вони не мали права. Тих, хто не з'являвся на роботу, незважаючи на причини неявки, згідно з наказом від 3 лютого 1812 р. заставляли відробляти пропущені дні і крім того платити штрафи.

В тяжких умовах казарменого життя і напівкаторжної праці, де за кожним кроком поселенця слідкували наглядачі, він зму-

¹ МОДА, ф. 247, зв. 2, спр. 27, арк. 3.

² МОДА, ф. 247, зв. 2, спр. 29, арк. 18.

шений був працювати безплатно 4 місяці на рік. За найдрібніші провини поселенців карали фізично або штрафували. Працювати в таких умовах було дуже важко¹. Особливо важка праця була в каменоломнях Вознесенська, де працювало щодня до 300 чоловік.

Від роботи були звільнені згідно з наказом від 12 березня 1828 р. жінки, старости і їх сім'ї². Коли врахувати, що старостами звичайно вибирались найбільш заможні поселенці, то стане зрозуміло, що головний тягар повинностей лягав на бідняцько-середняцькі маси села.

Важка і безплатна праця поселенців приводила до того, що вони втікали з поселень. Навіть ті, які залишалися на роботах, працювали погано, бо не були зацікавлені в підвищенні продуктивності праці. Для того щоб хоч трохи зацікавити поселенців у роботі, адміралтейство ввело норми виробітку і розцінки на різні види роботи. Але ці розцінки були настільки низькі, а норми виробітку настільки високі, що ніхто з поселенців норм виробітку не виконував і грошей не одержував. Навіть коли гроші й були зароблені, то й в цьому випадку вони їх одержати не могли, бо гроші на руки не виплачували, а перераховували на рахунок общини, і вони вважались «мирським капіталом».

Низька кваліфікація поселенців, незацікавленість їх у роботі приводили до того, що продукція, яку вони виробляли, була низької якості і коштувала дорожче риночної ціни. Наприклад, Богоявленська суконна фабрика, яка належала адміралтейству, виробляла сукно для потреб флоту поганої якості, а коштувало воно так дорого, що вигідніше було купувати готове сукно на ринку. Адміралтейство вирішило перевести поселенців на відрядну оплату праці. Згідно з розцінками і нормами виробітку від 1838 р., при умові виконання поселенцями норм виробітку, прядильник основи міг заробити 1 крб. 56 коп. за місяць, мотальник — 3 крб. 80 коп. і т. д.³ Але поскільки поселенці не мали певної кваліфікації і не зацікавлені були її мати, то ніхто з них норм виробітку не виконував. Відсутність кваліфікації, погана організація праці приводили до того, що якість сукна залишалась надзвичайно поганою, а фабрика давала тільки збитки. Скоро на це змушений був звернути увагу адмірал флоту Лазарев. Вивчивши роботу фабрики і переконавшись у тому, що покращити якість продукції і здешевити її вартість неможливо, адмірал Лазарев підняв клопотання про закриття фабрики. Після грівакої переписки, в 1835 р. Богоявленська суконна фабрика була закрита, а 1400 поселян, які на ній працювали, були переведені на постійну роботу на верфі⁴. Закриття Богоявленської мануфактури

¹ МОДА, ф. 247, спр. 80, арк. 1.

² МОДА, ф. 247, зв. 2, спр. 23, арк. 6.

³ МОДА, ф. 247, зв. 2, спр. 29, арк. 14—16.

⁴ МОДА, ф. 247, зв. 9, спр. 103, арк. 164—165.

було закономірним явищем, бо в цей час більшість мануфактур, які обслуговувались підневільною робочою силою, терпіли крах і закривались. Успішно розвиватися могли в ці часи тільки капіталістичні мануфактури і фабрики.

Крім роботи поселенців, на користь адміралтейства були ще й натуральні та грошові повинності, виконання яких було нелегкою справою для поселенців. Поселенці, крім вищеназваних повинностей, виконували квартирну, поштову, а також підводну повинності. Остання полягала в тому, що вони зобов'язані були перевозити державні вантажі і давати підводи чиновникам. Як не важко було виконувати поселенцям ці повинності, але коли в 1854 р. нависла небезпека вторгнення англійських і французьких військ на Україну, адміралтейські поселенці зробили немало для захисту свого краю від нападу ворога і допомагали кримським арміям, які боролись проти англо-французьких військ. У 1854 р., незважаючи на релігійне свято, 870 чол. вийшли добровільно на будівництво батарей, які споруджувались вздовж річки Буг. Особливо відзначились поселенці на перевезенні вантажів, хворих і поранених солдатів. Поселенці вивчали військову справу і закріплювались за батареями. В 1854 р. за перевозку 28 000 пудів сухарів у Крим, підрядчики вимагали 28 000 крб., поселенці перевезли сухарі за 14 000 крб. Для перевезення вантажів у Сімферополь вони виставили 1508 підвід і перевезли бараки для поранених і хворих солдатів від Миколаєва до Сімферополя безплатно¹.

За велику допомогу російським арміям, які знаходились у Криму, уряд нагородив значну кількість адміралтейських поселенців медалями.

Нелегко було поселенцям утримувати казенні запасні магазини. Поселенці повинні були обробляти землю власним реманентом, а зібраний ними урожай зсипати в запасні магазини. Поселенці справедливо розцінювали це як одну з казенних повинностей тому, що вони зерном запасних магазинів не розпоряджались і не мали можливості користуватись ним навіть у неврожайні роки, бо фактично вирвати позичку з цих магазинів було майже неможливо.

Натуральні повинності поселенців доповнювались грошовими. В число останніх входило утримання общинного самоуправління. Збиранням і розподілом грошей відала община. Більшість зібраних з поселенців грошей ішла на потреби села. Общинні гроші йшли на оплату старост і апарату сільського управління, на утримання пошти і т. д. З поселенців щорічно збирали до 10 000 крб.². Треба відзначити, що частина цих грошей збиралась як прямі, а друга — як побічні податки. Деяку частину грошей на сільське самоуправління давали збори з ярмарків та торгівлі,

¹ МОДА, ф. 247, зв. 9, спр. 103, арк. 212.

² МОДА, ф. 247, зв. 9, спр. 103, арк. 192—193.

які були в селах. Важкі державні повинності посилювали процес розорення і соціальної диференціації поселенців.

Управління адміралтейськими поселеннями було своєрідним. На чолі кожного села стояв офіцер, який призначався Чорноморським адміралтейством. Офіцери повинні були слідкувати за виконанням поселенцями повинностей, за порядками в поселеннях і за всякого роду порушеннями встановлених адміралтейством порядків і про це все доповідати командуванню флотом. У випадку втеч або при виявленні інших проявів порушення «порядку» поселенців віддавали до військового суду і судили їх як військових.

Але треба відмітити, що регламентації адміралтейських поселеннях були не такі суворі, як у військових поселеннях. Це особливо помітно в приватному житті адміралтейських поселенців. Офіцери військових поселень не дозволяли навіть розпоряджатись поселенцям власним майном, тоді як адміралтейські поселенці у вільний від виконання обов'язкових робіт час мали можливість займатись торгівлею, ремеслом, чумацьким промислом, перевезенням вантажів і т. д.

Адміралтейські поселенці жили общинами і мали своє общинне самоуправління. На зборах сільської общини обирали так звану «сільську розправу», в склад якої входили сільський староста, наглядач запасних магазинів, зборщик податків та ін. У виборах брали участь чоловіки, які досягли 25 років. Вибори сільського самоуправління проводились у 2 тури (двоступеневі вибори). Всі поселенці спочатку збирались на збори своїх десятків, де вибирали 2 виборщиків від кожного десятка. Після цього відбувались збори виборщиків, де таємним голосуванням, за допомогою чорних та білих кульок, вибирали сільського старосту, кандидата (заступника старости), гласних¹. Сільський писар не вибирався, його або призначали, або наймали по договору. Кількість гласних у кожному селі була різна і залежала від кількості населення даного села; наприклад, у селі Богоявленську їх було — 8, в Воскресенську — 5.

Така система виборів давала можливість підібрати в сільське управління потрібних для адміралтейства людей. Як правило, в сільську управу вибирали найбільше багатих поселенців. Для членів сільської управи установлювалась досить висока заробітна плата, особливо для старост, яка виплачувалась їм за рахунок общини. Наприклад, староста села Богоявленського на початку 40 рр. XIX ст. одержував 120 крб. на рік, десятники — по 5 крб. 95 коп., писар — 91 крб. 43 коп.². Крім того, всі вони звільнялись від роботи на користь адміралтейства. Всі виборні члени сільської управи приносили присягу чесно виконувати свої обов'язки. Особливістю самоуправління адміралтейських поселен-

¹ МОДА, ф. 247, спр. 122, арк. 1.

² МОДА, ф. 247, спр. 53, арк. 36—37.

ців і їх сільської управи було те, що, крім звичайних питань сільського управління, управа виконувала всі розпорядження офіцерів-представників флоту, які юридично і фактично управляли адміралтейськими селами. Сільська управа адміралтейських поселень вирішувала питання розподілу грошових і натуральних повинностей між поселенцями. Фактично до цього і зводились її функції.

* *
*

Незважаючи на суворі регламентації життя поселенців з боку адміралтейства і зрівнюючі тенденції общини, товарно-грошові відносини, які в цей час особливо інтенсивно розвивались в південній Україні, проникали в адміралтейські поселення, втягуючи їх у ринкові зв'язки. Про ці процеси яскраво свідчить глибока диференціація поселян, про яку мова йшла вище. Навіть військово-феодальні порядки, які панували в адміралтейських селлах, не могли зупинити розвитку капіталістичних відносин в дореформеній Росії.

В селі Богоявленську, наприклад, в 1860 р. було 10 крамниць 1 купець 3 гільдії, 2 селян-торговців 3 розряду з спеціальними свідоцтвами¹. І в цьому ж селі відбувалося 3 ярмарки на рік. Крім того, в інших селлах адміралтейства було ще 4 селян, які мали торгові свідоцтва. Ярмарки відбувалися ще в селлах Березноговатому (26 жовтня) і в Висунську (1 жовтня) щорічно. Торгівля у цих селлах велась, головним чином, хлібом та скотом². Крім поселенців, які займалися торгівлею, в адміралтейських селлах були різного роду ремісники. Зв'язок поселенців з ринком особливо був сильним в селлах Богоявленському, Березноговатому, Висунську, які лежали біля Миколаєва або були зв'язані з ним добрими шляхами. Адміралтейські села настільки тісно були зв'язані з ринком і торгівлею, що перед ліквідацією їх залежності від адміралтейства всі вони просили, щоб записати їх у мешканці міста Миколаєва. В 1861 р. після ліквідації адміралтейських поселень частина з них була записана як мешканці Миколаєва, а інші села були перетворені в посади і містечка.

Отже, на прикладі історії чорноморських адміралтейських поселенців, цієї специфічної категорії державних селян, ми можемо дослідити як товарно-грошові відносини, проникаючи в феодальні села, докорінно змінювали його життя. Суворий військово-феодальний режим, який підтримувався командуванням Чорноморського флоту в адміралтейських поселеннях, не міг зупинити проникнення капіталістичних відносин у сільське життя. Незважаючи на своєрідність життя адміралтейських поселян і

¹ МОДА, ф. 247, спр. 114, арк. 1.

² МОДА, ф. 247, спр. 114, арк. 172—173.

гильмуючу роль військово-феодалних регламентацій, вони не залишилися осторонь загальноісторичних процесів, характерних для Росії і України першої половини ХІХ ст. Як і кріпосне право в поміщицьких селах було скасоване в силу дії об'єктивних економічних законів, так і залежність адміралтейських поселень від Чорноморського адміралтейства була ліквідована в силу тих самих об'єктивно діючих законів.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ І РЕВОЛЮЦІЙНА БОРОТЬБА БОЛГАРСЬКОГО РОБІТНИЧОГО КЛАСУ НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (1904—1914 рр.)¹

В кінці ХІХ ст. найбільш розвинені в економічному відношенні капіталістичні країни вступили в монополістичну стадію капіталізму — в імперіалізм. Як система імперіалізм появився в Болгарії на початку ХХ ст.

Як відомо, В. І. Ленін визначив такі основні ознаки імперіалізму: «...1) концентрація виробництва і капіталу, яка дійшла до такого високого ступеня розвитку, що вона створила монополії, які відіграють вирішальну роль в господарському житті; 2) злиття банкового капіталу з промисловим і створення на базі цього «фінансового капіталу», фінансової олігархії; 3) вивіз капіталу, на відміну від вивозу товарів, набуває надто важливого значення; 4) утворюються міжнародні монополістичні союзи капіталістів, що ділять світ, і 5) закінчено територіальний поділ землі найбільшими капіталістичними державами»².

Імперіалізм — це паразитичний, загниваючий і вмираючий капіталізм. Закони розвитку і особливості епохи імперіалізму розкриті В. І. Леніним в його видатному творі «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму» та інших творах. Всебічним аналізом Ленін розкрив нерозв'язні суперечності імперіалізму, що роблять його передднем пролетарської революції, він відкрив закон нерівномірного економічного і політичного розвитку капіталізму в епоху імперіалізму, діяння якого приводить до ослаблення сил імперіалізму, до можливості прориву фронту імперіалізму в його слабкій ланці.

На законі нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталізму в епоху імперіалізму ґрунтується геніальний ленінський висновок про можливість перемоги соціалізму спо-

¹ Дана стаття є продовженням роботи, опублікованої автором в I томі «Наукових записок», історико-філологічної серії, Станіславського педінституту.

² В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 246.

чатку в небагатьох або навіть в одній, окремо взятій, капіталістичній країні.

Торжеством марксистсько-ленінської теорії пролетарської революції є всесвітньоісторичні перемоги радянського народу в будівництві комуністичного суспільства і успішне будівництво соціалізму в країнах народної демократії, в тому числі і в Болгарії.

Однак загнивання капіталістичної системи в епоху імперіалізму не означає «закупорки» продуктивних сил, припинення будь-якого росту виробництва і технічного прогресу в капіталістичних країнах. Марксистсько-ленінському чужа теорія абсолютного застою капіталістичного виробництва. Для імперіалізму, вказував В. І. Ленін, характерна боротьба двох тенденцій — тенденції до загнивання, до технічного застою з протилежною тенденцією — до росту техніки, в результаті конкуренції і гонитви монополій за найвищими прибутками. В. І. Ленін підкреслював, що загальна тенденція загнивання капіталізму не виключає технічного прогресу і швидкого росту капіталістичного виробництва в той або інший період. «Було б помилково думати, — писав Ленін, — що ця тенденція до загнивання виключає швидкий ріст капіталізму; ні, окремі галузі промисловості, окремі верстви буржуазії, окремі країни проявляють в епоху імперіалізму з більшою або меншою силою то одну, то другу з цих тенденцій»¹.

Економічний розвиток Болгарії на початку ХХ ст. підтверджує це принципове положення марксистсько-ленінізму.

На початку нового століття розвиток капіталізму в Болгарії відбувався посиленими темпами; він був підготовлений в останню чверть ХІХ ст., в період так званого первісного нагромадження, яке в Болгарії, подібно до інших країн, знаменувало собою розорення всіх форм дрібного товарного виробництва, пролетаризацію селянства і ремісників.

Про розвиток великої болгарської промисловості² за 1900—1912 рр. і ріст промислового пролетаріату загальне уявлення дає така таблиця³:

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 278.

² Згідно з законом 1905 р. до великої промисловості, що знаходилась під покровительством уряду, належали підприємства з капіталом не менше 20 тис. левів, з мінімальною механічною силою в 5 к. с. і в яких протягом шести місяців на рік працювало не менше 15 робітників. Новий закон від 1909 р. збільшував мінімум механічної сили до 10 к. с. і зменшив число зайнятих на підприємстві робітників до 10 чол. Див. Кирил Г. Попов, Стопанска България, Сб. БАН, кн. VIII, София, 1916, стор. 310.

³ Таблиця складена на підставі даних: Кирил Г. Попов, Стопанска България, Сб. БАН, кн. VIII, София, 1916, стор. 313; Статистически годишник на Българското царство, Година четвърта — 1912, София, 1915, стор. 182, 184, 186, 188.

Роки	Кількість підприємств	Вкладений капітал (в тис. левів)	Кількість робітників	Механічна сила (в к. с.)	Річне виробництво (в тис. левів)
1900	103	19 823	4 716	?	?
1904	166	36 145	6 149	8 976	32 776
1907	206	53 961	7 646	?	41 552
1909	266	66 032	12 943	17 677	78 317
1912 ¹	389	94 953	15 569	32 421	115 086

Дані показують, що за 12 років число фабричних підприємств збільшилось майже в чотири рази, капітал цих підприємств — більш ніж в чотири рази, а число зайнятих в них робітників — в три з половиною рази.

Перше місце посідала харчова промисловість, підприємства якої становили в 1911 р. 42,3% загальної кількості промислових підприємств Болгарії². На другому місці стояла текстильна промисловість, що охоплювала 20,9% загальної кількості підприємств³.

Важка промисловість перебувала в зародковому стані. В країні не було ще галузей промисловості, які виробляють засоби виробництва. Деякого розвитку набула гірнична промисловість. Видобуток вугілля в 1914 р. в порівнянні з 1904 р. зріс майже в три рази. В 1914 р. в країні було видобуто 422 188 тонн кам'яного вугілля, 12 602 тонн мідної руди, 3541 тонн свинцевої руди⁴.

Наприкінці XIX і на початку XX ст. в Болгарії розгортається будівництво залізниць. До 1888 р. залізнична мережа країни становила 693 км, в 1900 р. вона збільшилась до 1566 км, а в 1915 р. досягла 2154 км⁵.

З розвитком промисловості, залізничного і річного транспорту, що зв'язував важливіші господарські центри країни з європейськими і азійськими ринками, посилювався ріст міст. На перше місце висувається столиця Болгарії — Софія, яка стає значним промисловим, торговельним і культурним центром

¹ На жаль, відсутні статистичні дані про розвиток промисловості в 1913—1915 рр.

² Кирил Г. Попов, Указ. тв., стор. 313.

³ Там же.

⁴ Статистически годишник на Българското царство, Год. XVIII—1926, София, 1927, стор. 182.

⁵ Статистически годишник на Българското царство, Год. V—XIV—1913—1922, София, 1924, стор. 437.

країни. В 1907 р. в ній було зосереджено понад 20% усіх промислових підприємств Болгарії¹.

Наявність поблизу енергетичної бази (Пернікський буровугільний басейн) сприяла розвитку в столиці мукомельної, винокурної, пивної, цегельної, текстильної, шкіряної, деревообробної, металообробної та інших галузей промисловості. Населення Софії за період з 1880 по 1910 рр. збільшилось з 20,9 тис. до 103 тис. чоловік, тобто в п'ять раз².

Другим важливим політико-адміністративним і торговельно-промисловим центром Болгарії був Пловдів. Тут широкого розвитку набула харчова і текстильна промисловість, а також тютюнове виробництво. Велике значення для розвитку Пловдіва мало проведення через нього ряду залізниць: в 1873 р. — першої залізниці, що сполучила його з Стамбулом, а в 1888 р. була продовжена до Софії, де вона з'єдналася з іншими дільницями міжнародної магістралі, також щорічне проведення в місті міжнародних виставок зразків промислового і сільськогосподарського виробництва³. З кожним роком все більшого значення набували портові міста Пловдів і Бургас.

Незважаючи на те, що розвиток капіталізму мав певні успіхи, Болгарія продовжувала залишатися аграрною країною з слабко розвинутою фабрично-заводською промисловістю. Однією з ознак слабого промислового розвитку Болгарії було те, що домашня промисловість і ремісничє виробництво посідали ще значне місце в економіці країни. Так, в 1911 р. близько 75% товарів промислового виробництва було виготовлено дрібною ремісничою промисловістю⁴.

В цілому ж виробництво сільського господарства в кілька раз перевищувало промислове виробництво⁵. Болгарський пролетаріат в основній своїй масі був напівремісничим. Робітники були розпорошені по дрібних фабриках, заводах і майстернях. На початку ХХ ст. звичайними для Болгарії були підприємства, що налічували 20—30—40 робітників. За даними Д. Благоева, в 1910 р. загальна кількість робітників у фабрично-заводській промисловості і ремісничому виробництві становила 167 тис. чоловік⁶; в крупній промисловості і на транспорті — понад 60 тис.⁷ Через загальну відсталість Болгарія потрапила в кабальну економічну і політичну залежність від великих імперіалістичних хижаків. Як і інші балканські країни, вона стала

¹ История Болгарии, т. I, Москва, 1954, стор. 448.

² Б. Валєв, Болгария, Экономико-географическое описание, Москва, 1949, стор. 368.

³ Там же, стор. 343—344.

⁴ История Болгарии, т. I, Москва, 1954, стор. 448.

⁵ Материали по история на Българската комунистическа партия (1885—1918), Издательство на Българската комунистическа партия, София, 1951, стор. 70. (Далі назву подаємо скорочено).

⁶ Там же.

⁷ Там же.

об'єктом боротьби між основними угрупованнями капіталістичних країн — Франції, Англії і Росії, з одного боку, і Німеччини з Австро-Угорщиною — з другого, що прагнули (і не безуспішно) перетворити Балканський півострів на джерело сировини і ринок збуту своїх товарів, а також використати його як плацдарм для розв'язання грабіжницької війни.

Залежність Болгарії від імперіалістичних держав проявилась насамперед в швидкому проникненні іноземного капіталу в країну.

За період з 1900 по 1912 рр. іноземний капітал, вкладений в банківську справу і промисловість, збільшився з 10 мільйонів до 81 мільйона левів¹. Характерно, що приплив капіталу в промисловість був порівняно незначний, бо імперіалісти не були зацікавлені в промисловому розвитку Болгарії. В 1910 р. іноземний капітал, інвестований в промисловість, становив лише 14 мільйонів левів². На цей капітал були побудовані сірникова фабрика на ст. Костенец-баня, цукрові заводи в Горна-Оряховиці та Софії, софійський трамвай і т. п. Імперіалісти вважали за краще розміщати свої капітали передусім в банках. Ними були засновані Балканський банк, Генеральний банк, Кредитний банк, Франко-бельгійський банк та ін. Через ці банки, як і іншими шляхами, «великі» держави намагалися підпорядкувати народне господарство Болгарії, грабувати болгарських трудящих. В деякі іноземні банки вкладали капітали і болгарські банкіри, але основну роль в них відігравав іноземний капітал. «Роль болгарських банкірів, співучасників цих банків, полягала, головним чином, в тому, щоб допомагати іноземним капіталістам в пограбуванні трудового болгарського народу, в економічному і політичному закабаленні Болгарії іноземними імперіалістами. Вони являли собою агентуру іноземного капіталу в нашій країні»³.

Проте основним каналом, по якому проникав іноземний капітал, були державні позики. З 1888 по 1912 рр. Болгарія підписала вісім угод про одержання позики на загальну суму 640,8 мільйонів левів⁴. Зовнішні борги країни у 1912 р. становили 633,3 млн. левів⁵. Для Болгарії це була надзвичайно велика сума. Досить сказати, що її бюджет в 1912 р. становив 170,0 млн. левів⁶; отже, зовнішні борги перевершували річний державний бюджет країни майже в чотири рази. Крім того, держава мала

¹ Матеріали по история на Българската комунистическа партия..., стор. 71.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Статистически годишник на Българското царство, Година четвърта — 1912, София, 1915, стор. 369.

⁵ Кирил Г. Попов, Указ. тв., стор. 439.

⁶ Статистически годишник на Българското царство, Години V—XIV—1913—1922, София, 1924, розд. «Финансии», стор. 10.

внутрішні борги. З 12,5 лева в 1887 р. на одного жителя Болгарії загальний борг збільшився до 168,8 лева в 1911 р.¹.

Позики, укладені на надзвичайно тяжких для Болгарії умовах, використовувались французькими, англійськими, німецькими та іншими імперіалістами як знаряддя економічного і політичного закабалення країни. Разом з тим вони служили джерелом збагачення болгарських міністрів та інших урядовців, які за переговори з іноземними державами з приводу укладення позики одержували за рахунок держави так звану «комісійну винагороду» в розмірі кількох мільйонів левів². Таким чином, болгарські урядовці підкуплялися іноземними банкірами і ставали їх агентами.

Про залежність Болгарії від імперіалістичних держав свідчив і той факт, що всі машини і обладнання, необхідні для промисловості та сільського господарства, а також локомотиви, вагони, рейки та інші матеріали залізничного транспорту довозились з-за кордону.

Обмеженість національного суверенітету Болгарії виражалась також в тому, що вона до 1908 р. продовжувала залишатися формально залежною від Туреччини у відповідності з нав'язаним їй англійськими і німецькими капіталістами Берлінським договором 1878 р. До того ж болгарські буржуазні уряди і монархія уклали з імперіалістичними державами таємні угоди, що накладали на країну такі зобов'язання, які фактично перетворювали її в нерівноправну по відношенню до них державу.

В результаті інтенсивного розвитку капіталізму і посиленого проникнення іноземного капіталу в Болгарії в кінці XIX — на початку XX ст. виникають перші монополістичні об'єднання, передусім в тютюновому виробництві; відбувається злиття промислового капіталу з банківським і створення фінансового капіталу та фінансової олігархії. Відомо, наприклад, що Балканський банк заснував металургійний завод в Русе, а також підприємство «Астра» у взуттєвій промисловості; Генеральний банк щільно зрісся з заводом по виготовленню хімічних добрив в Костинброді³.

На концентрацію виробництва і виникнення монополій та фінансового капіталу великий вплив мали акціонерні товариства, які швидко зростали. Так, в 1900 р. було 56 акціонерних товариств і банків, в 1905 р. — 75, а в 1911 р. кількість їх досягла 157 з капіталом 99,8 млн. левів⁴. В 1911 р. акціонерні товариства

¹ Кирил Г. Попов, Указ. тв., стор. 425.

³ Матеріали по история на Българската комунистическа партия..., стор. 72.

³ Матеріали по история на Българската комунистическа партия..., стор. 92.

⁴ Кирил Г. Попов, Указ. тв., стор. 413.

Болгарії роздали дивіденди, що становили 9,7% вкладеного капіталу¹.

В умовах імперіалізму «особиста унія» банків з промисловістю,— вказує В. І. Ленін,— доповнюється «особистою унією» тих і других товариств з урядом»².

Буржуазні політичні партії Болгарії, які в різний період знаходились при владі, були тісно зв'язані з фінансовим капіталом. Визначні представники буржуазних партій були членами старих або створених під час і після першої світової імперіалістичної війни акціонерних товариств і банків. «Особисту унію» буржуазних політиканів з крупним капіталом яскраво ілюструють такі приклади. Народна партія через своїх лідерів — Г. Губельникова, Д. Яблонського, А. Бурова, С. Бобчева, І. Гешева, Т. Тодорова, М. Маджарова, А. Ходжова, Х. Мутафова — була зв'язана з Болгарським торговельним банком, Болгарським банком міжнародної торгівлі, Банком народного кредиту та ін., з підприємствами по вивозу тютюну («Бяло море», «Ксанти»), з промисловими підприємствами («Св. Георги», «Работник» та ін.). Демократична партія через своїх ватажків — С. Стефанова, К. Чапришкова, Г. Калинкова, В. Моллова, Г. Данаїлова, С. Бабаджанова, Н. Мушанова, Г. Васильова, С. Паприкова, А. Гиргинова — підтримувала тісні зв'язки з рядом банків (Болгарським банком, Італо-Болгарським торговельним банком та ін.), страховими товариствами («Родина», «Звезда»), промисловими підприємствами («Стандард», «Вулкан», «Струма» і т. д.)³.

На початку ХХ ст. погіршується матеріальне становище трудящих внаслідок дії основного економічного закону монополістичного капіталізму, що приводило до дальшого загострення класової боротьби в Болгарії.

* *
*

Вступ Болгарії в імперіалістичну стадію розвитку означав для робітничого класу нечуване посилення експлуатації, злиднів, безробіття, дорожнечі, дальше загострення класової боротьби. В гонитві за максимальними прибутками капіталісти посилювали експлуатацію шляхом зниження заробітної плати, збільшення робочого дня; грабували робітників при допомозі штрафів, встановлення монопольних цін на продукти харчування, на речі домашнього вжитку, на житло і т. п. Разом з тим посилювався податковий гніт держави на трудящі маси, в тому числі і на робітничий клас.

¹ Дневници (стенографски) на XVII — то Обик. Народно събрание, III ред. сесия, 6 зас., 27. X 1917 р., София, 1930, стор. 85.

² В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 204.

³ Я. Йоцов, Управление на «Демократическия сговор», «Исторически преглед», кн. 1, 1948—1949, стор. 25—26.

Загальне уявлення про податкову політику болгарських буржуазних урядів за період з 1887 по 1910 рр. дають такі статистичні дані ¹:

Податки	1887 р.	1900 р.	1901 р.	1910 р.
	в мільйонах левів			
Прямі	38,2	38,2	44,9	47,7
Непрямі	9,3	22,6	37,7	66,1

Отже, прямі податки в 1910 р. збільшились порівняно з 1887 р. в 1,5 раза, а непрямі податки більш як у 7 раз. В 1910 р. прямі і непрямі податки, при загальному державному доході в 180 926 673 лева ², становили 62,8%.

Робочий день, як і до цього, залишався нескінчено довгим. У фабрично-заводській промисловості (цензовій), яка перебувала під покровительством держави, робітники працювали 10—12 годин на день, а на багатьох підприємствах, особливо в ремісничому виробництві, робочий день становив 14—16—18 годин ³.

Парламентська фракція Болгарської робітничої соціал-демократичної партії (Д. Благоєв, В. Димитров, Н. Хр. Габровський, Георгій Кирков та ін.) ще 21 червня 1902 р. внесла в Народні збори «Законопроект про захист і покровительство жіночої та дитячої праці» ⁴. Стаття 3 законопроекту забороняла працю дітей до 14 років. Жінки і підлітки, молодші 20 років, не могли бути використані на підземних, небезпечних, шкідливих і нічних роботах. Робочий день підлітків віком від 15 до 18 років обмежувався 8 годинами, з двогодинною перервою для відпочинку; для робітників віком від 18 до 20 років робочий день міг тривати і 9 годин, але з обов'язковим двогодинним відпочинком. Стаття 16 законопроекту передбачала стягнення штрафів з підприємців у разі порушення цього закону в розмірі від 50 до 1000 левів.

Реакційна більшість Народних зборів відхилила законопроект про обмеження експлуатації жіночої та дитячої праці, запропонований БРСДП. Однак під тиском трудящих болгарський уряд був змушений в січні 1905 р. провести через парламент закон про жіночу і дитячу працю, який, хоч і мало був схожий

¹ Таблиця складена на підставі даних: К. Г. Попов, Указ. тв., стор. 426; Статистически годишник на Българското царство, София, 1915, стор. 350.

² Статистически годишник на Българското царство, София, 1915, стор. 350.

³ Материали по история на Българската комунистическа партия..., стор. 72.

⁴ Роботническото движение в България, 1878—1904, т. II, София, 1954, стор. 260—269.

на проект тесняків, все ж дещо полегшив становище жінок і підлітків на виробництві.

Через рік, 24 січня 1906 р., Народні збори прийняли закон про надання допомоги державним робітникам (залізничникам, робітникам військових арсеналів тощо) в разі їх інвалідності та хвороб¹. Ці закони були проведені буржуазією, щоб «... відвернути робітничий рух від його кінцевої і природної мети — знищення сучасної капіталістичної експлуатації і поставити перед ним завдання, які б не виходили за межі буржуазних порядків»².

Широко застосовувалась у промисловості жіноча і дитяча праця. Так, в 1910 р. $\frac{1}{3}$ фабрично-заводських робітників становили жінки і $\frac{1}{6}$ — діти до 14 років³.

Зарплата була надзвичайно низька, в 1910 р. — 70% робітників ценової промисловості одержували місячну зарплату менше, ніж 60 левів⁴. За ту ж роботу жінки-робітниці одержували набагато менше, як чоловіки. Досить сказати, що місячна зарплата 98% робітниць становила менше 30 левів, а заробіток дітей часто-густо не перебільшував 3 левів на місяць⁵.

Не вищою була зарплата робітників, зайнятих на транспорті, в друкарнях, на пошті і телеграфі. В 1914 р., коли помітно підвищилися ціни на предмети першої необхідності, місячна зарплата 469 дорослих робітників державної друкарні в Софії розподілялась так: 288 чол. одержували менше 100 левів, 400 чол. менше 150 левів і лише 69 чол. одержували понад 150 левів⁶. В 1914 р. обслуговуючий персонал залізниць Болгарії налічував 8564 чиновників, службовців і робітників. З них менше 100 левів на місяць одержували 5493 чол., тобто понад 70%; від 101 до 150 левів — 1554 чол.; від 151 до 200 левів — 1013 чол. і лише зарплата 504 чол. становила понад 200 левів⁷. В цей же рік на пошті, телеграфі та телефоні працювало 3689 чол., з них менше 100 левів одержували 1832 чол., від 101 до 150 левів — 900 чол., від 151 до 200 левів — 560 чол., понад 200 левів — лише 397 чол.⁸. Зрозуміло, що найвищу зарплату одержували представники адміністрації.

Злиденність зарплати болгарських робітників на початку ХХ ст. яскраво виступає при зіставленні її з середніми ринко-

¹ Згідно з цим законом, при цілковитій інвалідності пенсії становили $\frac{3}{4}$ місячного заробітку, а при частковій інвалідності — $\frac{1}{3}$. 10 березня 1915 р. Народні збори внесли зміни в закон 1906 р., які позбавляли права низькооплачуваних робітників на одержання пенсії.

² Георгі Димитров, Съчинения, Издательство на Българската комунистическа партия, т. I, стор. 15.

³ Матеріали по история на Българската комунистическа партия..., стор. 72.

⁴ Там же, стор. 73.

⁵ Там же.

⁶ Георгі Димитров, Съчинения, т. 3, стор. 211.

⁷ Там же, стор. 363.

⁸ Там же.

вимі цінами на деякі предмети першої необхідності в 1900, 1905, 1910—1915 рр.¹:

Роки	М'ясо яловичина 1 кг	Свинина 1 кг	Риба (щука) 1 кг	Молоко 1 л	Вершкове масло 1 кг	Яйця 100 шт.	Хліб (чорний) 1 кг	Цукор 1 кг	Індекс подорож- чання ²
в л е в а х									
1900	0,48	0,73	0,65	0,25	1,70	3,73	0,19	0,84	94,66
1905	0,67	0,89	0,73	0,27	2,01	4,72	0,18	1,00	114,97
1910	0,78	1,24	0,83	0,33	2,65	5,19	0,23	1,14	135,66
1911	0,91	1,21	0,84	0,34	2,64	5,37	0,22	1,11	142,85
1912	0,98	1,12	0,99	0,35	2,74	5,32	0,24	1,23	152,73
1913	0,01	1,20	1,05	0,38	2,93	5,29	0,25	1,21	
1914	0,94	1,18	1,04	0,37	2,90	5,55	0,25	1,14	
1915	0,96	1,37	1,10	0,39	3,14	5,66	0,33	1,48	

За підрахунками Г. Димитрова річні витрати однієї сім'ї в складі чотирьох чоловік (двоє дорослих і двоє дітей) на одне лише скромне харчування (хліб, м'ясо, овочі, цукор, масло, рис, кофе) становили: в 1900 р.—646 левів, в 1905 р.—711 левів, в 1910 р.—890 левів і в 1913 р.—1098 левів³. А якщо взяти до уваги квартплату, витрати на навчання дітей, купівлю одягу тощо, то мінімальний прожитковий мінімум сім'ї з чотирьох членів становив у 1913 р. 1800 левів⁴. Робітник же одержував на рік здебільшого 800—1000 левів⁵.

Особливо погіршилось становище трудящих під час балканських воєн (1912—1913 рр.) і першої світової імперіалістичної війни. Так, під час балканських воєн, за неповними даними, зарплата робітників знизилась на 20%, а життя подорожчало на 30%⁶.

В 1914 р. ціни на предмети першої необхідності підвищились на 45—50% в порівнянні з довоєнним періодом, квартплата у

¹ Статистически годишник на Българското царство, София, 1915, стор. 260—264; Статистически годишник на Българското царство, София, 1924, стор. 386—389.

² Індекс подорожчання обчислений болгарською статистикою із розрахунку середніх ринкових цін 98 предметів.

³ Георги Димитров, Съчинения, т. 3, стор. 368.

⁴ Там же.

⁵ Там же, стор. 192.

⁶ Там же, стор. 174.

великих містах — на 30%, а в Софії — на 55%; разом з тим зарплата робітників знизилась на 10—15%¹. Отже, для переважної більшості робітників Болгарії навіть скромні умови життя були недоступні. Піклуючись про шматок хліба, болгарські робітники не могли і мріяти про задоволення будь-яких духовних і культурних потреб.

Після 14—16- і навіть 18-годинного робочого дня болгарський робітник, як правило, не мав навіть недільного відпочинку. Правда, 17 лютого 1911 р. набув чинності закон про недільний і святковий відпочинок, який передбачав 36-годинний відпочинок. Але цей закон, за свідченням Г. Димитрова, порушувався в 95% промислових, ремісничих, торговельних та інших підприємств². Анкета, проведена БРСДП (т. с.) в 1914 р., показує, що всупереч закону про жіночу і дитячу працю тисячі жінок і дітей працювали в нічний час, особливо на заводах і фабриках Габрово, Слівена³. Анкета містить також дані про широке використання праці дітей 6—7 років, хоч праця їх на підприємствах заборонялась законом⁴.

На підприємствах була відсутня охорона праці та елементарні гігієнічні умови. Результати медичного обстеження, проведеного в 1914 р., свідчать про те, що в Софійській окрузі не було жодного підприємства, яке відповідало б вимогам гігієни⁵. Життя робітників були темні, сирі і холодні.

Надзвичайно тяжкі умови праці, тривалий робочий день, фізичне виснаження, відсутність задовільного харчування, нестерпні житлові умови — все це приводило до захворювань і передчасної смертності серед робітників. Наведемо деякі приклади за 1907 р. Із загальної кількості 550 робітників, що працювали на тютюнових фабриках Пловдива, від туберкульозу померло 34 чоловіка⁶; на килимарській фабриці в Панагюрищі від туберкульозу померло 30 чол., причому, згідно з медичним обстеженням, 85% робітників цієї фабрики були хворі на туберкульоз та інші хвороби⁷; на текстильних фабриках Габрово 43%, тобто близько половини всіх робітників, також були хворі, здебільшого на туберкульоз⁸; із загальної кількості 2 590 шахтарів Перніка, за підрахунками одного лікаря, протягом 1907 р. мали місце 2893 випадки різних захворювань, 552 випадки поранень (важких і легких)⁹; в Софійській друкарні і друкарських підприємствах столиці було зареєстровано коло 87% хворих різними хворобами, в тому числі

¹ Георгі Димитров, Съчинения, т. 4, стор. 116.

² Там же, т. 3, стор. 183.

³ Там же, стор. 184.

⁴ Там же.

⁵ Там же, стор. 192.

⁶ Там же, т. 4, стор. 20.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

⁹ Там же, стор. 21.

42% хворих на туберкульоз¹. В 1914 р. 60% друкарських робітників були хворі на туберкульоз².

Відсутність охорони праці на фабриках і заводах приводила до численних нещасних випадків. За неповними даними зростання кількості нещасних випадків відбувалось так³:

Роки	Вбито	Покалічено	Загальне число нещасних випадків
1908	39	208	247
1909	51	244	295
1910	98	261	359
1911	114	369	483
1912	122	399	521
Разом . .	424	1481	1905

Таким чином, тільки за п'ять років (1908—1912) число нещасних випадків збільшилось більш як на 100%.

Характерним явищем епохи імперіалізму є безробіття трудящих. В Болгарії безробіття помітно посилилось уже на початку першої світової імперіалістичної війни, хоч вона вступила у війну 1 жовтня 1915 р. З початком війни торговельні відносини з іншими країнами були припинені. В зв'язку з цим порти на Чорному морі і Дунаї завмерли. Значна частина промислових підприємств скоротила виробництво, а на деяких взагалі була припинена робота. Настала гостра економічна криза, якої до того часу Болгарія ніколи не переживала. В жовтні — листопаді 1914 р. Загальна робітнича синдикальна спілка, на чолі якої стояв випробуваний син болгарського робітничого класу Г. М. Димитров, провела анкету з метою встановити розміри безробіття в країні. Результати цієї анкети, якою не охоплено абсолютно всіх підприємств, все ж дають певне уявлення про розмах безробіття в Болгарії в перші місяці світової імперіалістичної війни. Анкета охоплювала 34 міста, в яких було 1119 підприємств 15 галузей промислової, ремісничої та інших видів праці. В цих 34 містах в листопаді 1914 р. анкета зафіксувала 24 387 безробітних в зв'язку з припиненням роботи на 218 підприємствах і скороченням виробництва на 901 підприємстві⁴.

¹ Георги Димитров, Съчинения, т. 4, стор. 21.

² Георги Димитров, Съчинения, т. 3, стор. 193.

³ Георги Димитров, Съчинения, т. 4, стор. 23—24.

⁴ Георги Димитров, Съчинения, т. 4, стор. 6.

що переходять до приховання дій, «...щоб на якому-небудь іншому шляху можна було діяти на місцевих згуртованих та озброєних громадян і впливати на призначення керівників «Охорони безпеки»¹. І це консерваторам вдалося. Тиссовський підтримав і затвердив список кандидатів на керівні пости в «Охороні безпеки», який складався з представників консервативних кіл. Гожковський гостро виступив проти призначення начальником «Охорони безпеки» Ю. Водзіцького, але не зумів переконати Тиссовського. Останній не бажаючи поривати з поміщиками, не відмовився від свого рішення².

Револуціонери-демократи, позбавлені керівництва у зв'язку з відсутністю Е. Дембовського в місті, не зуміли взяти організацію «Охорони безпеки» в свої руки. Таким чином, контрреволюційні елементи уже з самого початку повстання добились значних успіхів, захоплюючи в свої руки керівні пости в «Охороні безпеки».

Цього ж 22 лютого о 20 год. Національний уряд, визнаний абсолютною більшістю населення міста, як єдиний представник не тільки Краківської республіки, але і всієї Польщі, оголосив «Маніфест», звернений до польського народу.

Проголошенням «Маніфесту» трудящі маси закріпили свою владу над консервативною аристократією та патриціатом міста. Радісно святкував демократичний Краків свою перемогу.

Оголошення «Маніфесту» мало велике, прогресивне значення для дальшого розвитку повстання, створювало йому реальну базу в особі селянства — запоруку дальшого розвитку революційних подій.

¹ ФЦДІА, ф. 152, оп. 2, од. зб. 6116, арк. 21.

² Див. Wawel—Louis J., Kronika..., стор. 83—84.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПАДІННЯ ЗАХІДНОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Тільки класики марксизму-ленінізму правильно висвітлили питання падіння Римської імперії, вказавши, що воно було результатом революційної боротьби трудящих мас всередині рабовласницької держави, яка співпала з вторгненням германських, слов'янських та інших племен. В своїх працях вони відзначають, що революційний рух рабів був тією силою, яка підірвала воєнну могутність Римської імперії і тим значно ослабила її здатність чинити опір варварам.

Керуючись в своїх дослідженнях скеровуючими установками класиків марксизму-ленінізму, радянські історики змогли правильно підійти до аналізу розвитку рабовласницького суспільства і тієї конкретно-історичної обстановки, в якій проходив перехід від рабовласницького ладу до феодального.

Однак питанням воєнної організації Римської імперії, стану її збройних сил, які Ф. Енгельс назвав «матеріальною опорою уряду»¹, в нашій історіографії приділяється незаслужено мало уваги.

Ігноруючи величезну роль класової боротьби трудящих мас, яка особливо посилилась в період кризи рабовласницької форми, реакційні буржуазні історики з усіх сил намагаються пояснити ослаблення воєнної могутності Риму найбезглуздішими вигадками.

Так, один з реакційних німецьких істориків О. Зеєк в своїй книзі «Загибель античного світу» стверджує, що головною причиною цього явища було винищення в результаті громадянських воєн «кращих людей» (*die Ausrottung der Besten*), тобто римської аристократії — тієї «раси правителів», на якій ніби трималась римська могутність².

Расове пояснення причин падіння обороноздатності імперії знайшло свій дальший розвиток в писаннях фашистської лжеучених. Останні стверджували, що «чистокровні» германські племена одержували перемоги над римською армією внаслідок

¹ Ф. Енгельс, Бруно Бауэр и раннее христианство. К. Маркс и Ф. Енгельс, Сочинения, т. XV, стор. 606.

² О Seeck, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, Bd. I—IV, Berlin, 1895—1920.

того, що римляни значно ослабли від «расового змішання» з підкореними народами¹.

Расове маячіння фашистських мракобісів дістало поширення і в американській історіографії, яка знаходиться на службі американського імперіалізму. Один з найреакційніших американських істориків Т. Франк, як і О. Зеєк та його фашистські послідовники, бачить причину завоювання Риму варварськими племенами у втраті римлянами «чистоти раси»².

При дослідженні питань загибелі Римської імперії, завоювання окремих її провінцій варварами, падіння боєздатності римської армії особливу увагу в боротьбі з буржуазною історіографією епохи загниваючого капіталізму слід приділити критиці поглядів запеклого ворога нашої великої соціалістичної Батьківщини білоемігранта М. Ростовцева.

Значним впливом серед буржуазних античників користується написана Ростовцевим як професором Іельського університету (США) «Соціально-економічна історія Римської імперії»³. Червоною ниткою через всю цю книгу проходить намагання автора, який виконує замовлення американських імперіалістів, опорідчити Велику Жовтневу соціалістичну революцію. З цією метою він намагається «довести», ніби антична культура була знищена революцією нижчих соціальних верств імперії.

Ростовцев намагається зробити з римської історії корисний для буржуазії висновок і, звертаючись до неї в кінці своєї книги, пише: «Еволюція стародавнього світу — урок і застереження для нас... Насильницькі досліди нівелювання ніколи не сприяли піднесенню мас. Вони знищували вищі класи, і їх результатом було прискорення процесу варваризації. Остання проблема залишається подібною до непохованої примари: чи можна поширити більш високу культуру на нижчі маси без того, щоб не знизити її рівня і розрідити її якість до нуля? Чи не зв'язана всяка культура із занепадом, як тільки вона починає проникати в маси?»⁴.

В даному випадку перед нами яскраво виражена тенденція махрового буржуазного реакціонера зобразити розбійниками трудящі маси, класова боротьба яких ніби вела тільки до деградації суспільства.

Немає потреби зупинятися на всіх спробах буржуазної історіографії розв'язати зачеплені нами питання. Уже наведений нами короткий перелік «причин» зниження обороноздатності і падіння Римської імперії переконливо показує, що представни-

¹ Ernst Kornemann, Das Imperium Romanum, Breslau, 1940—1941, стор. 28.

² An economic survey of ancient Rome, Edited by T. Frank in collaboration with I. R. S. Broughton, R. M. Haywood, vol. V, Rome and Italy of the Empire by T. Frank, Baltimore, 1940.

³ M. Rostovzeff, The Social and economic history of the Roman Empire, Oxford, 1926.

⁴ Там же, стор. 388—389.

ки буржуазної історіографії не здатні розв'язати вищевказані проблеми. Це пояснюється, головним чином, тим, що буржуазні історики, дбаючи про свої класові цілі, завжди були далекі від об'єктивного підходу до вивчення минулого людства. Сучасні буржуазні історики не мають іншої мети, крім мети ідеологічно обслуговувати імперіалістів у їх боротьбі проти табору миру, демократії і соціалізму. Ось чому найбезсоромнішою фальсифікацією історії взагалі і античної, зокрема, реакційна буржуазна історіографія намагається виправдати панування буржуазії і довести «одвічність» капіталістичних порядків. Безперечно, що радянські античники повинні вести постійну боротьбу проти вищевказаних і подібних до них фальсифікацій буржуазних істориків.

Змінивши первісно-общинний лад, рабовласницький лад створив на відносно обмежений час повну відповідність виробничих відносин характерові виробничих сил, що дало можливість для дальшого розвитку останніх. Слідом за цим періодом виробничі відносини, основані на праці рабів, ставали все більше кайданами для розвитку продуктивних сил. Останнє й привело до кризи рабовласницького способу виробництва.

Розклад рабовласницького ладу супроводжувався загостренням класової боротьби і посиленням варварських вторгнень в імперію. В III ст. нашої ери, коли Римська імперія вступила в смугу загальної кризи рабовласницької суспільно-економічної формації, панування рабовласників було підірвано масовими повстаннями трудящих. Раніше поодинокі збройні виступи рабів злилися тоді із збройними виступами колонів, селян і вторгненням варварів, які посилювались.

Пануючому класові вдалося в III ст. вийти із загрозливого для нього становища, яке тоді склалося. Однак для того, щоб зберегти своє класове панування, рабовласницька верхівка намагалась і далі зміцнювати державну машину імперії, напружуючи для цього всі можливості рабовласницького суспільства. Наслідком того був перехід від принципату до доміанату, перетворення Римської імперії у воєнно-бюрократичну монархію.

Розвиток кризи рабовласницького ладу мав своїм наслідком те, що на кінець IV ст. вже було наявне фактичне покріпачення всіх виробників імперії. Однакове становище, в якому тепер знаходились вільні дрібні орендарі і посаджені на землю раби¹, привело до створення єдиної маси тяжко експлуатованих сільськогосподарських виробників, тобто найбільш широкої соціальної основи для нового піднесення революційної боротьби.

Величезні кошти витрачались рабовласницькою державою на утримання армії і роздутого чиновницького апарату. Державні податки і повинності, зростаюча експлуатація і вимагательства

¹ *Digesta Justiniani Augusti*, Recognovit Th. Mommsen. Vol. I—II, Berlini, 1870, Dig. XXXIII, 7, 12, 3; *Libanii Opera*, Recensuit Foerster, Vol. I—XII, Lipsiae, 1903—1923, Orat. XLV, 5.

чиновників робили становище трудящих мас все більш нестерпним. Становище найбідніших верств імперії, обкладених незмірно великими податками, було настільки жалюгідним, що один з найавторитетніших істориків IV ст. Амміан Марцеллін називав їх просто «найнещаснішими»¹. Все це приводило до різкого загострення класової боротьби в цей час.

На протязі IV ст. імператорський уряд пробував зміцнити слабкую імперію шляхом перетворення християнської церкви в свою ідеологічну опору, але й ця державна релігія не цілком виправдала покладені на неї надії. Християнська церква не зміла повністю відтягти експлуатовані маси від класової боротьби.

Що стосується імператорської армії, то вона, незважаючи на збільшення витрат на її утримання в період пізньої Римської імперії, втрачала свою боездатність.

Автор даної статті і робить спробу відповісти на питання, чому в період кризи рабовласницького ладу падала могутність римської армії, незважаючи на її реорганізацію і кількісне збільшення, і як ця криза впливала на ослаблення римської воєнної машини.

При цьому слід відзначити, що в статті не ставиться завдання всесторонньо дослідити стан воєнних сил пізньої Римської імперії, а робиться тільки спроба в'яснити головні причини падіння боездатності її армії у вищевказаний період.

До Діоклетіана (284—305 рр.) римська армія була в основному розташована по прикордонній лінії. Військових сил Римської імперії при такому розташуванні було достатньо для того, щоб відбивати спроби окремих варварських племен прорватися через римський кордон. Коли ж нападав сильніший ворог, наприклад, парф'яни або об'єднані племена маркоманського союзу, то прикордонні заслони часто проривалися, тому що прикордонні війська, внаслідок розтягнутості кордону, не витримували сильних ударів. Швидко ліквідувати прорив не завжди вдавалось, бо в римлян не було резервів, не рахуючи порівняно невеликих частин преторіанської гвардії, розквартированих у самому Римі і на його околицях².

Щоб відбити ворога, що вторгнувся, римлянам доводилось знімати війська з таких ділянок кордону, яким не загрожувала в даний час небезпека. Але це оголення кордонів іноді вело за собою тяжкі наслідки: на якій-небудь ослабленій ділянці проривався інший ворог.

Для зміцнення прикордонної лінії Римська імперія, починаю-

¹ Ammiani Marcellini rerum gestarum libri qui Supersunt, Rec. gardt-hausen, Lipsial, 1874—1875, XXVII, 8, 7.

² Разом з варварським загonom охоронців імператора гарнізон Рима складав 13—14 тисяч чоловік (див. М. О. М а ш к і н, Принципат Августа, 1949, стор. 508).

чи з Веспасіана (67—79 рр.), здійснила численні фортифікаційні споруди довгочасового типу на цій лінії.

Особливо посилено велись ці роботи при Антонінах (96—192 рр.). Державний кордон був захищений оборонною системою, яка складалася з укріплених міст, постійних таборів, сильних фортець і сторожових башт. Штучні споруди доповнювались природними перешкодами, якими були в першу чергу великі прикордонні ріки (Рейн, Дунай і Євфрат) і гірські пасма. Доповненням до фортець служили рови, земляні і кам'яні вали. Вся ця складна система носила назву «лімес» (limes). Він ділився на ряд більших і менших ділянок, якими були британська, верхньогерманська, ділянка дунайських провінцій, каппадокійська, ділянка африканських провінцій і ін.

Однак найбільш потужні укріплення могли забезпечити захист кордонів імперії тільки при наявності фізичної і морально міцної, дисциплінованої армії. А між тим в умовах кризи робовласницького ладу римська армія зазнавала все зростаючого розкладу.

В середині III ст. н. е. виявився повний розвал римської військової організації, створеної Августом, Клавдіями, Антонінами. Варвари все частіше проривались на римську територію. Удар за ударом змушені були відбивати імператори на кордонах величезної довжини, напружуючи для цього сили все більше слабіючої імперії.

Необхідність створення сильної армії, яка могла б захистити пануючі класи від революційної боротьби трудящих мас і натиску сусідніх народностей, які посилились в період розкладу рабовласницької імперії, примусила Діоклетіана і Костянтина не тільки збільшити загальну кількість збройних сил імперії, але й здійснити їх реорганізацію. Оскільки принципи побудови армії, введені цими імператорами, зберігались в основному до кінця існування Західної Римської імперії, необхідно зупинитися на змісті їх військових реформ. Військова влада була відокремлена від цивільної. У віданні цивільних органів залишилась тільки поставка продовольства, яке збиралося в провінціях для утримання розташованих там військових частин (*annona militaris*)¹. Керівництво всіма збройними силами було зосереджене в руках імператора, що відповідало інтересам воєнної диктатури експлуататорських класів. Від імператора залежало і призначення командного складу армії.

Віднявши військову владу у преторіанських префектів, імператори ввели посаду військових магістрів. Слід відзначити, що за реформою Діоклетіана військові магістри були незалежні один від одного. І цей захід, очевидно, був направлений проти можливої узурпації. Командування спершу було розділено не за територіальною ознакою, а за родами зброї: *magistr militum*,

¹ Am Marcel, XIV, 10, 4; Zosimi comitis et exadvocati fisci Historia nova, Ed. L. Mendelsohn, Lipsiae, 1887, II, 33.

magistr equitum (Zosim, II, 32). В дійсності ж таке становище не могло довго зберігатися. По-перше, війсьні потреби примушували збільшувати число командуючих військами (Zosim, IV, 27); по-друге, практика часто вимагала доручати одному командуючому армію, яка складалася з різних видів зброї.

Так, наприклад, *Notitia dignitutum* знає тільки у східній частині імперії п'ятьох військових магістрів¹, під командою яких були як піхотні, так і кавалерійські частини. Два з них мали титул *magistri militum praesentales* і належали, очевидно, до почту імператора. Інших три військові магістри східної частини імперії (*mag. mil. per Orientem*, *mag. mil. per Thracias*, *mag. mil. per Illiricum*) стояли на чолі тих військових частин, які були розташовані у внутрішніх районах держави або тимчасово були прикомандировані до прикордонних округів.

Прикордонні війська залишились, але їх чисельний склад був значно збільшений, і управлялися вони через організовані військові округи, на чолі яких стояли дукси (*duces*). Частини, розташовані на кордонах, були розділені на когорти (*cohortes*) легкої піхоти і кавалерійські загони (*alae* з поділом їх на *turmae*), в чому легко переконатися, якщо розглянути склад військ, які знаходилися під начальством дуксів по *Notitia dign.* Так, наприклад, дукс Аравії (*dux Arabiae*), крім прикомандированих частин, мав під своїм командуванням 5 когорт і 6 кавалерійських загонів (*Not. or.*, XXXVII, 24—35).

Одночасно із збільшенням кількості і реорганізацією прикордонних військ, у всіх значних містах імперії була створена особлива армія «супутників» імператора (*comitatenses*), яка легко пересувалася. Саме ця частина армії відігравала тепер першорядну роль у збройних силах імперії. Поряд з участю в походах імператорів проти зовнішніх ворогів, вона призначалась для попередження і придушення збройних повстань експлуатованих мас імперії.

Якщо прийняти до уваги те, що при Діоклетіані і Костянтині, а також при їх наступниках ця мобільна армія, краща порівняно з прикордонними частинами за своїми бойовими якостями, не мала можливості знаходитися на кордонах для безпосередньої охорони імперії від вторгнень іззовні, а повинна була бути розташована в її внутрішніх районах для боротьби з революційним рухом, то вже це до певної міри пояснює, як загострення кризи рабовласницької системи, що проявлялося в посиленні класової боротьби, ослаблювало обороноздатність імперії, підготовляло її завоювання варварами.

Враховуючи низьку боєздатність прикордонних частин, на допомогу їм на окремих ділянках кордону, які знаходилися під

¹ *Notitia dignitatum*, Ed. O. Seeck, 1876, *Not. dign. in partibus Orientis*, V, 26. Зберегло значення і старіше видання цієї пам'ятки, завдяки обширним коментарям його редактора: *Notitia dignitatum et administrationum tam civilium quam militarium*, Ed. E. Böcking, Bonnae, 1839—1853.

особливою загрозою варварських вторгнень, були розташовані підрозділи третього роду військ (так звані *pseudocomitatenses*). Загальноприйнятого пояснення цього терміну поки що немає, швидше останні були названі так тому, що вони були організовані по принципу *comitatenses*, але призначалися для виконання зовсім інших функцій.

І, нарешті, замість преторіанської гвардії, яка часто була базою для організації державних переворотів, Костянтином були створені двірцеві частини (*scholae*), які служили тільки для охорони імператорської особи.

Безперечно, що вся ця реорганізація військової машини Римської імперії до деякої міри посилила її бойову міць. Однак, щоб в'яснити причини зростаючого числа невдач римської армії в боротьбі з варварами, які посилили штурм кордонів імперії, необхідно перш за все зупинитися на тому, з яких прошарків населення імперії комплектувалась і поповнювалась римська армія. З'ясування цього питання дасть можливість визначити важливу причину падіння боєздатності сил імперії в досліджуваній час.

Характеризуючи римське військо ранньої імперії, Ф. Енгельс писав, що воно тоді було «більш схоже вже на армію ландскнехтів, ніж на староримське селянське військо»¹. Дальше загострення кризи рабовласницького ладу не могло не вплинути негативно на збройні сили імперії.

Армія завжди мала класовий характер. У Римську армію, яка стояла на захисті інтересів рабовласників, як правило, не допускались раби. Що стосується решти населення, то якщо деякі його прошарки ще давали до Діоклетіана на основі принципу добровільності певну кількість рекрутів, то під час правління цього імператора, а тим більше при його наступниках, в результаті заборони для сенаторів і куріалів, ремісників і торговців служби в армії, цим принципом могла скористуватися дуже обмежена кількість підданих імперії. Це були в основному особи, які не будучи військовозобов'язаними, вступали в армію за власним бажанням, або такі, які зуміли ухилитися від своїх службових обов'язків, або звільнялись від них з різних причин і одержували, таким чином, можливість розпоряджатися собою. Однак довготерміновість (25 років) служби, а також зменшення плати відштовхувало від військової служби і цих осіб.

Ким же поповнювалась армія римської рабовласницької держави періоду пізньої Римської імперії? Це питання дуже важливе, тому що для виконання своєї внутрішньої і зовнішньої функцій держава рабовласників потребувала постійного зміцнення свого апарату насильства. І дійсно, як це відзначалось вище, Діоклетіан і його наступники не тільки реорганізували, але

¹ Енгельс, Бруно Бауэр и раннее христианство. К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XV, стор. 606.

й збільшили чисельний склад збройних сил імперії (Am. Marcel, XXX, 7, 5—6).

В обстановці, яка склалася, імператори пізньої Римської імперії перейшли до примусового набору в армію. Вони зобов'язали власників землі поставляти рекрутів (*tingones*), число яких залежало від кількості населяючих їх володіння землеробів. Недостача рекрутів при наступниках Костянтина приводила іноді до того, що навіть раби, вслід за одержанням свободи, приймалися на військову службу¹. Головним джерелом поповнення армії служили колоні. Землевласники повинні були з числа своїх колонів виділяти новобранців і доставляти їх в армію поряд з такими натуральними поставками, як худоба, хліб і т. п. Відомо, що в III і особливо в IV ст. землевласники в зв'язку із загальним зменшенням населення постійно відчували недостачу робочих рук для роботи в своїх маєтках. Ось чому вони всіляко ухилялись від несення цієї повинності. Набір в армію проводився щорічно (хоч і не систематично) по певних групах провінцій. Земельні магнати, користуючись своїм впливом, пускаючи в хід підкупи і погрози, примушували декуріонів або приймати в рекрути найбільш непридатних своїх колонів, або відкупались від набору, виплачуючи казні встановлену законом суму грошей (25 солідів) за кожного недоданого новобранця².

Села, населені селянами, також були зобов'язані поставляти рекрутів, але, за свідченням Амміана Марцелліна, вони взагалі вважали за краще вносити гроші, ніж особисто нести військову службу (Am. Marcel., XIX, 11, 3).

Армія в досліджуваний час поповнювалась і за рахунок дітей солдатів і ветеранів. В III ст. діти ветеранів зобов'язані були поступати на військову службу в тому випадку, коли їх батьки одержували від держави земельні наділи.

В IV ст. ряд законів в кодексі Феодосія підтверджує обов'язок військової служби для дітей солдатів і ветеранів (VII, 1, 5, 18; 10, 20; 12, 22, 2, 4, 5, 7).

Коли останнім минало 16 років, вони повинні були з'являтися до чиновників, які відали набором в армію рекрутів. Імператорський уряд слідкував за виконанням дітьми ветеранів і солдатів цього спадкового обов'язку і переслідував тих з них, які ухилялись від військової повинності (Cod. Theod., VII, 18, 10).

Таке поповнення армії, яке складалося переважно з фізично малопридатних і морально пригнічених людей, не могло задовольнити імператорів. Трудність комплектування армії відображена в тодішній літературі (Am. Marcel, XXXI, 6, 5, Zosim., II, 15).

Імператори змушені були шукати іншого джерела для поповнення своїх збройних сил, а від землевласників вимагати

¹ Theodosiani libri XVI, Ed. Th. Mommsen, Berolini, 1905, VII, 13, 6.

² Socrates, Historia ecclesiastica, Patrol., Series graeca, LXVII, IV, 34; Am. Marcel., XIX, 11, 7; Cod. Theod., VII, 13, 7, 13.

тільки замість поставки новобранців певних грошових внесків. Таким джерелом були варвари, в руки яких імператорський уряд змушений був все більше передавати оборону римської держави від їх же єдиноплеменників. Практика залучення варварів на службу в римських військах не була чимсь новим в IV ст. у воєнній справі.

Одним з важливіших результатів революційного підйому III ст. було прискорення процесу варваризації імперії.

Велика кількість варварів була поселена в різних римських провінціях, особливо в прикордонних районах. Все це сприяло укріпленню зв'язків між внутрішніми революційними силами імперії і варварами — її зовнішніми ворогами. Зміцнення цих факторів, що надзвичайно активно впливали на прискорення процесу розкладу Римської імперії, не могло не позначитися на наростанні нової хвилі революційної боротьби народних мас.

Варварський елемент проникав в імперію за рахунок рабів. Частково варвари почали займати цивільні посади і т. ін. Однак найбільше підлягала варваризації римська армія. На військову службу варварів наймали цілими загонами (Am. Marcel, XX, 8, 1, 13; Zosim., II, 15, 1).

Недостачу рекрутів римський уряд намагався поповнити за рахунок підкорених племен, на які накладався обов'язок поставляти воїнів (Am. Marcel, XIX, 11, 6, 7; XXVII, 5, 4; XXVIII, 5, 3—4; XXX, 6, 1; XXXI, 10, 17).

Крім того, на римській території поселяли шлі племена варварів або ж частини їх, які мусили виділяти із свого середовища новобранців для комплектування армії (Am. Marcel, XXVIII, 5, 15; XXXI, 9, 4). Останнє практикувалось часто ще за часів Марка Аврелія (161—180 рр.). Про це дає детальні відомості *Notitia dignitatum*. Перелічені в цьому джерелі *gentes* (Not. occ., Cap. XXXIV, 24; XXXV, 31); *laeti* (Not. occ., Cap. XLII, 33—34) і *gentiles* (Not. occ., Cap. XII, 46—70) служили, головним чином, вказаній меті.

В процесі варваризації римської армії справа дійшла до того, що варвари служили не лише рядовими або молодшими командирами, але посідали і вищі командні пости. Так, наприклад, за свідченням Амміана Марцелліна, Ріхомер командував двірцевими загонами domestikів, а Фрігерід, Гумоарій, Віктор і Меробаут були військовими магістрами (Am. Marcel, XX, 9, 5; XXX, 5, 13; XXXI, 7, 1).

Результатом посиленої варваризації було те, що уже в IV ст. основна і краща частина римських збройних сил складалась із варварів¹. Військові загони цінилися тим вище, чим менше вони були римськими; вступаючи в битву, римські ча-

¹ Zosim., IV, 30, 1; Socrat., V, 25; Sozomenus, *Historia ecclesiastica*, Patrol., Series graeca, LXVII, VII, 22, 24; Pauli Orosii *Historiarum adversus paganos libri VII*, Patrol., Series lat., XXXI, VII, 35; Jordanes, *Romana et Getica*, rec. Th. Mommsen, Berolini, 1882, Get. 28.

стини в цей час, як правило, заводили германський бойовий наспів «барріт»¹.

Таким чином, з розвитком кризи рабовласницького суспільства докорінно змінився склад римської армії, її характер.

Варваризація римської армії з багатьох причин знижувала її боєздатність. По-перше, частини, сформовані з варварів відзначались слабкою військовою дисципліною². Частим явищем в римській армії було дезертирство³. По-друге, варвари погано володіли технікою римського бою⁴. По-третє, перебуваючи на римській службі, варвари не рвали зв'язків із своїми єдиноплемянниками, і останні завжди одержували точну інформацію про стан справ в імператорській армії⁵.

Ф. Енгельс особливо підкреслював падіння боєздатності римського війська в зв'язку з його посиленою варваризацією. «Римська армія, — писав він, — незважаючи на занепад імперії в епоху цезарів, піддержувала свою древню славу до того часу, доки залишався незайманим її національний характер. Але як тільки римське громадянство перестало бути неодмінною умовою для доступу в легіон, армія загубила свою стійкість. Коли варвари частково з римських провінцій, частково з незалежних країн, — продовжує Ф. Енгельс, — склали головну силу легіонів... з цього часу зникли особливості римської піхоти. Тяжка зброя була відкинута, тяжкі списи були замінені легкими; легіон, орга-

¹ Детальний його опис дивись у творах римського письменника Флавія Вегетія Рената (383—450 pp.) про військове мистецтво (*Vegetii epitoma rei militaris*, Ed. Lang, 1885, III, 18). Російський переклад цієї праці вміщено в ВДИ, 1940, № 1). Творами Вегетія необхідно користуватися дуже обережно, бо це був одірваний від життя «кабінетний тактик», компілятор, який змішував у своїх повчаннях старе з новим і плутав епохи. Однак з його праці можна використати деякі цінні відомості про організацію військових сил Римської імперії в IV ст.

² Am. Marcel, XXII, 4, 6; XXVI, 2, 3; XVII, 9, 6; Cod. Theod, VII, 18, 2—4.

³ Am. Marcel, XXVII, 8, 10; XXIX, 5, 31; XXXI, 15, 4.

⁴ Недаром Вегетій, зі страхом переживаючи падіння бойової могутності римських військ в його час, вказував, що якщо раніше «піше військо було озброєне і панцирями, і шлемами», то на кінець IV ст., коли особливо посилилась варваризація римської армії, «з появленням недбайливості і стремління до неробства, почали припинятися навчання у полі, почали вважати, що зброя дуже важка, тому що воїни стали рідко її одягати» (I, 20). Про погане навчання римських воїнів, про погіршення їх озброєння, кажуть також Liban, Orat, XXIV, 3; Am. Marcel, XXII, 4, 6.

⁵ Zosim, IV, 30—31. Амміан Марцеллін згадує про досить інтересну подію, яка свідчить про ненадійність варварських наємників. В 354 р. Констанцій рушив в похід проти аламанив. «Переправившись через річку, — пише Амміан Марцеллін, — військо могло б заподіяти страшне спустошення зовсім несподівано для противника, який зосередив свою увагу на іншому пункті, якби деякі офіцери високого рангу, що походили з того ж плем'я, не подали таких відомостей своїм землякам» (XIV, 10, 7). Не випадково Вегетій підкреслив, що «немає кращого плану від того, якого не знає ворог, доки ти його не виконав» (III, 26).

нізований в когорті, знову став бути подібним до незграбної фаланги...»¹.

Але все ж імператори при комплектуванні військових сил все частіше орієнтувались на варварів, бо римський уряд Пізньої імперії з причин надзвичайного загострення класової боротьби мав усі підстави довіряти більше цим чужоземним наємникам, ніж революційно настроєним нижчим соціальним прошаркам підданих імперії. Так, наприклад, готуючись до виступу проти Максиміана, Феодосій комплектував свою армію в більшій частині з варварів; в її складі до моменту виступу на Захід було 40 тисяч одних лише готів. Значна частина кавалерії складалась з гуннів і аланів. Майже всі вищі командні пости в армії належали варварам (Арбогаст, Ріхомер і ін.).

Дуже цікаву характеристику військових сил Феодосія, яка розкриває глибоку їх варваризацію під час боротьби з Максиміаном, ми знаходимо у панегіриста Паката. «Ішов, — каже він, — під команду римських вождів і під римськими знаменами колишній ворог Риму і слідував за значками, проти яких він колись стояв, і став сам солдатом, наповнив міста Паннонії, які раніше він розорював... Гот, гунн, алан стали в ряди військ, змінювались на варті...»².

Як і при комплектуванні армії для боротьби з Максиміаном, так і при підготовці до походу Арбогаста і Євгенія Феодосій залучав до своєї армії велику кількість варварів. Він вербував готів і гуннів, аланів і вихідців з Кавказу. Командували цією армією також майже одні варвари³.

Феодосію і іншим імператорам пізньої Римської імперії було добре відомо, чим може закінчитись значна варваризація римської армії, але це була та єдина сила, якою Феодосій, «друг готів», і його наступники ще могли охоронити пануючий клас рабовласницької імперії від народних мас⁴.

Римський письменник Сінезій (370—413 р.р.), зі страхом спостерігаючи посилену варваризацію імперії, даремно закликав в 399 р. сина і наступника Феодосія на константинопольському престолі Аркадія «вигнали звідси шалених псів»⁵. Зробити це

¹ Ф. Энгельс, Пехота. К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XI, ч. 2, стор. 474.

² Рапег, Pacati, XXXII (Цит. за працею Ю. Кулаковського «Аланы по сведениям классических и византийских писателей», Киев, 1899 р., стор. 28).

³ «Виступаючи в похід проти Арбогаста, — говорить Зосім, — Феодосій доручив командування армією Тімазію і Стіліхону, а командування допоміжними військами — Гайні, Саулу і Бакурію, останній був родом з Вірменії» (Zosim, IV, 57, 2).

⁴ Дальша швидка варваризація армії і державного апарату за Феодосія привела до того, що за образним висловленням І. Фірсова, до кінця правління цього імперія була подібна на варвара, одягненого в римський одяг (И. Фирсов, История Стратигона, ЖМНП, СПб, 1885, ч. 88, стор. 20).

⁵ Сінезій, Про царську владу до імператора Аркадія, 15 Цит. за працею В. В. Латишева «Известия древних писателей о Скифии и Кавказе», ВДИ, 1948, № 3, стор. 284).

імператори були вже не в силах. Поступово завершувалась варваризація римської армії.

Така одна з найважливіших причин падіння боездатності армії пізньої імперії, яка була безпосереднім результатом кризи рабовласницької формації.

Слід вказати, і на інші серйозні причини цього явища. Марксистсько-ленінська теорія переконливо доводить, що однією з головних умов перемоги у війні є міцний тил. І якщо в III—V ст. у сусідніх з Римом племенах успішно розвивалось ремесло, а за рахунок великого приросту швидко збільшувалось населення, то в Римській імперії в цей період спостерігається протилежна картина.

Починаючи з III ст. н. е., рабовласницький Рим переживав глибоку економічну і політичну кризу. Занепад ремесла, торгівлі і землеробства, процес покріпачення раніше вільних громадян, загальне зубожіння — такий був підсумок світового римського панування. Результатом дальшого поглиблення кризи рабовласницького ладу було посилення класової боротьби. «Ось до чого, — пише Ф. Енгельс, — привела римська держава з її світовим пануванням: своє право на існування вона основувала на підтриманні порядку всередині і на захисті від варварів іззовні, але її порядок був гіршим найгіршого безпорядку, а варварів, від яких вона бралась захищати громадян, останні чекали як спасителів»¹.

В результаті воєн, епідемій і жорстокої експлуатації скоротилась кількість колонів і ремісників. Як колони, які не витримуючи гніту і експлуатації, тікали від своїх землевласників, так і ремісники, не маючи можливості виплачувати податки, масами залишали свої «місця приписки», поповнюючи партизанські загони, які боролися проти експлуататорів, ішли до варварів. Уряд прикріплював цілі колегії до державних «фабрик», які працювали безпосередньо для задоволення потреб двору, армії і бюрократії. На таких підприємствах, де використовувалася і праця рабів, виготовлялись зброя, тканини та інші вироби. Занепад економічного життя безпосередньо впливав на постачання і озброєння армії. Справа дійшла до того, що в 398 році едиктом Аркадія і Гонорія наказувалось «випалювати зброярам на руці тавро (stigmata), як офіційний знак, який роблять і рекрутам, щоб таким чином можна було розпізнавати втікачів» (Cod. Just., XI, 10, 3). Незважаючи на цей і подібні едикти, наявний склад колегій скорочувався, вони вже не були спроможні забезпечувати державі поставки зброї і інших предметів (Cod. Just., XI, 10, 1).

Падіння боездатності римської армії відбувалося і за рахунок розкладу самого командного складу². І це явище, безумовно, було наслідком розкладу рабовласницької держави.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XVI, ч. 1, стор. 124.

² За словами Лібанія, «золото, яке по справедливості повинно було залишитися в руках солдатів, переходить в руки военачальників, завдяки

Частково поразки римської армії в досліджуваний час пояснюються і відсутністю в її складі частин доброї кавалерії. Римська кіннота через надзвичайно низькі бойові якості і свою організаційну структуру не була здатна до ведення серйозних операцій. Організована у невеликі загони, вона входила до складу легіонів тільки як допоміжна сила. Даючи оцінку римському війську, Ф. Енгельс вказував на те, що «римляни ніколи не були найзниками. Та нечисленна кіннота, яка була в їх легіонах, — продовжує він, — вважала за краще воювати в пішому строю. Їх коні були поганої породи, а воїни не вміли їздити верхи»¹.

Якщо врахувати, що армія Пізньої імперії змушена була боротися проти північночорноморських племен, персів і інших племен і народностей, які мали чудову кавалерію, то стане зрозумілим, чому римська піхота в знаменитій битві під Адріано-полем (378 р.) і інших битвах ставала жертвою сміливих атак кінноти противника.

Не надіючись тільки при допомозі військових сил стримати натиск варварів, імператори пізньої Римської імперії продовжували будівництво оборонних споруд на кордонах держави. Однак і ці дорогі засоби не змогли піднести обороноздатності рабовласницької імперії. Могутні укріплення могли забезпечити оборону римської держави тільки при наявності фізично і морально міцної, дисциплінованої армії. А між тим, як вказувалось вище, в умовах кризи рабовласницького ладу римська армія все більше розкладалася. Оцінюючи воєнне будівництво на кордонах, здійснюване імператорами пізньої імперії, слід відзначити, що воно свідчило не про воєнну могутність імперії, а про її слабкість. Спорудження на кордонах оборонних укріплень, розпочате ще в I ст. н. е., говорить про те, що римські війська вже не були в силах стримувати натиск варварських племен польовими операціями. Імперія перейшла до оборони, яка ставала все пасивнішою, а ця тактика, як про це свідчить воєнна історія, завжди приводить сторону, яка обороняється, до поразки.

Таким чином, незважаючи на збільшення кількості військ, їх реорганізацію і будівництво прикордонних укріплень, які поглинали величезну частину державних доходів і лягали важким тягарем на трудящі маси імперії, здатність рабовласницької римської держави чинити опір варварському натиску в результаті кризи рабовласницької формації в значній мірі ослабла. Загострення кризи рабовласницької системи ослаблювало обороноздатність імперії, підготовлювало її завоювання варварами.

чому воїн, одягнутий в обривки взуття і плащ, одну подобу плаща, жалюгідний і смутний. Нерідко прибуток поступає і за рахунок шлунка людей» (Orat. XLVII, 32).

¹ Ф. Енгельс, Кавалерія, К. Маркс и Ф. Енгельс, Сочинения, т. XI, ч. II, стор. 441.

ЗМІСТ

	Стор.
<i>Ордовська Г. М.</i> , кандидат історичних наук — Визвольна боротьба трудящих Прикарпаття в період революційного піднесення 1921—1923 рр.	3
<i>Васюта І. К.</i> , кандидат історичних наук — Становище робітничого класу Західної України в період тимчасової часткової стабілізації капіталізму (1924—1929 рр.)	29
<i>Духнич В. О.</i> , доцент, кандидат історичних наук — Становище чорноморських адміралтейських поселенців	53
<i>Рущенко П. Т.</i> , доцент, кандидат історичних наук — Соціально-економічне становище і революційна боротьба болгарського робітничого класу на початку ХХ ст. (1904—1914 рр.)	69
<i>Рущенко П. Т.</i> , доцент, кандидат історичних наук — З історії профспілкового руху в Болгарії (1915—1923 рр.)	103
<i>Рущенко П. Т.</i> , доцент, кандидат історичних наук — Народне антифашистське повстання 1923 року в Болгарії	125
<i>Прокоп Р. О.</i> , кандидат історичних наук — Початок краківського повстання 1846 року	149
<i>Патлажан Ю. І.</i> , кандидат історичних наук — До питання про падіння Західної Римської імперії	163

МП УССР. Станиславський державний педагогічний інститут. Научные записки. Историческая серия. Выпуск 11
(на українському мові).

Государственное учебно-педагогическое издательство
«Радянська школа»

Редактор *О. Т. Ленік*

Технічний редактор *С. Р. Політєнко*

Коректор *Г. Т. Марчук*

Здано до набору 19/VI 1957 р. Підписано до друку 19/XI 1957 р. Папір 60 × 92¹/₁₆. Друк. арк. 11, умовн. арк. 11, видавн. арк. 12.

Тираж 500.

БФ 16913

Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа».

Київ, Ново-Павлівська, 2. Видавн. № 9623.

Безплатно.

Зам. № 526. Львівська книжкова друкарня Головидаву
Міністерства культури УРСР, Львів, Пекарська, 11.

Болгарські робітники на власному досвіді переконувались в тому, що лише шляхом відкритої класової боротьби, під керівництвом тесняцької партії і ЗРСС, можна добитись певного поліпшення умов праці і свого життя. Вони покидали опортуністичні профспілки і переходили до ЗРСС. У «вільних» профспілках залишались в основному державні, окружні і общинні службовці, вчителі і частина залізничників. Цілковите відмежування робітників «вільних» профспілок від широких соціалістів відбулося після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції (в 1920 р.), коли останні влилися в ЗРСС.

В боротьбі проти широких соціалістів та їх «анархо-ліберальних» і «прогресистських» прихвостнів остаточно оформилось керівне ядро партії тесняків в особі Д. Благоєва, Г. Кіркова, Г. Георгієва, Г. Димитрова, В. Коларова, Хр. Кабакчієва, Б. Х. Сотірова та ін. Виходячи з марксистського положення, що звільнення робітничого класу є справа його рук, БРСДП (т. с.) зосередила всі свої зусилля на завоюванні робітничого класу і витісненні широких соціалістів з великих промислових і адміністративних центрів. З цією метою ряд видатних діячів партії було послано в важливі центри країни: Д. Благоєв провадив роботу серед робітників Софії, Г. Кіркков працював в Слівені, В. Коларов — в Пловдиві, Г. Димитров займався профспілковою роботою, Б. Х. Сотіров працював в Самокові і т. д.¹ Велика робота, проведена партією тесняків серед робітничого класу, дала позитивні результати.

Але потрібно відзначити, що при встановленні взаємовідносин між партією і профспілковими організаціями були допущені істотні помилки. Справа в тому, що з бігом часу в БРСДП (т. с.) установився погляд, згідно з яким партія і профспілки розглядалися як «два філіали соціал-демократії»². Практично це зумовлювало перетворення ЗРСС в другу тесносоціалістичну партію.

Від членів ЗРСС вимагалось, як і від членів партії, щоб вони були переконаними соціалістами. Сектантські помилки тесняків, закриваючи двері профспілок для значної частини робітників, перешкоджали перетворенню їх у дійсно масові організації робітничого класу.

Після поразки російської революції 1905—1907 рр. страйкова боротьба болгарського пролетаріату не припиняється. Уряд демократичної партії (1908—1911 рр.) продовжував, по суті, політику стамбулівістів, але дещо іншими методами — методами буржуазної демократії і демагогії.

Концентрація капіталу і ріст монополістичних об'єднань приводили до посилення експлуатації, дальшого погіршення умов

¹ Матеріали по історія на Българската комунистическа партия..., стор. 90.

² Там же. стор. 91.

праці і життя робітничого класу, до загострення класових суперечностей і класової боротьби в Болгарії. Не вірно, що після 1907 р. в країні «ослабла страйкова боротьба»¹. Якщо в 1905—1907 рр. відбулось 203 страйки з 13 170 учасниками, то за наступні три роки (1908—1910) мали місце 319 страйків, в яких взяло участь 13 391 чоловік². Переважна більшість страйків не тільки в 1908—1910 рр., але і в наступні роки, закінчилась цілковитою або частковою перемогою робітників³.

З найбільш важливих страйків цього періоду слід відмітити страйки тютюників в Русе, Шумені (Коларовград) і Варні; загальний страйк в Перніку (Димитрово), страйк гірняків шахти «Плакалница» (коло м. Вратца), страйки робітників, зайнятих на будівництві залізниці Трявна—Борушиця, софійських друкарів, вантажників Варни і Бургаса, робітників сірникової фабрики в Костенець-баня та ін.

На ряді підприємств робітники примушували хазяїв укласти тарифні договори і визнати робітничу профспілку, яка від імені робітників вела б з ними переговори. Так, наприклад, тютюники Варни добились того, що на роботу приймалися робітники лише за рекомендацією профспілки⁴. Успішно закінчились тарифні страйки робітників взуттєвих підприємств Пловдива і Самокова⁵. Портові робітники Варни домоглися усунення особливо ненависних їм бригадирів, які безпощадно грабували вантажників⁶.

Вперте небажання підприємців прийняти вимоги робітників надавало деяким страйкам надзвичайно гострого і тривалого характеру. Саме таким був страйк робітників сірникової фабрики в Костенець-баня, який продовжувався 133 дні⁷. Страйк очолили Г. Димитров і А. Іванов. Боротьба закінчилась безрезультатно, тому що уряд рішуче став на бік іноземної бельгійської компанії, виступив проти робітників, ввізши з-за кордону велику кількість сірників і тим самим прирік страйк на поразку.

Напередодні першої світової імперіалістичної війни піднімається нова хвиля страйкової боротьби. В квітні 1914 р. застрайкувало понад 1200 тютюників Ксанті, вимагаючи підвищення заробітної плати (з 22 до 28 грошів на день) і скорочення робочого дня до 8—10 годин. Страйк закінчився перемогою робітників⁸. 13 травня був оголошений страйк на деревопильному заводі братів Балабанових в Кочеріново, де в надзвичайно тяжких умовах працювало 1500 робітників. Після 22-денної напру-

¹ О. В. Пандуктилова, Указ. стаття, стор. 122.

² Георги Димитров, Съчинения, т. 3, стор. 104.

³ Там же.

⁴ Материали по история на Българската комунистическа партия..., стор. 93.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

⁷ Там же.

⁸ Георги Димитров, Съчинения, т. 3, стор. 122, 422.

женої боротьби страйк закінчився частковою перемогою ¹. 17 травня 300 трамвайників Софії оголосили страйк і пред'явили такі вимоги бельгійській компанії, яка була власником трамваю: пускати в рух лише цілі і справні вагони на цілу і справну колію (бо протягом трьох років мало місце 80 аварій, в результаті яких було вбито 40 чол.); повернення на роботу незаконно увільнених; припинення безпідставних увільнень; підвищення зарплати, 8-годинний робочий день, 36-годинний тижневий відпочинок і т. п. Страйк закінчився 31 травня частковою перемогою трамвайників ².

В умовах наступу монополістичного капіталу на життєвий рівень робітничого класу Болгарська робітнича соціал-демократична партія при допомозі Загальної робітничої синдикальної спілки розгорнула дійову боротьбу за розширення і проведення в життя трудового законодавства. XIX з'їзд БРСДП (т. с.), що відбувся в серпні 1912 р., розробив і прийняв розгорнуту програму боротьби за трудове законодавство. Прийнята з'їздом за пропозицією Г. Димитрова резолюція «Боротьба за завоювання загального закону про всебічний захист робітничого класу» зобов'язувала партію і профспілки організувати активну агітацію і боротьбу за завоювання робітничого законодавства, яке містило б в собі насамперед такі положення ³: 1) 8-годинний максимальний робочий день на фабриках, заводах, у майстернях і інших підприємствах. 2) Беззастережна заборона найманої праці дітей до 14 років, обмеження експлуатації праці жінок і дітей, старших 14 років. 3) Скасування жіночої праці в усіх галузях виробництва, за винятком тих, які за своїм характером і громадською доцільністю вимагають цього. 4) Безперервний 36-годинний тижневий відпочинок. 5) Місячна оплачена відпустка робітницям після пологів. 6) Нормована, достатня зарплата в усіх галузях виробництва. 7) Регулярна тижнева виплата зарплати грошима, а не продуктами. 8) Скасування будь-яких відрахувань і штрафів з робітників. 9) Гігієна на фабриках, заводах, майстернях та інших підприємствах і в житлах робітників. 10) Притягнення до кримінальної відповідальності власників підприємств, на яких мають місце нещасні випадки через відсутність техніки безпеки. 11) Державне забезпечення в разі нещасних випадків, хвороби, старості, інвалідності і безробіття з установленням контролю з боку робітничих організацій. 12) Гарантування права коаліцій і страйків для всіх робітників і ліквідація існуючого законодавства проти робітничих об'єднань і страйків. 13) Скасування будь-яких законодавчих обмежень свободи слова, друку і зборів. 14) Встановлення безплатного і без зволікань

¹ Георги Димитров, Сьчинення, т. 3, стор. 123, 428.

² Там же.

³ Българската работническа партия (комунисти) в резолюции и решения..., стор. 333—334.

правосуддя робітників. 15) Робітнича інспекція, обрана робітничими організаціями і оплачувана державою.

В резолюції «Робітниче законодавство», прийнятій з'їздом БРСДП (т. с.), що відбувся в червні—липні 1914 р., крім зазначених вище вимог, фігурує ще один пункт, згідно з яким річна зарплата робітників в розмірі до 2400 левів не може бути секвестрована і оподаткована¹. Пункт про породіль було змінено так: породілям надається оплачена відпустка строком на 4 тижні до і 6 тижнів після пологів².

Самовіддана боротьба партії тесняків за життєві інтереси трудящих сприяла дальшому росту її популярності в країні. Про це, зокрема, свідчать результати виборів до парламенту і общинних рад. Вперше після розколу тесняки взяли участь у виборах до Народних зборів в 1908 р., зібравши близько 2 600 голосів³. Зростаючий вплив тесняцької партії і втрату авторитету широких соціалістів серед трудящих мас показують такі статистичні дані про наслідки виборів до Народних зборів в наступні роки⁴:

Народні збори	Кількість одержаних голосів	
	БРСДП (т. с.)	БРСДП (ш. с.)
ХУ ОНС (1911 р.) . . .	48 889 ⁴	52 391
ХУІ ОНС (1913 р.) . .	54 217	55 157
ХУШ ОНС (1919 р.) . .	119 395	84 185

В 1910 р. тесні соціалісти одержали більшість голосів на виборах в муніципальну раду м. Самокова, а в 1911 р. — на виборах муніципалітету м. Слівена. Значно збільшилась кількість поданих голосів за тесняків і в інших містах.

Спираючись на досвід Самоковської комуни, партія тесняків конкретизувала і остаточно виробила свою політику щодо діяльності муніципалітетів. В цій політиці тесняки виходили з того, що общинні і окружні ради з переважаючим впливом соціалістів повинні бути перетворені «з органів класового, політичного і економічного панування буржуазії над пролетаріатом в політич-

¹ Българската работническа партия (комунисти) в резолюции и решения..., стор. 358.

² Там же.

³ Материали по история на Българската комунистическа партия..., стор. 102.

⁴ Статистически годишник на Българското царство, София, 1927 стор. 415.

⁵ В «История Болгарии», т. 1, стор. 469 помилково наводиться інша цифра — 13 тис. голосів.

ний засіб захисту праці і — головне — організації боротьби пролетаріату проти буржуазії»¹. В той же час партія попереджувала робітників, щоб вони не виношували ілюзій відносно можливості здійснити всю соціалістичну програму партії в завойованих нею муніципалітетах, що не існує ніякого обцинного соціалізму, що соціалізм може бути здійснений лише тоді, коли робітничий клас візьме в свої руки державну владу.

Партія тесняків поставила перед муніципальними радниками — членами партії завдання здійснювати політику в інтересах трудящих мас, зокрема, пропонувалось: перекласти основний тягар податків на буржуазію; ретельно виконувати усі закони, що мають на меті обмеження робочого дня, гарантування тижневого і святкового відпочинку, забезпечення безробітних роботою; обмежувати експлуатацію робітників в окружних і обцинних підприємствах; покращувати побут робітників і всіх трудящих; витрати по вихованню і навчанню дітей перекласти на обцини та округи і т. п.²

Отже, болгарський робітничий рух уже на початку ХХ ст., до першої світової імперіалістичної війни, показує, що партія тесняків мала ряд серйозних революційних заслуг. Тесняки очолили боротьбу робітників за 8-годинний робочий день, за поліпшення матеріальних умов трудящих, за соціальне законодавство, проти реакційної політики буржуазії. Вони були організаторами і керівниками численних страйків, мітингів, демонстрацій болгарських робітників, а також революційних профспілок — Загальної робітничої синдикальної спілки. В своїй діяльності партія тесних соціалістів дотримувалась марксистського положення про неминучість і необхідність заміни капіталістичного ладу соціалістичним, знищення будь-якого класового панування і самих класів. Тесняки вірили в силу і майбутнє робітничого класу і боролись за знищення експлуатації не лише робітничого класу, але й за знищення всякої експлуатації людини людиною. Вони вважали, що робітничий клас зможе прийти до влади лише революційним шляхом.

Тесняки провадили рішучу боротьбу проти опортуністичних і центристських елементів не лише всередині партії, але й в II Інтернаціоналі. Вони стояли на позиціях Інтернаціоналізму і виховували болгарських робітників у дусі пролетарської солідарності.

Але тесняки в своїй діяльності допускали, як указувалось в резолюції Виконавчого Комітету Комуністичного Інтернаціоналу (серпень 1930 р.), помилки, властиві всій небільшовицькій частині лівого крила II Інтернаціоналу³. Тесняцтво істотно відрізнялось від більшовизму. В доповіді на V з'їзді Болгарської

¹ Българската работническа партия (комунисти) в резолюции и решения..., стор. 312—313.

² Там же, стор. 313—314.

³ Див: «Комуністическо знаме», 1930, № 1.

комуністичної партії, що відбувся в грудні 1948 р., Г. М. Дмитров указав на відмінність тесняцтва від більшовизму¹.

Тесні соціалісти не зрозуміли ленінське вчення про гегемонію пролетаріату в буржуазно-демократичній революції. Вони не зрозуміли і ролі селянства як союзника робітничого класу, не мали чіткої аграрної програми і не керували селянською боротьбою. Взагалі тесняки помилково вважали, що в капіталістичному суспільстві є єдиний революційний клас — робітничий клас, а інші верстви трудящих становлять консервативну або навіть реакційну силу. Тесняки не займали правильної позиції в питанні про збройне повстання як найвищу форму класової боротьби. Збройне повстання вони розглядали лише як самооборону, як стихійний виступ проти реакції, який не вимагає ні підготовки, ні плану, ні організації.

Тесняки не зрозуміли, що імперіалізм є остання стадія розвитку капіталізму, що в цей період на порядок денний в багатьох країнах ставиться питання про підготовку і проведення соціалістичної революції, встановлення диктатури пролетаріату. Тесняки розглядали питання пролетарської революції в Болгарії як справу далекого майбутнього, а тому не ставили питання про збройне повстання, про революцію та її рушійні сили, про владу. Вони вважали, що для здобуття робітничим класом влади потрібні дві умови, яких, на їх думку, в той час в Болгарії не було: 1) наявність високорозвинених продуктивних сил і 2) висока класова свідомість робітників.

Тесний соціалізм недооцінював роль партії як бойового авангарду робітничого класу в революції, в боротьбі за владу.

Перебуваючи під впливом соціал-демократичної установки на автоматичну дію об'єктивних законів суспільного розвитку, тесняки не були вільні від схиляння перед стихійністю робітничого руху. Тесняки заперечували будь-які компроміси з іншими суспільними і політичними групами, що неминуче приводило до самоізоляції та сектанства.

Таким чином, Болгарська робітнича соціал-демократична партія (тесних соціалістів), незважаючи на свої значні революційні заслуги, не була ще марксистсько-ленінською партією, партією нового типу, здатною повести трудящих Болгарії на рішучий штурм твердинь капіталізму.

¹ Див: «Ново време», 1949, № 1.

З ІСТОРІЇ ПРОФСПІЛКОВОГО РУХУ В БОЛГАРІЇ (1915—1923 рр.)

В радянській історіографії немає спеціальних праць, присвячених історії болгарського профспілкового руху.

Дана стаття не претендує на скільки-небудь повне висвітлення цієї проблеми. Вона має на меті повідомити лише окремі факти з діяльності і боротьби Загальної робітничої синдикальної спілки за період від вступу Болгарії в першу світову імперіалістичну війну до фашистського перевороту, що відбувся 9 червня 1923 р.

Основним джерелом для написання запропонованої статті послужили праці Г. Димитрова, які містять у собі надзвичайно багатий методологічний і фактичний матеріал з робітничого руху Болгарії, а також офіційна болгарська статистика. Однак ряд питань, зв'язаних з діяльністю революційних профспілок Болгарії в указаний період, за браком інших джерел, не міг бути висвітлений.

* *
*

До першої світової імперіалістичної війни в міжнародному профспілковому русі існували чотири різні течії — тред-юніонізм, соціал-реформізм, анархо-синдикалізм і революційно-марксистська течія. Перший напрям найбільшого розвитку набув в Англії і Америці, другий — в Німеччині, Австро-Угорщині і скандинавських країнах, третій — у Франції, Іспанії і частково в Італії і четвертий — в Болгарії, Сербії, підтриманий більшовицькою партією в Росії, революційними марксистами Німеччини на чолі з К. Лібкнехтом і Р. Люксембург, а також незначною меншістю в деяких інших країнах.

Всі ці чотири течії були ідеологічним відображенням соціально-економічних умов, у яких виникли і розвивались профспілки різних країн з XVIII ст. до початку XX ст.

Тред-юніоністи твердили, що завдання профспілок полягає в регулюванні відносин між робітниками і капіталістами в процесі капіталістичного виробництва на ґрунті буржуазної систе-

ми, яка вважалась вічною і незмінною. Виходячи з цієї точки зору, тред-юніонізм визнавав зайвою самостійну політичну організацію пролетаріату і задовольнявся піклуванням лише про безпосередні інтереси робітників, захист яких немовби можливий лише при умові підтримування гармонії між працею і капіталом.

Соціал-реформістська течія, навпаки, виходила з констатації існуючих суперечностей між працею і капіталом і неминучості боротьби між буржуазією і пролетаріатом, але боротьби поступової, мирної і легальної, яка одного чудового дня приведе до соціалізації засобів виробництва і здійснення соціалізму. Завдання профспілок за цією концепцією,— провадити економічну боротьбу робітників у контакті з соціал-демократією, щоб за допомогою певних соціальних реформ в межах існуючого буржуазного суспільства забезпечити мирний і еволюційний перехід до соціалізму.

Щодо анархо-синдикалізму, то він взагалі вважав профспілки (синдикати) єдиною класовою організацією робітників, яка директивними акціями, без політичної боротьби і використання парламенту, за допомогою генерального страйку забезпечить повалення капіталізму і перехід управління виробництвом до рук синдикатів. Анархо-синдикалісти вважали, що уже в капіталістичному суспільстві у вигляді синдикатів створений готовий виробничий апарат майбутнього соціалістичного суспільства і що перехід до соціалізму відбудеться шляхом передачі «синдикатам виробників» безпосереднього управління виробництвом. Анархо-синдикалізм, як і тред-юніонізм та соціал-реформізм, заперечував необхідність встановлення диктатури пролетаріату.

Діаметрально-протилежним цим трьом течіям є революційно-марксистський напрям у профспілковому русі. Згідно з вченням марксизму-ленінізму, профспілки є масовими пролетарськими організаціями, завдання яких полягає не лише в тому, щоб провадити повсякденну економічну боротьбу робітничого класу проти капіталізму, але й бути органом революційної класової боротьби пролетаріату в справі завоювання політичної влади і встановлення диктатури пролетаріату. В. І. Ленін називав профспілки «школою комунізму», підготовчою школою для здійснення робітничим класом своєї диктатури.¹

З початком першої світової війни Міжнародна федерація профспілок (Профспілковий інтернаціонал) розпалася на дві основні ворогуючі групи. Створилось два профспілкові центри: один в Берліні на чолі з К. Легінім (центральної держави), а другий в Парижі на чолі з Л. Жуо (країни Антанти). Обидва «міжнародні» центри стали на службу імперіалізму, один на службу німецького імперіалізму, другий — на службу імперіалістів Антанти. «І можна сказати впевнено,— писав Г. Димит-

¹ Див: В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 31.

ров у статті «Москва або Амстердам» (1920 р.),— що якби імперіалістам не вдалось при допомозі зрадницьких синдикальних лідерів впрягти в свою колісницю професійні спілки, війна ні в якому разі не могла б набути таких широких розмірів і продовжуватися так довго»¹.

Болгарська Загальна робітнича синдикальна спілка (ЗРСС), що перебувала під ідейним впливом партії тесняків, рішуче порвала будь-які зв'язки з соціал-патріотичним і зрадницьким Профспілковим інтернаціоналом і активно підтримала спробу створити в Ціммервальді, Кінталі й Стокгольмі міжнародне об'єднання революційних соціал-демократичних партій і робітничих спілок. Вона рішуче стала на бік Комуністичного Інтернаціоналу, а також взяла активну участь у створенні влітку 1921 р. Червоного Інтернаціоналу профспілок.

Визначаючи в зв'язку з цим цілі болгарських революційних профспілок, Г. Димитров писав: «Сам факт, що наша Синдикальна спілка стала під прапор Комуністичного Інтернаціоналу, є уже досить ясною програмою її майбутньої діяльності і боротьби. Це означає, що робітничі маси у нас повинні бути негайно згуртовані в лавах Синдикальної спілки і соціал-демократичної партії (Болгарська секція Комуністичного Інтернаціоналу), щоб всебічно підготувати їх для захоплення політичної влади шляхом робітничої революції, знищення капіталістичної експлуатації і запровадження соціалістичної організації виробництва і обміну, шляхом встановлення робітничої диктатури, влади трудящих»².

До першої світової імперіалістичної війни в Болгарії існували два об'єднання профспілок: 1) Загальна робітнича синдикальна спілка, яка була побудована на принципах класової боротьби і перебувала в тісному контакті з тесняцькою партією; 2) Вільна загальноробітнича спілка профспілок — реформістська організація, що знаходилась під впливом широких соціалістів.

Стан цих двох профспілкових об'єднань напередодні війни характеризують такі дані:³ (див. таблицю на стор. 106).

До складу ЗРСС входили, головним чином, робітники великих промислових підприємств, а реформістська спілка об'єднувала в переважній більшості ремісників.

До 1911 р. реформістська спілка була членом Міжнародної федерації профспілок. 28—29 липня 1911 р. в Будапешті відбулася конференція Профспілкового Інтернаціоналу, яка в числі інших питань розглянула і «болгарське питання», тобто питання про прийняття ЗРСС в Міжнародну федерацію профспілок.

¹ Георги Димитров, Съчинения, т. 5, стор. 507—508.

² Там же, стор. 224—225.

³ Там же, т. 7, стор. 35.

Таблиця 1

Роки	Загальна робітнича синдикальна спілка			Вільна загальноробітнича спілка профспілок		
	Число спілок	Число органі- зацій	Число членів	Число спілок	Число органі- зацій	Число членів
1908	11	120	3 424	6	50	2 045
1909	11	149	4 020	7	76	3 020
1910	11	207	5 406	7	94	4 016
1911	11	184	6 165	7	109	3 727
1912	12	235	8 460	звіт не надрукований		
1913	12	169	5 088	"	"	"
1914	13	176	6 563	6	77	3 168

Г. Димитров як представник ЗРСС зробив на конференції ґрунтовну доповідь про діяльність революційних профспілок і зажадав прийняття їх до складу Профспілкового Інтернаціоналу. Конференція вирішила виключити з Інтернаціоналу Вільну загальноробітничу спілку профспілок¹, але не прийняла ЗРСС, щоб примусити ці дві спілки об'єднатися на принципах реформізму.

З цією ж метою в квітні 1914 р. до Болгарії приїздив профбюрократ К. Легін, але його місія також не увінчалась успіхом, бо Загальна робітнича синдикальна спілка залишилась вірною ідеям марксизму.

Значне полівіння широких болгарських народних мас під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції, загострення класової боротьби всередині країни і перехід трудящих на бік Комуністичної партії примусило керівництво партії широких соціалістів звернутися до ЦК БКП (т. с.) з пропозицією про «зближення між двома партіями з метою взаєморозуміння і об'єднання»². Партійна рада БКП (т. с.) на своєму засіданні 28—29 лютого 1920 р., ґрунтовно вивчивши тези пропозиції ЦК БРСДП (ш. с.), виступила з декларацією про об'єднання сил робітничого класу³. Зробивши детальний аналіз діяльності пар-

¹ В 1919 р. Вільна загальноробітнича спілка профспілок приєдналася до Амстердамського Інтернаціоналу профспілок.

² Българската комунистическа партия в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК, т. II, 1919—1923, София, 1951, стор. 58.

³ Там же, стор. 58—64.

тії широких соціалістів і показавши її антинародну політику, Партійна рада заявила, що БКП (т. с.) протягує братерську руку до всіх здорових робітничих елементів інших організацій і партій; вона готова прийняти в свої ряди одиночок, окремі групи і організації, якщо вони остаточно відмовляться від лідерів, що зганьбили себе й збанкрутували, і свідомо сприймуть комуністичні принципи і тактику.

Хоч у декларації ще відчувались не жжиті до кінця сектантські помилки БКП (т. с.), вона, декларація, відіграла важливу роль в об'єднанні і згуртуванні сил робітничого класу Болгарії.

В дусі цієї декларації Синдикальний комітет (виконавчий орган ЗРСС) з метою полегшити і прискорити відновлення профспілкової єдності 18 березня 1920 р. виступив з такою заявою¹:

1) Комуністичні професійні спілки готові прийняти до своїх лав всі професійні організації, товариства, групи і окремих членів, що сприймають комуністичні принципи синдикального руху — класову боротьбу, диктатуру пролетаріату і радянську систему, як і єдність між профспілковими організаціями і Болгарською комуністичною партією.

2) При переході таких організацій, товариств і груп зараховується попереднє членство їх членам, із збереженням за ними прав, визначених статутом комуністичних професійних спілок. Це ж саме стосується окремих членів, що переходять до ЗРСС.

3) Злиття організацій, товариств або груп, що переходять, з відповідними секціями ЗРСС має відбутися на загальних зборах усіх членів. На цих же зборах обирається нове керівництво, до складу якого повинна бути обрана і відповідна кількість членів із числа організацій, товариств або груп, що перейшли.

Синдикальний комітет закликав усіх робітників профспілкових організацій, що залишалися ще осторонь комуністичного профспілкового руху, якомога швидше згуртуватися з ЗРСС і пропонував керівництву общедельських профспілок відкинути всі перешкоди особистого і стороннього характеру з тим, щоб цілком відновити профспілкову єдність під прапором комунізму.

21 вересня делегація Вільної загальноробітничої спілки профспілок (І. Наїмович, М. Ганев, І. Кренев) заявила, що переважна більшість членів їх організації цілком приймає принципи і тактику, а також організаційні форми і методи ЗРСС і що вона уповноважена вести переговори про конкретні умови злиття двох профспілкових об'єднань². 29 вересня 1920 р. була підписана декларація про об'єднання Загальної робітничої синдикальної спілки з Вільною загальноробітничою спілкою профспілок на умовах, запропонованих революційними профспілками.

¹ Див. Георги Димитров, Сьчинения, т. 5, стор. 375—376.

² Там же, стор. 415.

Протягом жовтня 1920 р. всі професійні організації, що перебували під впливом широких соціалістів, влилися в ЗРСС, за винятком невеликої групи робітників (200—300 чол.) державної друкарні, що залишилися під впливом реформістів¹.

Таким чином, після об'єднання Болгарія стала на той час єдиною країною в Європі, не рахуючи Радянської Росії, в якій було подолано розкол у робітничому профспілковому русі. Крім ЗРСС, у Болгарії існували ще деякі організації державних службовців (вчителів, лікарів і адміністративного персоналу), але вони не входили до складу Амстердамського Інтернаціоналу профспілок і БКП (т. с.) мала на них значний вплив. (Див. таблицю 2)².

Спілка транспортників об'єднувала робітників залізниць, службовців пошти, телеграфу й телефону, портових робітників, моряків річного і морського флоту, візників, носильників, працівників трамваю і т. д. У спілку рудокопів входили гірники кам'яновугільних шахт, мідних і залізних рудників і т. п. Спілка металообробників включала в себе робітників металургійних підприємств, заводів по виготовленню зброї, робітників арсеналів, автомобільних майстерень, ковалів, годинників, ювелірів, електромонтерів. Спілку заводських робітників створили робітники хімічної і харчосмакової промисловості — робітники цукрових, консервних, мильних заводів, пекарі, мірошники і т. п. Спілка сільськогосподарських робітників об'єднувала ратаїв (батраків) і поденщиків, зайнятих у різних галузях сільського господарства — землеробстві, скотоводстві, огородництві і т. д. Щодо решти професійних спілок, то вже сама їх назва вказує на характер цих робітничих організацій.

Наведені в таблиці 2 дані показують, що чисельність ЗРСС за період з 1915 по 1922 рр. збільшилась з 5071 членів (до мобілізації) до 40 000 членів, тобто майже у 8 раз. Переломним моментом у рості болгарських профспілок була Велика Жовтнева соціалістична революція, під впливом якої значно посилювався робітничий і революційний рух в усіх країнах світу.

Поповнення лав революційних профспілок Болгарії відбувалось як за рахунок створення нових профспілок, так і завдяки приєднанню до ЗРСС організацій, що раніше вважались нейтральними. Так, в 1919 р. була створена професійна спілка сільськогосподарських робітників, а товариства тютюників м. Ксанті і фарбувальників м. Софії приєдналися до ЗРСС². Характерно, що найважливіші професійні організації, які становили кістяк болгарського синдикального руху — спілка транспортників і спілка рудокопів, розвивались досить успішно.

З вступом Болгарії у війну відбулося значне скорочення профспілок. Наступне деяке скорочення чисельності ЗРСС мало місце в першій половині 1920 р., що було зв'язано з поразкою

¹ Георги Димитров, Съчинения, т. 6, стор. 416.

² Там же, т. 5, стор. 208.

Про кількісний зріст ЗРСС з окремих профспілок за період з 1915 по 1922 рр. свідчать такі дані:
Таблиця 2

Спілки	Ч и с л о ч л е н і в								
	На 31.VI 1915 р. (до мобілізації в армію)	На 31.XII 1915 р. (після мо- білізації)	На 31.XII 1916 р.	На 31.XII 1917 р.	На 31.XII 1918 р.	На 31.XI 1919 р.	На 30.VI 1920 р.	На 31.XII 1921 р.	На 31.XII 1922 р. ²
Транспортників	1	613	705	1 056	1 703	6 372	2 912	3 900	6 000
Тютюників	688	418	208	353	332	7 328	6 879	3 913	7 000
Рудокопів	160	169	175	1 319	1 660	3 265	1 870	2 390	3 600
Металообробників	388	164	128	305	353	1 292	1 225	1 583	2 000
Шкіряників і шевців	447	369	346	519	381	1 270	1 327	1 912	2 000
Заводських робітників	512	180	284	352	329	3 271	2 457	2 038	2 500
Текстильників	386	129	146	848	256	1 999	1 655	846	1 500
Кравців	434	182	92	169	232	770	849	1 505	1 500
Деревообробників	383	154	29	54	130	816	670	1 407	1 500
Торг. і банк. службовців	391	107	87	77	142	702	662	1 456	1 500
Друкарів	157	75	60	87	75	272	307	6 0	500
Будівельників	82	43	18	32	80	519	617	829	2 500
Перукарів	31	—	—	—	40	128	128	248	300
Кельнеро-поварськ. робітн.	—	—	—	—	—	905	1 027	1 027	1 200
С.-г. робітників	—	—	—	—	—	426	477	836	—
Медично-санітарних працівників	—	—	—	—	—	187	376	—	—
Технічних працівників	—	—	—	—	—	269	279	429	2 500
Артистів і музикантів	—	—	—	—	—	270	255	128	300
Державних і общинних службовців	—	—	—	—	—	—	1 542	1 862	2 000
Працівників освіти	—	—	—	—	—	—	—	2 206	3 000
Разом	5 071	2 603	2 278	5 181	5 713	30 061	25 544	29 135	40 000

¹ Георги Дмитров, Съзнення, т. 5, стор. 210, 428, 433, т. 6, стор. 419—421, т. 8, стор. 99.
² Дані заокруглені Г. Дмитровим.

страйку транспортників і гірників (25 грудня 1919 р. — 19 лютого 1920 р.). Після закінчення страйку тривалий час близько 5 тис. членів профспілок не були прийняті на роботу, бо були занесені в «чорні списки», і, отже, механічно вибули з профспілок¹. Але це було тимчасовим явищем і вже наприкінці 1930 р. число членів революційних профспілок збільшилось порівняно з довоєнним часом у шість раз і становило 31 349 чол.².

Звертає на себе увагу та обставина, що жінки-робітниці становили незначний процент організованих робітників. У 1919 р. з 30 061 члена профспілок жінок-робітниць налічувалось лише 5463 (18%)³, в тому числі в спілці тютюників перебувало 3726 робітниць, текстильників — 906, а на решту організацій припадала лише 831 робітниця⁴. Між тим, у ряді виробництв жінки становили 50% загальної кількості робітників⁵.

Незважаючи на швидкий ріст кількості членів ЗРСС, в 1920 р. профспілки об'єднували лише 10% пролетаріату Болгарії⁶. На XII конгресі ЗРСС (26—28 вересня 1920 р.) Г. Димитров заявив, що основна перешкода, яка мала місце в минулому на шляху згуртування робітничого класу в профспілках, цілком усунена. Спроби широких соціалістів створити «нейтральні» спілки (наприклад, на шахті Пернік, в тютюновому виробництві) з метою дезорганізації робітничого руху зазнали цілковитої поразки.

В ході класових битв здорові робітничі елементи профспілок широких соціалістів вливалися в ЗРСС. Страйк транспортників і зв'язані з ним події, незважаючи на поразку робітників, мали одним з позитивних результатів той факт, що вони знищили залишки впливу дрібнобуржуазного соціалізму серед залізничників, поштово-телеграфних службовців та інших верств населення і показали всім пролетарським елементам шлях класової організації і класового об'єднання пролетаріату під прапором революційного марксизму. «Без всякого перебільшення нині ми можемо сказати, — говорив Г. Димитров на XII конгресі ЗРСС, — що в Болгарії є лише один пролетаріат, одна політична партія — Болгарська комуністична партія, одна Синдикальна спілка»⁷. Через кілька тижнів, як зазначалось вище, відбулося і формальне об'єднання Загальної робітничої синдикальної спілки з Вільною загальноробітничою спілкою профспілок, що знаменувало собою подолання розколу в болгарському робітничому русі.

¹ Георги Димитров, Сьчинення, т. 5, стор. 434.

² Там же, т. 7, стор. 36.

³ Там же, т. 5, стор. 428.

⁴ Там же, стор. 434.

⁵ Там же, стор. 435.

⁶ Там же, т. 6, стор. 421.

⁷ Там же, т. 5, стор. 437.

Разом з тим потрібно відмітити, що існував ряд причин, які утруднювали справу об'єднання болгарського робітничого класу в профспілки¹. Насамперед маємо на увазі розпорошеність робітничого класу. Згідно з анкетною, проведеною в 1920 р. в промисловості на 2233 підприємствах було зайнято 41 851 робітників, тобто в середньому по 18 чол. на підприємстві; в ремісничому виробництві в 9175 підприємствах працювало 23 399 робітників, на одно підприємство тут припадало приблизно 3 чоловік; в 3470 торговельних установах нараховувалось 13 305 службовців, або на одну установу припадало 4 чоловіка².

Другою важливою причиною, що гальмувала розвиток профспілкового руху в Болгарії, був порівняно низький рівень свідомості і культури значної частини робітничого класу, який здебільшого мав сільське походження, а у зв'язку з цим не позбавлений дрібнобуржуазних забобонів, традицій, що, безперечно, негативно відбивалось на його професійній організації. Певною перешкодою в цьому була і та обставина, що жінки й діти, які становили великий процент робітничого класу, набагато трудніше, ніж чоловіки, піддавалися організації.

І, нарешті, важливішою перешкодою, що заважала об'єднанню пролетаріату в їх класових організаціях, була плинність робітників на підприємствах.

В період, який розглядається, важко було знайти в Болгарії підприємство, в якому б протягом року не змінилось 50% персоналу, а було багато й таких підприємств, де за рік відбувалась заміна $\frac{3}{4}$ — $\frac{5}{6}$ складу робітників³. Особливо характерним в цьому відношенні є шахта Пернік. В цій шахті, де щорічно було зайнято приблизно 5000 чол., в 1921 р. працювало 10—15 тисяч робітників з різних районів країни⁴.

Болгарські революційні профспілки будувались не за старою реформістською системою цехових спілок, а на виробничій базі. Вони об'єднували всіх робітників і робітниць даного виробництва або галузі праці, незалежно від професії і спеціальності, незалежно від того кваліфіковані чи не кваліфіковані робітники.

Однією з особливостей болгарського профспілкового руху була наявність робітничих рад, функції яких не вичерпувались специфічними завданнями профспілкових організацій. Перед місцевими робітничими радами стояло подвійне завдання: по-перше, сприяти в справі підтримання єдності між комуністичним і профспілковим рухом, в проведенні спільних політичних заходів БКП (т. с.) і ЗРСС і, по-друге, — об'єднувати зусилля проф-

¹ Див. Българската комунистическа партия в резолюции и решения..., стор. 186.

² Г. Димитров, Съчинения, т. 6, стор. 209.

³ Там же, стор. 210.

⁴ Там же.

спілок на успішне виконання їх конкретних завдань (агітація, освіта, подання допомоги страйкуючим робітникам, добиватися проведення в життя робітничих законів, організація бюро безробітних і т. д.), забезпечувати правильний розвиток окремих профспілкових організацій, дбати про створення останніх на підприємствах і в професіях, де їх ще немає.

«Саме такий характер місцевих робітничих рад і є таке їх подвійне завдання. — указував Г. Димитров в 1920 р. — велика перевага нашого синдикального руху в сучасну революційну епоху і являють собою вищу організаційну форму в порівнянні з старими синдикальними об'єднаннями...»¹. В середині 1920 р. робітничі ради функціонували в таких двадцяти двох містах: Софія, Пловдив, Варна, Русе, Бургас, Шумен, Хасково, Плевен, Слівен, Станімак, Ямбол, Габрово, Берковиця, Дупниця, Г. Оряховиця, Стара-Загора, Айтос, Відін, Т. Пазарджик, Тирново, Тетевен, Чірпан².

ЗРСС мала свої періодичні видання, через які вона вела пропаганду серед робітників. Орган БКП (т. с.) газета «Работнически вестник» була в той же час і органом ЗРСС. Для висвітлення подій, зв'язаних з професійним рухом, в газеті виділялась одна сторінка, а в разі необхідності і більше. «Работнически вестник» виходив щоденно тиражем в 30 тис. примірників. Крім того, ЗРСС видавала щомісячний «Бюлетин», в якому вміщувався інформаційний та інструктивний матеріал, а також періодично «Комунистическа синдикална библиотека».

Наприкінці 1921 р. окремі профспілки ЗРСС видавали такі газети: «Транспорт» — орган транспортних робітників, виходила три рази на місяць тиражем в 4—5 тис. примірників; «Тютюно-работник» — орган тютюників, виходила три рази на місяць тиражем в 1,9 тис. примірників; «Учителска искра», виходила один раз на тиждень тиражем в 4 тис. примірників; «Служащ» — орган державних і общинних службовців, виходила два рази на місяць — 2,4 тис. примірників; «Строителен работник», виходила два рази на місяць — 4 тис. примірників; «Фабричен работник», виходила один раз на місяць — 1,5 тис. примірників; «Рудничар», виходила один раз в два тижні — 2 тис. примірників; «Металик» виходила один раз на місяць — 2 тис. примірників; «Медико-санитарен работник», виходила один раз в два тижні — 1,4 тис. примірників; «Кожар» — 2 тис. примірників; «Келнеро-готварски глас», один раз в два тижні — 1,5 тис. примірників; «Дърводелец», один раз на тиждень — 1,3 тис. примірників; «Печатар», один раз на місяць — 750 примірників; «Банков и търговски служащ», один раз в два тижні — 2 тис. примірників; «Артист», виходила періодично³.

¹ Георги Димитров, Съчинения, т. 5, стор. 449.

² Там же, стор. 450.

³ Там же, т. 6, стор. 423.

Загальна робітничка синдикальна спілка під керівництвом Болгарської комуністичної партії (т. с.) провадила економічну і політичну боротьбу, за звільнення робітничого класу і всіх трудящих мас від гніту капіталістичної експлуатації. Цьому сприяла обстановка, що склалася в країні в результаті першої світової імперіалістичної війни.

З війни Болгарія вийшла знесиленою і обезкровленою. В ході війни Болгарія втратила 150 тис. чоловік убитими, 300 тис. пораненими, 160 тис. стали інвалідами¹. Болгарське народне господарство, в результаті мобілізації робітників, селян і ремісників позбавлялося значної кількості робочих рук. Число мобілізованих наприкінці війни доходило до 857 063 чол., що становило 19,5% усього населення і 38,8% усього власне чоловічого населення країни². В зв'язку з цим загальний прибуток виробництва сільського господарства зменшився на 40—50%³. Війна привела до значного скорочення оброблюваної площі.

Зокрема, скоротилась посівна площа і різко знизилось виробництво зернових культур. За період з 1910 по 1923 рр. відбулося скорочення посівної площі зернових на 12,9%, а виробництво їх зменшилося на 30,1%⁴. За цей же самий час урожай зернових знизився на 20%⁵.

Аграрна Болгарія, у вивозі якої головною статтею була пшениця, після війни була змушена ввозити борошно з Америки. Болгарський уряд витратив половину золотого запасу країни на закупки хліба в Америці⁶.

Не кращим було становище в промисловості. Під час війни близько 70% промислових підприємств цілком або частково припинили своє виробництво⁷. Болгарська промисловість не встигла оправитись від наслідків війни, як в 1920 р. вибухла світова економічна криза, в орбіту якої була втягнута і Болгарія. Зовнішні ринки, головним чином Туреччина, стали недоступні для болгарського вивозу завдяки масовому напливу іноземних товарів. В результаті — основні галузі болгарської промисловості (тютюнова і харчова), не будучи в змозі конкурувати на зовнішніх

¹ Г. Димитров, Европейская война и рабочее движение на Балканах, «Коммунистический Интернационал», 1924, № 5—6, стор. 234.

² Х. Кабакчиев, Болгария после империалистической войны, «Коммунистический Интернационал», 1920, № 14, стор. 2822.

³ Там же.

⁴ Статистически годишник на Българското царство, Год. XXIV, София, 1932, стор. 125.

⁵ Там же.

⁶ Вълко Червенков, Българска комунистическа партия (тесни социалисти) през 1919—1923 година, стор. 4.

⁷ Г. Цонев и А. Владимиров, Сентябрьское восстание в Болгарии 1923 года, М.—Л., 1934, стор. 41.

ринках з виробами інших країн, опинилися в скрутному становищі¹. В зв'язку з цим зросло безробіття в провідних галузях промисловості. Так, в 1921 р. в текстильному виробництві 2/3 робітників позбавились роботи, а в Пловдиві — значному центрі тютюнової промисловості Болгарії — з 7 тис. робітників налічувалось безробітних 5 тис. чоловік². По всій країні понад 1/3 робітничого класу була викинута на вулицю³.

Руйнівні наслідки світової імперіалістичної війни і кризи не могли, звичайно, знищити тенденцію до дальшого розвитку болгарської промисловості: якщо в 1912 р. в Болгарії налічувалось 389 фабрик і заводів з 15 569 робітниками, то в 1921 р. число їх зросло до 1544, на яких було зайнято 55 717 робітників⁴.

Тяжке економічне становище Болгарії ускладнювалось кабальним мирним договором, підписаним 27 листопада 1919 р. в Нейї-сюр-Сен урядом Болгарської землеробської народної спілки (БЗНС), очолюваним О. Стамболійським. Згідно з умовами мирного договору нав'язаного болгарському народу імперіалістами Антанти і США, Болгарія втратила 11278 км² (майже 1/10 своєї території) і близько 300 тис. населення⁵. Болгарія зобов'язувалася сплатити репарації країнам Антанти на суму 2250 млн. золотих франків протягом 37 років (при перших двох платежах стягувалось 2% річних, а при решті — 5% річних). Болгарія повинна була безплатно передати Румунії, Греції і Югославії 70 825 голів великої рогатої і малої худоби і поставляти останній протягом 5 років щорічно по 50 тис. тонн вугілля. Крім того, Болгарія зобов'язувалася нести всі витрати по утриманню окупаційних військ і різного роду міжсоюзних комісій⁶.

Зовнішні і внутрішні борги Болгарії (без репарацій) збільшилися з 604 млн. левів у 1912 р. до 44 419 млн. левів у 1923 р., тобто збільшилися приблизно в 3,5 раза, якщо враховувати знецінення болгарського лева за вказаний період⁷. Великі платежі по зовнішніх позиках і репараційних зобов'язаннях обумовили гострий державний бюджетний дефіцит. Якщо в 1911 р. доход перевищував витрати на суму 1 млн. левів, то в 1921—1922 рр. дефіцит становив 1 043 млн. левів⁸. Разом з тим посилилось знецінення болгарського лева і різко зменшився золотий запас

¹ Матеріали по история на Българската комунистически партия, София, 1954, стор. 169.

² «Работнически вестник», бр. 278, 18. VI 1921 р., стор. 1.

³ Вълко Червенков, указ. тв., стор. 17.

⁴ I. Simeonoff, Die Handelspolitik Bulgariens mit besonderen Betrachtungen der Nachkriegszeit, Baden, 1928, стор. 101.

⁵ Ю. Ключников и А. Сабанин, Международная политика новейшего времени, ч. II, изд. НКВД, М., 1926, стор. 400.

⁶ Там же, док. № 204.

⁷ Статистически годишник на Българското царство, Год. XV—XVI, София, 1925, разд. XII, стор. 31.

⁸ Статистически годишник на Българското царство, Год. XVIII, София, 1927, стор. 368, 371.

країни. Якщо в 1913 р. один золотий лев дорівнював 1,03 паперового, то в 1922 р. він обмінювався на 28,5 паперових левів¹. Банкнотна емісія у 1923 р. становила 3863 млн. левів проти 1863 млн. левів в 1918 р.² За цей же період золотий запас національного банку зменшився з 64 до 39 млн. золотих левів³.

Болгарська буржуазія, зазнавши поразки в першій світовій імперіалістичній війні, прагнула весь тягар розрухи народного господарства і репараційних платежів по Нейському мирному договору перекласти на плечі трудящих мас і передусім на робітничий клас. Основним джерелом поповнення державної казни стали податки на трудящі маси. Прямі податки в 1922—1923 рр. збільшилися порівняно з 1911 р. у 8 раз, а непрямі податки — більше як в 25 раз⁴. Міністр фінансів уряду БЗНС П. Янев, виступаючи 8 червня 1923 р. в Народних зборах, був змушений визнати, що «податковий тягар на народні маси досяг максимальних розмірів»⁵. В 1922 р. податок на робітників становив $\frac{1}{5}$ їх заробітної плати⁶.

В умовах росту податкового тягара безперервно знижувалася заробітна плата робітників і службовців порівняно з довоєнним часом. За період з 1913 по 1923 рр. ринкові ціни на предмети першої необхідності (продовольство, одяг, опалення) підвищилися більш як у 25 раз⁷, зарплата робітників за цей період збільшилась лише в 12—13 раз⁸, а службовців — 8,6 раза⁹. Отже, реальна зарплата болгарських робітників з 1913 по 1923 рр. знизилась на 45—50%, а службовців — більше як на 60%.

Конкретне уявлення про життєвий рівень болгарських робітників у післявоєнний період дають такі дані. В шахті «Пернік», яка вважалася найкращою в Болгарії і де працювало п'ять тисяч робітників в 1921 р. гірники одержували таку зарплату: по першій категорії (одиначки) — 420—735 лев., по другій категорії (одружені, але без дітей) — 490—805 лев., по третій категорії (1—2 дітей) — 630—940 лев., по четвертій категорії (3—4 дітей) — 630—945 лев., по п'ятій категорії (5 і більше дітей) — 700—10—15 лев. на місяць¹⁰. В об'єднаних тютюнових фабриках (Русе) місячна зарплата переважної більшості робітників становила

¹ G. Toscheff, Die Grundlagen der Valutapolitik, Sofia, 1937, стор. 87.

² Статистически годишник на Българското царство, Год. XXIV, София, 1932, розд. X, стор. 281—282.

³ Там же, стор. 282.

⁴ Статистически годишник на Българското царство, Год. XV—XVI, София, 1925, стор. 368—371.

⁵ Дневници (стенографски) на ХХ то ОНС, I н. с. София, 1923, стор. 69.

⁶ «Работнически вестник», 29. V і 30. V 1922 р.

⁷ G. Toscheff, Указ. тв., стор. 107.

⁸ Георги Димитров, Съчинения, т. 7, стор. 37.

⁹ Списание на Българското икономическо дружество, Год. XXIII, 1924, кн. 1—3, стор. 87.

¹⁰ Димитър Косев, Септемврийското въстание 1923, София, 1954, стор. 30.

240—360 лев. Становище робітників шахти «Плакалница», цегельного заводу в м. Лясковець, ткацької фабрики «Прогрес» у Варні, софійської текстильної фабрики «Беров» і багатьох інших було ще гіршим¹.

Згідно з офіціальними даними, прожитковий мінімум однієї сім'ї (4 чол.) в 1921 р. становив 3700 лев. на місяць², зарплата глави сім'ї, як зазначалось вище, дорівнювала 700—1015 лев. (і це в кращому разі, бо оплата гірників вища, ніж інших категорій робітників). Отже, злиденна зарплата болгарських робітників ледве покривала $\frac{1}{4}$ прожиткового мінімуму.

В той же час перша світова імперіалістична війна створила сприятливі умови для одержання імперіалістами максимальних прибутків за рахунок нещадної експлуатації трудящих. В Коларов у своїй промові «Хто виграв у війні», проголошеній 27 жовтня 1917 р. в Народних зборах, показав казкові прибутки болгарських імперіалістів у роки війни. Якщо в 1911 р. акціонерні товариства Болгарії роздали дивіденди, що становили 9,7% загальної суми капіталу, то в 1916 р., наприклад, акціонерне товариство «Розова долина» одержало 34%, акціонерні товариства «Іван Колпазанов» — 40%, «Олександр I» — 43,1, «Об'єднані тютюнові фабрики» — 55%, тютюнова фабрика «Незалежна Болгарія» — 40%, торговельне акціонерне товариство «Землероб» — 66% чистого прибутку і т. д.³ Після війни значна частина акціонерних товариств не лише зберегла свої прибутки, але й збільшила їх. Так, акціонерне товариство «Олександр I» в 1921 р. одержало 110% чистого прибутку, акціонерне товариство «Принц Борис» збільшило чистий прибуток з 20% у 1918 р. до 110% у 1922 р.⁴

Глибока господарська, соціальна і політична криза, в якій перебувала Болгарія під час і після першої світової імперіалістичної війни, привела до загострення класової боротьби в країні. Ця боротьба особливо посилилась під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка відкрила нову еру в історії людства. Рамки даної статті не дають можливості відтворити всі політичні акції болгарських трудящих у цей період, а тому ми зупинимось коротко лише на страйковій боротьбі робітничого класу, кінцевою метою якої при капіталізмі є «зруйнування державного апарату, повалення даної класової державлади»⁵.

В 1914 р. ЗРСС у тісному контакті з БРСДП (т. с.) — пізніше перейменована в БКП (т. с.) — провела 38 страйків з уча-

¹ Димитър Косев, Септемврийското въстание 1923, София, 1954, стор. 30.

² Див. Георги Димитров, Съчинения, т. 6, стор. 373.

³ Дневници (стенографски) на XVII ОНС, III р. с., София, 1930, стор. 85.

⁴ Д. Йорданов, Преглед на Българските дружества и банки, София, 1923, стор. 283.

⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 154.

стю 1900 чол.¹. Через несприятливі умови страйковий рух під час війни був слабким², і, на жаль, ми не маємо точних даних з цього питання. В 1918 р. революційні профспілки очолили 132 страйки, в яких взяло участь 70 000 чол.³.

Страйковий рух після війни характеризується такими даними⁴:

Таблиця 3

Роки	Число страйків	Число страйкарів	Закінчились страйки			% страйків, що зазнали поразки
			Успішно	Частковий успіх	Неуспішно	
1919	133	76 310	57	54	22	16,6
1920	68	8 634	30	17	21	31,0
1921	66	3 115	23	18	25	38,0
1922*	190	15 361	27	100	63	33,1
1923*	59	2 640	14	15	30	51,0

Наведені дані показують, що найбільшого напруження страйковий рух досяг в 1919 р., коли в Болгарії склалася революційна ситуація, яка в силу ряду причин, однак, не переросла в революцію. У цьому році число страйків, що зазнали поразки, становило лише 16,6% загальної кількості страйків.

Основними вимогами страйкарів у цей час були: запровадження або збереження 8-годинного робочого дня, збільшення зарплати і визнання за професійними спілками, як робітничими організаціями, права регулювати всі питання, що стосуються умов праці⁵. Новим і надзвичайно важливим моментом у профспілковому русі Болгарії були масові політичні страйки, що виникали під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії. З 1919 р. БКП (т. с.) разом з ЗРСС стала організовувати політичні страйки протесту не для того, щоб добитися звичайних профспілкових поступок, а з метою захисту загальних класових інтересів робітничого класу.

¹ Георги Димитров, Съчинения, т. 5, стор. 566.

² Там же, стор. 219.

³ Там же, стор. 566.

⁴ Георги Димитров, Съчинения, т. 7, стор. 36; Статистически годишник на Българското царство, Год. XVIII—1926, София, 1927, стор. 172—173.

* Дані за 1922—1923 рр. взято з матеріалів офіційної статистики, але вони, очевидно, занижені. Г. Димитров указує, що за січень—жовтень 1922 р. відбулося понад 200 страйків, у яких взяло участь 20 тис. чоловік (див. Съчинения, т. 6, стор. 417).

⁵ Георги Димитров, Съчинения, т. 5, стор. 468.

З усіх проведених у 1919 р. страйків найвизначнішим був страйк транспортних робітників, у якому взяло участь 25 тис. залізничників і поштово-телеграфних службовців і до яких приєдналися 8 тис. гірників¹. Страйк цей свідомо був викликаний урядом в зв'язку з проведеною 24 грудня 1919 р. БКП (т. с.) демонстрацією по всій країні проти дорожничі і спекуляції, проти надання Болгарією допомоги російській контрреволюції. Уряд розраховував, що при допомозі спровокованого страйку на залізниці і пошті вдасться йому не лише знищити революційну спілку транспортних робітників, звільнити засоби сполучення країни від впливу комуністичної пропаганди, але й завдати нищівного удару по БКП (т. с.).

Розгорнулася гігантська битва між болгарською буржуазією, яку всіляко підтримував уряд Землеробської спілки, з одного боку, і трудящими міста і села, очолюваними БКП (т. с.) і ЗРСС, — з другого. Страйк транспортних робітників був підтриманий 7-денним масовим політичним страйком трудящих всієї Болгарії. Нарешті, після 56-денної героїчної боротьби, робітники вирішили припинити страйк, тому що даліше продовження його з точки зору профспілкової боротьби було недоцільним, а умови для переростання страйку в збройну боротьбу з метою захоплення пролетаріатом влади ще не назріли. Перемога дісталась буржуазії дорого: держава і господарство країни втратили 1 млрд. франків².

Іншими важливішими страйками в 1919 — 1920 рр. були: в тютюновій промисловості (Ксанті, Дупниця, Пловдів, Хасково, Горна Джумая), в гірничій промисловості (Пернік, Бобов-Дол, шахта «Марица»), в текстильній промисловості (Слівен, Габрово і Карлово), в цукровій промисловості (Русе, Софія, Г. Оряховиця, Пловдів), в ремісничому виробництві (страйки шевців в Пловдіві і Хасково, кравців в Софії і Плевені) і т. п.³. Одночасно мав місце ряд загальнополітичних страйків. 18 червня 1919 р. був проведений 24-годинний страйк у Слівені в знак протесту проти продовольчої політики уряду; в цьому ж місяці з ініціативи БКП (т. с.) були проведені масові мітинги на захист російських військовополонених; 10 липня в Русе, а 20 в Самоково відбувся 24-годинний страйк трудящих проти голоду⁴.

Своєю самовідданою боротьбою болгарський робітничий клас в ряді галузей промисловості (тютюновій, текстильній, цукровій та ін.) добився влітку 1919 р. 8-годинного робочого дня⁵. Ще раніше, в значній мірі під тиском робітників, — Народні збори прий-

¹ Георги Димитров, Съчинения, т. 5, стор. 568.

² Там же, стор. 569.

³ Там же, стор. 468.

⁴ Материали по история на Българската комунистическа партия, София, 1954, стор. 157—158.

⁵ Георги Димитров, Съчинения, т. 7, стор. 425.

няли закон про гігієну і безпеку праці (15. XII 1917 р.), закон про забезпечення робітників і службовців в разі нещасних випадків, хвороби та інвалідності (15. XII 1918 р.) і закон про зарплату робітників і службовців в приватних підприємствах під час війни (26. III 1917 р.)¹.

Останній закон передбачав збільшення зарплати, залежно від місцевих умов, до 50%. Однак зарплата не повинна була перевищувати 300 левів на місяць. Але цей закон, незважаючи на всі зусилля робітничих представників у комісії по проведенню його в життя, залишився невиконаним щодо більшої частини робітників і службовців. Після демобілізації армії уряд фактично розпустив комісію, щоб анулювати всі справи з претензіями багатьох робітників і службовців по виплаті їм півставки за роки війни².

Закон про гігієну і безпеку праці не застосовувався в житті. Всупереч численним протестам ЗРСС і парламентської групи БКП (т. с), не були проведені навіть вибори робітничих інспекторів, які передбачались законом у кожній околиці, що нараховує понад одну тисячу робітників. Всіляко обмежувалась властями і без того недостатня медична допомога робітникам³.

Такий само обмежений характер мав і закон про соціальне забезпечення робітників і службовців по хворобі, інвалідності і т. п. Г. Димитров указував, що робітничий клас не може задовольнити цей закон, що «потрібне ефективне робітниче законодавство, яке б звело до можливого мінімуму нещасні випадки, захворювання та інші види непрацездатності і бідуняв»⁴.

В 1921—1922 рр. трудящі Болгарії неодноразово виявляли чудові приклади солідарності з трудящими Радянської Росії. У своєму зверненні від 30 грудня 1921 р. Комітет ЗРСС закликав членів профспілок показати приклад виконання пролетарського обов'язку — подати допомогу голодаючим молоді Радянської Республіки, яка в зв'язку з господарською розрухою, викликанною війною і неврожаєм, опинилася в скрутному становищі. В зверненні пропонувалось робітникам і службовцям усіх підприємств і установ щомісячно виділяти від однієї чверті до денної зарплати в фонд допомоги голодаючим Радянської Росії, починаючи з січня наступного року і до нового врожаю⁵.

Однією з визначних політичних акцій, організованих БКП (т. с.) і активно підтриманих ЗРСС, був вісімнадцятитисячний мітинг трудящих Софії і Софійської округи проти нової війни, за союз з Радянською Росією, що відбувся 22 жовтня 1922 р. На мітингу виступили Г. Димитров, В. Кларов, Борис Х. Сотіров та ін. В своєму виступі Г. Димитров вимагав роззброєння

¹ Георги Димитров, Съчинения, т. 5, стор. 4, 130, 218.

² Там же, стор. 464.

³ Там же.

⁴ Там, же, стор. 84—85.

⁵ Там же, т. 6, стор. 132—133.

буржуазії та її фашистських банд, озброєння робітників і селян, віддання до суду винуватців двох національних катастроф¹.

Нове піднесення страйкового руху спостерігалось в 1922 р. Більшість виступів цього року закінчилась цілковитою або частковою перемогою робітників. Страйкова боротьба в тютюновій промисловості, деревообробній, цукровій і в ряді інших виробництв привела до підвищення заробітної плати робітників за період з квітня по жовтень 1922 р. на 35—40%, в той час як ціни на предмети першої необхідності за цей період підскочили максимум на 25%². З інших моментів боротьби болгарських робітників за поточний рік варто відмітити такі. Пловдивські шкіряники в результаті двомісячної наполегливої боротьби цілком ліквідували локаут, оголошений підприємцями. Останні капітулювали перед спілкою шкіряників і змушені були підписати договір, запропонований профспілкою, згідно з яким підприємці припиняють локаут і зобов'язуються виплатити робітникам зарплату за втрачений час і в майбутньому приймати на роботу і звільняти робітників лише з відома профспілки шкіряників³. Це була переконлива перемога добре організованих робітників. Значних успіхів добилися робітники тютюнової промисловості: страйки в Пловдиві, Хасково закінчилися цілковитою перемогою робітників, і зарплата була підвищена підприємцями на 35%⁴.

З наведених у таблиці 3 даних видно, що значна частина страйків у період, який розглядається, закінчилась безуспішно. Вони мали здебільшого стихійний характер і учасниками їх були, як правило, не організовані в професійні спілки робітники. Крім того, зазнали поразки майже всі страйки, що були спровоковані підприємцями з метою погіршити умови праці робітників⁵.

Виходячи із своїх класових інтересів, підприємці часто густо вважали за краще зазнати збитків у ході страйку, тільки б внести розбрат в робітничі організації, знесилити робітничий рух, загальмувати пролетарську революцію і тим самим зберегти політичну владу і виробництво в своїх руках.

З цією метою капіталісти самі владались до локауту робітників і навіть спровоковували деякі страйки. В зв'язку з цим потрібно зазначити, що керівництво окремих профспілок своїми необдуманими діями іноді сприяло здійсненню реакційних планів буржуазії. Подекуди оголошувались страйки без відома Центрального настоятельства відповідної профспілки і Комітету ЗРСС, а значить і без врахування стану виробництва і загального становища в країні. Були випадки, коли причиною страйків служили дріб'язкові вимоги, що не йшли далі особистих інтересів одного або кількох робітників. Деякі страйки продовжу-

¹ Георги Димитров, Съчинения, т. 6, стор. 404, 484.

² Георги Димитров, Съчинения, т. 7, стор. 37.

³ Георги Димитров, Съчинения, т. 6, стор. 426.

⁴ Там же, стор. 427.

⁵ Там же, стор. 425.

вались дуже довго, бо підприємці відхиляли другорядні вимоги.

Г. Димитров у доповіді на XII конгресі ЗРСС підкреслив, що завдання робітничих організацій полягає в тому, щоб раціонально використовувати сили і бойову енергію робітників для захисту їх життєвих інтересів і по можливості «зберігати і нагромаджувати їх для великих революційних битв, спрямованих на захоплення політичної влади і встановлення диктатури пролетаріату — за знищення капіталістичної експлуатації»¹.

Потрібно відмітити, що уряд всіляко допомагав підприємцям у боротьбі проти страйкарів. Масові арешти, виселення страйкарів та їх сімей з квартир, проведення судових процесів над керівниками робітничого руху, яких обвинувачували в організації «заколотів» або в порушенні «громадського порядку» — все це стало звичайним явищем у період загострення класової боротьби в країні. Підприємці почали створювати на деяких заводах збройні групи, в основному з числа врангелівців, які використовувалися для тероризування робітників і збройного придушення страйкового руху. Так, у 1922 р. на текстильній фабриці «Св. Георги», в Трявна, безчинствувала банда, на озброєнні якої було: 12 гвинтівок, 16 карабінів, 6 пістолетів системи «Парабеллум», багато гранат і набоїв².

З початком економічної кризи підприємці перейшли в наступ за скасування 8-годинного робочого дня. Уже в кінці 1920 р. 10—12-годинний робочий день фактично був запроваджений на більшості підприємств країни³. 4 квітня 1923 р. Верховна рада праці, скликана урядом БЗНС, висловила за скасування 8-годинного робочого дня в ремісничому виробництві, а в інших галузях праці право вирішувати це питання надавалось спеціально призначеним комісіям. Остаточо 8-годинний робочий день був скасований після фашистського перевороту в червні 1923 р.

В умовах шаленого наступу капіталу на життєві інтереси робітничого класу і всіх трудящих ЗРСС під керівництвом БКП (т. с.) посилила свою роботу серед членів профспілок. І це природно, бо одним з найголовніших завдань профспілок В. І. Ленін вважав «всебічний і всілякий захист класових інтересів пролетаріату в боротьбі його з капіталом»⁴. На зборах і конференціях, що проводилися на підприємствах і в установах, в усній і друкованій пропаганді з'ясовувались завдання професійних спілок у справі захисту інтересів трудящих і відбивання наступу буржуазії.

Основними економічними вимогами були такі⁵: 1) Підвищення заробітної плати у відповідності з ростом дорожнечі.

¹ Георги Димитров, Съчинения, т. 5, стор. 471.

² Георги Димитров, Съчинения, т. 6, стор. 325.

³ Димитър Косев, Указ. тв., стор. 29.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 153.

⁵ Див. Георги Димитров, Съчинения, т. 6, стор. 398—400.

2) Гарантування своєчасної виплати встановленого заробітку. 3) Звільнення зарплати від будь-яких податків та інших утримань. 4) 8-годинний робочий день для дорослих і 6-годинний — для підлітків. 5) Однакова оплата праці робітників і робітниць при виконанні тієї ж самої роботи. 6) Забезпечення державою робітників і службовців дровами, вугіллям, одягом, хлібом та іншими предметами першої необхідності по доступних цінах. 7) Запровадження державної монополії на ввіз і вивіз предметів першої необхідності та встановлення постійного і ефективного контролю з участю представників від робітників і профспілок над продажем цих предметів на внутрішньому ринку. 8) Забезпечення робітників, а також державних, окружних і общинних службовців житлом шляхом конфіскації у буржуазії зайвих приміщень і будівництва державою і общинами нових будинків для цих потреб. 9) Визнання права за робітничими комісіями, створеними на підприємствах, контролювати зарплату, робочий час, виконання трудових законів і взагалі умов праці, а також права контролю над виробництвом. 10) Ретельне виконання існуючих законів та їх подальше розширення в інтересах робітників; притягнення до суворой відповідальності тих, хто їх порушує. 11) Проведення виборів робітничих інспекторів, передбачених законом про гігієну і безпеку праці. 12) Скасування середньовічного режиму проходження учнівства на виробництві. 13) Захист і гарантування особистої свободи і людської гідності робітниць. 14) Скасування безпідставних звільнень з роботи. 15) Заборона формування під будь-яким приводом збройних груп на підприємствах. 16) Позбавлення власників підприємств привілеїв, що надаються їм згідно з законом про сприяння промисловості, якщо вони порушують трудові закони, або вдаються до локаутів і провокування страйків з метою погіршення умов праці, а також у тому разі, коли використовують своє становище, щоб обмежити виробництво і перекинути свої капітали в сферу спекуляції. 17) Позбавлення громадського кредиту державних і общинних кредитних установ підприємців, які використовують його в спекулятивних цілях або для боротьби проти робітничого руху.

Що стосується спілки сільськогосподарських робітників, то вона боролася за проведення в життя своєї програми, найважливішими пунктами якої були¹: 1) Підвищення зарплати у відповідності з ростом дорожнечі життя. 2) Регулярна і повна виплата призначеної зарплати. 3) За однакову роботу рівна плата чоловікам і жінкам. 4) Зменшення робочого дня, обідній і тижневий відпочинок. 5) Подвійна плата за понадурочні години і святкові дні, якщо характер роботи вимагає працювати понад встановлений робочий час. 6) Виплата зарплати хворим робітникам, а також тоді, коли останні припиняють роботу не з своєї

¹ Див. Георги Димитров, Съчинения, т. 6, стор. 317—318.

вини. 7) Оплачена відпустка постійним робітницям по вагітності. 8) Достатнє і добре харчування, запровадження контролю робітників за його кількістю і якістю. 9) Забезпечення житлом, яке б цілком відповідало санітарним умовам. 10) Запровадження необхідних технічних удосконалень, прийняття запобіжних заходів при використанні сільськогосподарських машин. 11) Виплата податку з зарплати робітника самим господарем. 12) П'ятнадцятиденне попередження при звільненні постійних робітників. 13) Створення виборних робітничих комісій, які б регулювали всі суперечки робітників і господарів з питань зарплати і умов праці.

Потрібно підкреслити, що БКП (т. с.), спрямовуючи діяльність ЗРСС, добре усвідомлювала, що боротьба за безпосередні економічні інтереси тісно пов'язана з «спільним революційним завданням професійних спілок і Комуністичної партії — повалення капіталістичної системи шляхом захоплення політичної влади пролетаріатом і встановлення диктатури пролетаріату»¹.

БКП (т. с.), мужньо відстоюючи життєві інтереси болгарських трудящих, мобілізувала їх на боротьбу проти наступу капіталу і фашизму, на захист Великої Жовтневої соціалістичної революції, першої в світі держави робітників і селян; вона виховувала робітничий клас і всіх трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму і дружби з народами Радянської Росії.

Добившись значних успіхів у згуртуванні трудящих і керівництві їх боями в умовах революційної обстановки, що склалася внаслідок війни, БКП (т. с.), проте, не усвідомлювала ще докорінної відмінності тесняцтва від більшовизму. Та обставина, що Болгарська комуністична партія не була ще в той час партією нового типу, полегшила здійснення фашистського перевороту і стала однією з головних причин поразки вересневого антифашистського повстання 1923 р. в Болгарії.

* *
*

Підводячи короткі підсумки, потрібно сказати, що на відміну від багатьох інших країн створення в Болгарії соціал-демократичної партії передувало заснуванню робітничих професійних спілок. Більше того — робітничі профспілки виникали з ініціативи і при безпосередній участі партії робітничого класу. Загальна робітничая синдикальна спілка з часу заснування (1904 р.) стала під прапор партії тесних соціалістів.

В. І. Ленін указував, що «коли стала виростати найвища форма класового об'єднання пролетарів, революційна партія пролетаріату... тоді профспілки стали неминуче виявляти деякі реакційні риси, деяку цехову вузькість, деяку схильність до аполіти-

¹ Българската комунистическа партия в резолюции и решения..., стор. 187

цизму, деяку косність і т. д.»¹. Саме тому, що партія пролетаріату появилася в Болгарії до заснування профспілок, останні далеко в меншій мірі, ніж професійні організації багатьох інших країн, стали виявляти негативні риси, про які говорив В. І. Ленін.

Загальна робітнича синдикальна спілка Болгарії, рішуче відмежувавшись від Міжнародної федерації профспілок, яка зрадила інтереси робітничого класу і увійшла до складу міжнародного революційного центра професійних організацій — Червоного Інтернаціоналу профспілок (Профінтерну). Під керівництвом БКП (т. с.) вона очолила економічну і політичну боротьбу робітничого класу проти наступу капіталу і фашизму, за його соціальне визволення.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 31.

НАРОДНЕ АНТИФАШИСТСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1923 РОКУ В БОЛГАРІЇ

Загальна криза капіталізму, викликана подіями першої світової імперіалістичної війни і перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції, сприяла могутньому революційному піднесенню в країнах імперіалізму, а також в колоніальних і залежних країнах. Приклад Радянської Росії надихнув і болгарських трудящих на боротьбу проти своїх гнобителів, проти війни, за мир і свободу. Найбільш напруженим етапом боротьби болгарського робітничого класу і трудового селянства в період революційного піднесення, що почалось безпосередньо після перемоги Жовтневої революції, було перше в світі народне антифашистське повстання у вересні 1923 р., організоване і проведене Болгарською комуністичною партією.

На сучасному етапі, коли все прогресивне людство світу активно бореться проти спроб встановлення фашистських порядків в імперіалістичних державах, за відвернення нової світової війни, за мир і колективну безпеку, вивчення народного антифашистського повстання 1923 р. в Болгарії на базі марксистсько-ленінської методології становить певний політичний і науковий інтерес.

На жаль, це питання не знайшло достатнього висвітлення ні в болгарській, ні в радянській історичній літературі. Роботи, опубліковані в нашій країні з питання про повстання 1923 р. в Болгарії, явно застаріли і мають, на нашу думку, ряд істотних недоліків.

Так, в 1924 р. вийшла в світ праця П. Тихомирова, в якій дається аналіз причин поразки повстання в основному з воєнотехнічної точки зору¹. В книзі не показано керівної ролі Болгарської комуністичної партії в організації трудящих мас на боротьбу з фашистським режимом. Саме повстання автор помилково кваліфікує як «селянську революцію». Серйозним кроком у вивченні вересневого повстання в Болгарії була книга Г. Цонева і А. Владимиrowa, в якій зібрано і узагальнено чималий фактичний матеріал і зроблена спроба дати всебічну харак-

¹ П. Тихомиров, Уроки болгарского восстания. Сентябрь 1923 г., Госвоениздат, Москва, 1924.

теристику збройного повстання¹. Головним недоліком цього дослідження є те, що автори трактують вересневе збройне повстання в Болгарії як безпосередню боротьбу трудящих країни за встановлення диктатури пролетаріату. Крім того, в праці не показана боротьба Болгарської комуністичної партії напередодні повстання за створення єдиного фронту трудящих проти наступу фашизму.

В 1954 р. була опублікована ґрунтовна праця болгарського професора Димитра Косева², в якій з позицій марксизму-ленінізму висвітлені революційні події 1923 р. в Болгарії. Однак у цій книзі дуже мало приділено уваги показу боротьби Болгарської комуністичної партії за згуртування трудящих для підготовки повстання проти фашистського уряду.

Наша стаття ставить своєю метою висвітлити в загальних рисах героїчну боротьбу болгарських трудящих на чолі з комуністичною партією у вересні 1923 р., боротьбу, що була спрямована на повалення монархо-фашистського режиму і встановлення демократичного робітничо-селянського уряду в Болгарії.

* *
*

В результаті державного перевороту 9 червня 1923 р. до влади в Болгарії прийшов фашистський уряд О. Цанкова³. В країні був встановлений жорстокий режим терору і сваволі: правляча до фашистського перевороту Болгарська землеробська народна спілка (БЗНС) фактично була розігнана; колишні міністри, народні представники в парламенті і видатні діячі селянської партії були заарештовані; газети Землеробської спілки закриті; проти «землеробів» і комуністів, що взяли участь у русі опору фашистському перевороту, уряд розпочав численні судові процеси.

З приходом до влади фашизму значно погіршилось становище болгарських трудящих мас. Робітники першими переконалися в тому, що означали слова «порядок» і «законність» реакційного уряду. При прямій підтримці уряду болгарські капіталісти розгорнули похід проти 8-годинного робочого дня, замінивши його на багатьох підприємствах 9-10-годинним робочим днем. Усі завоювання робітничого класу, здобуті в минулому ціною

¹ Г. Цонев и А. Владимиров, Сентябрьское восстание в Болгарии 1923 г., Соцэґиз, 1924.

² Димитър Косев, Септемврийското въстание 1923, София, Издание на Българската Академия на науките, 1954, стор. 356.

³ Події, зв'язані з фашистським переворотом 9 червня 1923, р. в Болгарії, висвітлені у статті цього ж автора, вміщеній у «Наукових записках» Станіславського пединституту, Історико-філологічна серія, т. 1, 1956.

нанолегливої боротьби (оплачувана щорічна відпустка, подвійна оплата понадурочної праці, своєчасна виплата зарплати і т. п.), були знищені¹. А в ряді галузей виробництва зарплата робітників була знижена на 20 і більше процентів². Під загрозою смертної кари заборонялись страйки і демонстрації, передові робітники і службовці увільнялися з роботи. В цій справі всіляку допомогу фашистському уряду подавали соціал-зрадники. Один з лідерів «широких» соціалістів — Д. Казасов, будучи міністром шляхів сполучення і пошти в уряді О. Цанкова, у своєму циркулярі начальникам залізничних станцій від 22 вересня 1923 р. вимагав негайно усунути від служби усіх службовців комуністів, а також тих, хто їм співчуває³.

Встановлення фашистського режиму в Болгарії означало погіршення становища і трудового болгарського селянства. В селах була знищена будь-яка законність і встановлена сваволя сільської буржуазії, яка тероризувала населення за допомогою урядових банд, що роз'їжджали по країні. Побоюючись викликати революційний рух селянства, фашистський уряд не відважився в перші роки свого існування прямо скасувати аграрну реформу, проведену Землеробською спілкою в 1921 р. Були, однак, внесені значні зміни в порядок здійснення реформи, які повністю відповідали інтересам і вимогам великих землевласників. Дещо пізніше, в серпні 1924 р., вступив у дію новий закон уряду О. Цанкова — «Закон про трудові землеробські господарства», який звів нанівець аграрну реформу Землеробської спілки⁴.

Досить сказати, що за цим законом землевласники, у яких були відчужені землі, одержували винагороду в 15 разів більше, ніж за законом 1921 р. Крім того, до повної сплати вартості відчуженої землі за власником зберігалось право на одержання орендної плати⁵.

Антинародна політика фашистського уряду викликала глибоке обурення серед болгарських трудящих. В такій обстановці уряд О. Цанкова зробив безуспішну спробу розширити свою соціальну базу шляхом об'єднання буржуазних партій. Протягом серпня 1923 р. була створена нова фашистська партія «Демократичний зговор» шляхом об'єднання «Народного зговору» з народно-прогресивною партією і частиною радикальної і демократичної партій. Але це не могло поліпшити становище фашистського режиму. З цього приводу газета «Правда» 18 вересня 1923 р. писала: «Єдиний блок усіх буржуазних партій, створе-

¹ «Красный Интернационал профсоюзів», 1924, № 9—10, стор. 124.

² В. Коларов, В стране виселиц, Москва, 1925, стор. 18.

³ Див. Д. Казасов, Бурни години 1918—1944, София, 1949, стор. 186.

⁴ Остаточно аграрна реформа уряду Землеробської спілки була скасована на початку 1928 р.

⁵ М. Горюв, Ликвидация аграрной реформы в Болгарии, «На аграрном фронте», 1928, № 2, стор. 94.

ний під тиском військових кіл, не дав уряду Цанкова відповідної опори, тому що селянство Болгарії рішуче відхилило усі спроби уряду вступити в контакт з Землеробською спілкою і чимраз більше проявляло прагнення до створення робітничо-селянського уряду»¹.

Одночасно з боротьбою за створення єдиної буржуазної партії з фашистською програмою уряд О. Цанкова вживав заходів для зміцнення і розширення своїх збройних банд, перед якими ставилося завдання завдати удару по революційним робітникам і селянам. Уряд посилено озброював організацію офіцерів і унтер-офіцерів запасу; приступив до створення так званих шпіцкоманд², що являли собою збирище озброєних головорізів з числа буржуазної «золотої» молоді і декласованих дрібнобуржуазних елементів; були мобілізовані македонські терористи; уряд здійснив чистку державного апарату і армії від «антидержавних» елементів³.

Зразу ж після захоплення влади фашистський уряд збільшив платню офіцерському корпусу на 86%, а унтер-офіцерському складу — на 70%⁴. Один з керівників фашистського перевороту, член уряду О. Цанкова С. Васильов, виступаючи 24 червня 1924 року в Народних зборах, прямо заявив, що поліпшення матеріального становища командного складу армії було проведено з тим, щоб перетворити армію в надійне знаряддя придушення революційного руху в країні⁵.

Не маючи ніякої підтримки з боку трудящих мас, фашистський уряд Цанкова з метою зберегти панування реакційної буржуазії вирішив розправитись з революційними силами в країні і в першу чергу розгромити комуністичну партію Болгарії і, таким чином, забезпечити собі перемогу на парламетських виборах, які мали відбутися. Усі буржуазні партії, в тому числі і соціал-демократична, одностайно вимагали «покінчити» з БКП⁶. Соціал-демократична газета «Епоха» від 10 вересня 1923 р. писала буквально таке: «Хто бажає боротися за владу і нинішню систему, той повинен обмежити свободу виборів. В противному разі угода між селянською спілкою (БЗНС.—П. Р.) і комуністами повалить теперішній уряд»⁷. Смісл цих слів зрозумілий: для того, щоб забезпечити перемогу на виборах, уряд повинен проголосити комуністичну партію поза законом.

¹ «Правда», № 210, 18. IX 1923, стор. 2.

² За назвою взуття (шпіц—гостроносе, модне на той час взуття), яке носила буржуазна молодь.

³ Матеріали по історії на Българската комунистическа партия (1919—1929), София, 1951, стор. 45.

⁴ Дневници (стенографски) на XXI-то ОНС, 1 ред. сесия, София, 1924, стор. 2885

⁵ Там же.

⁶ Див. «Работнически вестник», бр. 82, 10 IX 1923 р., стор. 1.

⁷ Цит. за: В. Коларов, Сентябрьское восстание в Болгарии в 1923 г., Изд. ИК МОПР, М., 1924, стор. 25.

На початку серпня 1923 року уряд розіслав по всій країні своїх агентів з завданням зібрати відомості про настрої народних мас. Донесення урядових агентів були одностайні: народ хвилюється, він ненавидить існуючу владу і на виборах провалить її¹. Остаточно переконавшись у тому, що фашистський режим не має ніякої підтримки з боку трудящих мас, уряд вирішив завдати вирішального удару по Болгарській комуністичній партії. 12 вересня 1923 р. фашистський уряд О. Цанкова при активній допомозі керівництва соціал-демократичної партії розгромив профспілки, кооперативи і клуби комуністичної партії. Робітничі і комуністична преса була заборонена. Близько 2 тис. комуністів і передових робітників було заарештовано².

Розбійницький напад фашистського уряду на БКП (т. с.) викликав величезне обурення серед робітничого класу і всіх трудящих. Ввечері 12 вересня, коли вся Софія дізналась про драконівські заходи уряду проти комуністів, перед Народним будинком, зайнятим поліцією, стихійно виникла демонстрація протесту проти свавілля властей, в якій взяло участь 2—3 тис. чоловік³. За наказом губернатора Софії кінна поліція накинулась на беззбройних демонстрантів. В результаті сутички кілька чоловік було поранено⁴.

В той же день Георгій Димитров від імені Загальної робітничої синдикальної спілки, яку він очолював, направив уряду енергійний протест з вимогою негайного звільнення заарештованих, повернення робітникам їх клубів, тощо⁵. 12 вересня уряду був направлений також протест від спілки тютюнків та спілки землеробських і лісних робітників Болгарії, а наступного дня від спілки будівельних робітників⁶.

Одночасно розгорнулася страйкова боротьба болгарського робітничого класу. Велике значення в цьому відношенні мало рішення ЦК БКП (т. с.) від 5 серпня 1923 року про те, що в разі нападу фашистського уряду на комуністичну партію і робітничі організації комуністична партія повинна оголосити 24-годинний страйк і провести масові збори і демонстрації трудящих. «В разі масових арештів керівників, — говорилось у рішенні ЦК, — в найближчий час партія повинна провести 24-годинний генеральний страйк протесту, за винятком залізниць і телеграфу, а також масові збори і демонстрації»⁷. Передбачалось,

¹ Див. В. Коларов, Сентябрьское восстание в Болгарии в 1923 г., Изд. ИК МОПР, М., 1924, стор. 30.

² В. Коларов, Народното въоръжено въстание на 23 септември 1923 г., «Септември», 1948, кн. 1, стор. 93.

³ Материали по история на Българската комунистическа партия (1919—1929), София, 1951, стор. 50.

⁴ Димитър Косев, Указ. тв., стор. 98.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

⁷ Българската комунистическа партия в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК, т. II, 1919—1923, София, 1951, стор. 278.

що робітники і службовці залізниць та телеграфу застрайкують в тому випадку, якщо почнеться збройне повстання.

У відповідності з цим рішенням був оголошений страйк, який охопив робітників цукрових, шкіряних, взуттєвих і кравецьких підприємств, а також значну частину робітників банківських і торговельних установ. Робітники державних підприємств, арсеналу і трамваю не страйкували через арешт їх керівників¹. З метою надати більшого розмаху страйку Загальна робітнича синдикальна спілка з ініціативи Г. Димитрова прийняла рішення продовжувати страйк ще 24 години, але це рішення не було проведене в життя, бо опортуністично настроений секретар ЦК БКП (т. с.) Т. Луканов, діючи самочинно, без відома ЦК партії, дав розпорядження припинити страйк².

У зв'язку з масовими арештами керівників профспілкових організацій в провінції страйки ніде не відбулися. До того ж місцеві партійні організації в питанні страйкової боротьби зайняли неправильну позицію, вважаючи, що в даний момент стало уже на порядок денний питання про збройне повстання. Так, на запит Комітету ЗРСС про готовність робітничих організацій до загального страйку з Пловдіва відповіли: «Пароль про збройне повстання виконаємо, а щодо страйку — ні»³.

В цьому, між іншим, виявилось нерозуміння місцевими партійними організаціями того, що загальний страйк є могутнім засобом мобілізації робітників і всіх трудящих напередодні повстання.

З метою залучити до боротьби селян страйковий комітет і Софійська місцева робітнича рада вирішили 14 вересня скликати мітинг протесту на ринковій площі бульвару «Драгоман». Незважаючи на вжиті урядом заходи з метою зірвати мітинг, останній відбувся. В ході сутички між поліцією і демонстрантами був убитий начальник першої поліцейської дільниці Константинов і один поліцейський⁴.

Страйковий рух і події на площі бульвару «Драгоман» послужили для уряду приводом, щоб оголосити в Софії, по суті, стан облоги і здійснити нові арешти передових робітників і комуністів. Виходячи з постанови міністерства внутрішніх справ, губернатор Софії видав наказ, який забороняв видавати і розповсюджувати в столиці газети, відозви, листівки та іншу комуністичну літературу; заборонялися будь-які поїздки комуністів у села без

¹ В. Коларов, Народното въоръжено въстание на 23 септември 1923 г., «Септември», 1948, кн. 1, стор. 95.

² Българската комунистическа партия в резолюции и решения..., т. II, стор. 357.

³ В. Коларов, Народното въоръжено въстание на 23 септември 1923 г. «Септември», 1948, кн. 1, стор. 95.

⁴ Димитър Косев, Указ, тв. стор. 99.

попереднього на те дозволу властей; ходіння на вулицях дозволялось лише до 8-ї години вечора і т. д.¹

Так терором, свавіллям і вбивствами фашистський уряд швидко штовхав країну до повстання. В ряді районів Болгарії розпочались стихійні збройні виступи трудящих (наприклад, в селі Миглиш, Казанлицької околії), які по-звірячому придушувалися урядом.

В такій обстановці БКП (т. с.) не залишилась пасивним споглядачем подій. Виправляючи з допомогою Комінтерну помилку, допущену 9 червня 1923 р., коли вона зайняла позицію нейтралітету під час фашистського перевороту, партія взяла рішучий курс на згуртування усіх антифашистських сил в єдиний союз трудящих міста та села і приступила до всебічної підготовки мас до боротьби проти монархо-фашистської диктатури, включаючи і збройне повстання, в ім'я робітничо-селянського уряду.

Збройна боротьба була нав'язана болгарським трудящим фашистською клікою Цанкова. «Ленінізм учить, що пануючі класи добровільно влади не уступають. Однак більший або менший ступінь гостроти боротьби, застосування чи не застосування насильства при переході до соціалізму залежить не стільки від пролетаріату, скільки від ступеня опору експлуататорів, від застосування насильства самим класом експлуататорів»².

Велике значення для розгортання антифашистської боротьби в Болгарії мала «Відозва ВККІ до болгарських робітників і селян», в якій була піддана критиці помилкова позиція БКП 9 червня і давались вказівки, якою повинна бути тактика партії після фашистського перевороту³. Найбільш повно точка зору Комінтерну щодо подій 9 червня і завдань БКП була викладена у відкритому листі ВККІ від 2 липня 1923 р. до ЦК Болгарської комуністичної партії. Рішуче відкидаючи теорію «нейтралітету» і підкреслюючи величезну шкоду, яку вона може заподіяти, ВККІ рекомендував партії здійснити такі заходи: 1) визнати помилковість позиції нейтралітету 9 червня і відкрито заявити про це партії; 2) негайно розпочати підготовку до переходу партії в підпілля; 3) укласти угоду з Землеробською спілкою для боротьби проти монархо-фашистського режиму⁴.

На своєму історичному засіданні 5—7 серпня 1923 р. ЦК БКП прийняв рішення про підготовку масового збройного повстання з метою повалення фашистського режиму і встановлення демократичного робітничо-селянського уряду: «Переворот 9 червня викликав кризу влади,— читаємо в резолюції ЦК БКП про

¹ Див. В. Коларов, Сентябрьское восстание в Болгарии в 1923 г., Изд. ИК МОПР, М., 1924, стор. 36.

² М. С. Хрущов, Звітна доповідь Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу XX з'їздові партії, Держполітвидав УРСР, 1956, стор. 41.

³ Див. «Правда», № 143, 29. VI 1923 р., стор. 2.

⁴ «Комуністическо знаме», 1926, кн. 17—18, стор. 39.

збройне повстання,— єдиний вихід з якої — збройне повстання мас в ім'я робітничо-селянського уряду... КП, не ігноруючи можливості легальної боротьби, повинна зосередити усі свої сили на всебічній підготовці масового збройного повстання. В політичному відношенні партія повинна прагнути до створення єдиного фронту трудящих міста і села проти шаленого наступу капіталу»¹.

У відповідності з цим рішенням БКП розгорнула політичну і військово-технічну підготовку повстання. На досвіді більшовицької партії і на власному досвіді БКП стала усвідомлювати, що однією з найважливіших умов успішної боротьби робітничого класу є вміння створити бойовий союз трудящих міста і села, союз усіх демократичних, антифашистських сил країни.

Винятково велике значення для створення єдиного фронту і привернення трудящих мас на бік комуністичної партії мали статті Г. Димитрова, написані в серпні і на початку вересня 1923 р. і надруковані в центральному органі партії «Работнически вестник».

В статті «Єдиний фронт і наступ капіталу» від 22 серпня Г. Димитров, зробивши глибокий аналіз змін в економічному і політичному становищі трудящих Болгарії після фашистського перевороту, підкреслив, що робітники, селяни і трудова інтелігенція, які становлять переважну більшість в країні, не можуть примиритись із своїм рабським становищем. Але трудящі маси, вказував Г. Димитров, не організовані і не згуртовані в єдину політичну партію: більша частина трудящих іде під прапорами комуністичної партії; друга, також значна частина мас, знаходиться під впливом Землеробської спілки; третя — об'єднана в соціал-демократичній партії; четверта, незначна частина, іде за радикальною партією. Своїми кінцевими програмними цілями і вимогами, а також політичною тактикою ці партії відрізняються одна від одної, і особливо від комуністичної — цим пояснюються незгоди між названими партіями. Однак незгоди між партіями болгарських трудящих мас відносяться, головним чином, до їх кінцевих цілей і шляхів досягнення цих цілей, в той час як між демократичними партіями і партіями капіталу лежить непрохідна безодня діаметрально-протилежних інтересів пролетаріату та дрібної буржуазії інтересам капіталістичної буржуазії, безодня між пригноченими і гнобителями. Звідси Г. Димитров робив висновок про можливість і необхідність створення єдиного фронту для боротьби з фашизмом.

Наступного дня, 23 серпня, була надрукована друга стаття Г. Димитрова під назвою «Єдиний фронт і буржуазна реакція». Викриваючи небезпеку утвердження фашистського режиму в Болгарії і висуваючи в зв'язку з цим програму боротьби тру-

¹ Българската комунистическа партия в резолюции и решения..., т. II, 1919—1923, София, 1951, стор. 276.

дящих за демократизацію країни, Г. Димитров писав: «Фашизм не лише антикомуністичний, він в той же час і антинародний. Його завдання — забезпечити в політичному відношенні успіх наступу капіталу, експлуатацію і пограбування народних мас капіталістичною меншістю і зміцнити панування цієї меншості над більшістю народу... Спільні життєві інтереси трудящих мас і трудової інтелігенції, так само як і їх політичних партій і економічних організацій, нині полягають в тому, щоб загальними зусиллями відстояти свої свободи, права, честь і життя, приборкавши з самого початку буржуазну реакцію, що піднімається, та її найбільш типовий прояв — фашизм»¹. Далі, закликаючи від імені комуністичної партії до створення єдиного фронту праці, Г. Димитров підкреслював, що програмові і інші відмінності між партіями болгарських трудящих не можуть бути перешкодою до створення такого фронту.

24 серпня була надрукована третя стаття — «Єдиний фронт і політична криза», в якій Г. Димитров, указуючи, що можливе двоєке вирішення політичної кризи — капіталістичне і народне, писав: «В сучасних умовах рятівне для народу і країни вирішення політичної кризи можливе лише через єдиний фронт праці, запропонований комуністичною партією, єдиний фронт трудящих мас та їх політичних партій і економічних організацій...»². Зусилля Болгарської комуністичної партії в справі створення єдиного народного фронту проти фашизму викликали серйозне занепокоєння в таборі реакції. В статті «Страх перед єдиним фронтом праці», надрукованій 27 серпня в «Работнически вестник», Г. Димитров пояснював, що розгубленість в реакційному таборі не випадкова, бо єдиний фронт трудящих є «смертоносною зброєю, спрямованою в серце реакції»³.

В статті «Єдиний фронт або класове співробітництво», Г. Димитров, відкидаючи писанину соціал-демократів про те, що ніби запропонований комуністами єдиний фронт трудящих підтверджує опортуністичну ідею класового співробітництва, писав: «... єдиний фронт і класове співробітництво не лише не тотожні речі, а навпаки, вони є двома тактиками, глибоко протилежними, цілком не сумісними і взаємно виключаючими одна одну»⁴. І далі: «В основі єдиного фронту праці лежить не ідея класового співробітництва з буржуазією, а непримиренність трудящих мас... до капіталізму, що проявляється в щоденному житті в таких найважливіших питаннях, як хліб, одяг, житло, податки і репарації, політичні права і свободи, мир і війна. Саме тому єдиний фронт праці не лише не суперечить непримиренній класовій бо-

¹ «Работнически вестник», бр. 68, 23. VIII 1923 р., стор. 1.

² «Работнически вестник», бр. 69, 24. VIII 1923 р., стор. 1.

³ «Работнически вестник», бр. 71, 27. VIII 1923 р., стор. 1.

⁴ «Работнически вестник», бр. 72, 29. VIII 1923 р., стор. 1.

ротьбі між працею і капіталом, але по суті є однією із форм прояву цієї боротьби в даних умовах»¹.

Ці і ряд інших статей Г. Димитрова ґрунтуються на ленінському вченні про союзників пролетаріату і тактику єдиного фронту. Вони були першим серйозним теоретичним обґрунтуванням єдиного фронту демократичних сил в Болгарії. Зазначені статті свідчать про те, що Болгарська комуністична партія ще в 1923 р. підняла прапор єдиного народного фронту проти реакції і фашизму, визначивши його як шлях врятування свободи і національної незалежності болгарського народу.

Здійснюючи курс на згуртування усіх антифашистських сил і на їх підготовку до збройної боротьби за повалення фашистської кліки, ЦК БКП звернувся до керівництва Землеробської спілки, соціал-демократичної і радикальної партії, а також Македонської організації з пропозицією створити єдиний фронт.

Демократична платформа, висунута комуністичною партією для переговорів про створення єдиного народного фронту трудящих, включала такі вимоги:²

1. Припинення судових справ учасників опору фашистському перевороту, звільнення і амністія заарештованих.

2. Цілковите відновлення політичних і громадянських свобод для усіх болгарських громадян, незалежно від їх політичних переконань і партійної приналежності; скасування виняткового закону проти Землеробської спілки, комуністичної партії і робітничих організацій; відновлення пропорційної виборчої системи і самоврядування комун.

3. Розпуск таємних терористичних фашистських організацій. Організація самооборони трудящих мас проти нападу фашистських банд.

4. Боротьба проти дорожнечі, спекуляції, житлової кризи та залучення до цієї боротьби контрольних комітетів, які б склалися з представників трудящих.

5. Здійснення принципу: земля — трудящим. Створення комітетів неімущих і малоімущих селян з метою захисту їх інтересів від великих власників; захист дрібних ремісників.

6. Захист 8-годинного робочого дня і життєвих інтересів робітників; боротьба за збільшення зарплати робітникам і службовцям; гарантування права спілок і страйків; створення робітничих комісій.

7. Перекладення всього тягаря репараційних платежів на капіталістів і часткова конфіскація їх багатств і прибутків; перенесення податкового тягаря на імущих, звільнення прожиткового мінімуму від будь-яких податків.

8. Підтримування миру і дружніх відносин з усіма народами і державами. Встановлення дружніх відносин з СРСР.

¹ «Работнически вестник», бр. 72, 29. VIII 1923 р., стор. 1.

² «Работнически вестник», бр. 81, 8. IX 1923 р., стор. 1—2.

9. Національна автономія поневоленим народам Македонії, Фракії, Добруджі і всім іншим балканським народам; створення союзу вільних балканських народів — федеративної республіки на Балканах.

10. Створення робітничо-селянського уряду для захисту інтересів болгарського народу.

Угоди про створення єдиного фронту вдалось досягти лише з Землеробською спілкою. ЦК комуністичної партії встановив зв'язок з Землеробською спілкою для спільних дій проти фашистської диктатури.

Звернення ЦК БКП до керівництва соціал-демократичної партії про створення єдиного народного фронту для боротьби проти фашизму рядові соціалісти зустріли з великим інтересом. В численних телеграмах і листах на ім'я ЦК Болгарської комуністичної партії вони наполягали на негайному створенні єдиного фронту. Так, районна соціал-демократична група села Ново-Панчерово, Бургаської округи, писала: «Якщо керівництво нашої партії не прийме пропозиції ЦК комуністичної партії про створення єдиного фронту проти буржуазії... то воно опиниться в становищі генералів без військ. Невідкладні потреби трудящих настійно вимагають негайного розриву з буржуазією, створення єдиного фронту для спільної боротьби на захист наших безпосередніх інтересів»¹. Однак соціал-зрадники відмовились установити єдність дій з комуністичною партією.

Поряд з політичною підготовкою БКП провела значну роботу по підготовці повстання в воєнно-технічному відношенні. Ще в 1919 р. була створена нелегальна воєнна організація, яка ставила своєю метою військову підготовку членів партії, озброєння її, роботу по розкладу армії, створення нелегального апарату зв'язку і т. п. Вона відіграла важливу роль у придбанні зброї і в набуванні комуністами деяких навичок підпільної роботи. В 1921 р. воєнна організація була розпущена ЦК Болгарської комуністичної партії, але її функції були передані партійним комітетам, а тому воєнно-технічна підготовка до повстання не була припинена. В цьому ж році комуністична партія почала випускати воєнну газету «Народна армія», яка проіснувала до фашистського перевороту 9 червня 1923 р.

В результаті воєнно-технічної підготовки напередодні вересневого повстання БКП мала близько 30 кулеметів і декілька тисяч гвинтівок, не рахуючи особистої зброї членів партії і тих, хто їм співчував².

Після прийняття рішення про підготовку збройного повстання (5 серпня 1923 р.), ЦК Болгарської комуністичної партії негайно скликав нараду керівників воєнної роботи найважливі-

¹ «Работнически вестник», бр. 83, 11. IX 1923 р., стор. 3.

² Г. Цонев и А. Владимиров, Сентябрьское восстание в Болгарии 1923 г., Соцэкгиз, 1934, стор. 111.

ших округ, яка виробила план збройної боротьби по всій країні.

Між тим в Стара-Загорі і багатьох селах Болгарії трудящі стихійно піднялися на боротьбу. В такій обстановці 20 вересня в Софії відбулося засідання ЦК БКП під керівництвом Г. Димитрова і В. Коларова, на якому було прийнято рішення негайно розпочати збройне повстання по всій країні. Проти цього рішення виступив лише один член ЦК, секретар партії по організаційних питаннях, опортуніст Т. Луканов, який намагався довести, що народні маси ще не готові до збройної боротьби і що необхідність такої боротьби відпадає в зв'язку з можливою перемогою партії на виборах в Народні збори, які мали відбутись.

Обгрунтовуючи рішення ЦК БКП, В. Коларов у своєму виступі на засіданні ЦК підкреслив, що коли комуністична партія ухилиться від бою, то в очах трудящих мас вона буде похоронена як революційна партія. Це приведе до розгрому повстання і посилення реакції в країні¹.

В рішенні ЦК БКП від 20 вересня про збройне повстання в Болгарії говорилось: «Визначити час повстання по всій країні в ніч з 22 на 23 вересня 1923 р. Мета повстання — повалення узурпаторського уряду Цанкова, що прийшов до влади завдяки воєнно-фашистському перевороту 9 червня, і встановлення робітничо-селянського уряду.

Комуністична партія виступає разом з Землеробською спілкою. Для керівництва повстанням призначити Головний воєнно-революційний комітет з числа представників комуністичної партії і Землеробської спілки»².

На засіданні ЦК БКП була затверджена також складена Г. Димитровим і В. Коларовим інструкція місцевим революційним комітетам, яка послужила практичним керівництвом для повстанців у справі організації революційної влади. Оскільки ця інструкція має велике значення для розуміння характеру і цілей повстання, наведемо її повністю³:

1. З захопленням влади створюються місцеві революційні комітети робітничо-селянського уряду, які цілком беруть в свої руки владу на місцях.

2. З метою організації спільних дій місцеві революційні комітети суміжних територій вступають у контакт між собою і підтримують зв'язок з окружним революційним комітетом.

3. Місцеві революційні комітети створюються з перевірених представників від комуністів і «землеробців».

4. Місцеві революційні комітети знешкоджують противників повстання і представників поваленого уряду шляхом тимчасо-

¹ «Работническо дело», бр. 256, 24. IX 1949 р., стор. 2.

² Българската комунистическа партия в резолюции и решения... т. II., 1919—1923, София, стор. 279.

³ Див. «Комунистическо знаме», 1928, кн. 5, стор. 49.

вого арешту, не піддаючи останніх грубому поводженню і знущенню.

5. Місцеві революційні комітети вживають найсуворіших заходів для підтримання революційного порядку на своїй території і не допускають будь-яких актів особистої помсти, необдуманих дій і безчинств.

6. Місцеві революційні комітети проявляють піклування про збереження банків, майна і т. п.

7. Місцеві революційні комітети цілком гарантують життя, майно і гідність населення.

8. Кожний, хто зробить спробу використати повстання в своїх особистих цілях, буде відданий до суду революційного трибуналу.

У відповідності до рішення про повстання був створений Головний воєнно-революційний комітет в складі Г. Димитрова, В. Коларова і Г. Генова. Був затверджений і план повстання, вироблений на початку серпня 1923 р. воєнно-технічним комітетом¹. В основу плану була покладена ідея швидко оволодіти найважливішими центрами країни шляхом комбінованих дій повстанців зсередини і ззовні. Центром повстання на першому його етапі було визначено Вратчанську округу, яка найкраще була підготовлена до збройної боротьби. Після захоплення м. Вратца і округи повстанська армія повинна була форсованим маршем направитись до Софії, розгромити основні урядові війська і встановити в столиці Болгарії робітничо-селянський уряд. З заняттям Софії швидко ліквідувалась решта опорних пунктів фашистського уряду. План повстання передбачав далі, що Г. Димитров і В. Коларов як члени Головного воєнно-революційного комітету повинні були виїхати у Вратчанську округу для безпосереднього керівництва збройною боротьбою робітників і селян. Рішення про виїзд найбільш авторитетних членів ЦК в провінцію до початку повстання в зв'язку з тим, що для захоплення Софії потрібна буде допомога інших округ, було, безперечно, правильним рішенням. Але великою помилкою було те, що ЦК не очистився від опортуністичних елементів і залишив рішучого противника повстання т. Луканова в керівництві БКП. «Лише пізніше я зрозумів,— писав у 1949 р. В. Коларов,— що була допущена надзвичайно серйозна помилка, коли Луканов, незважаючи на його... капітулянську... позицію, був залишений в керівництві партії»².

21 вересня о 6 годині вечора Г. Димитров, В. Коларов і Г. Генев в супроводі двох комсомольців таємно виїхали із Софії на автомашині і направились через Петроханський перевал в Північно-Західну Болгарію для безпосереднього керівництва повстанням.

¹ Див. «Работническо дело», бр. 256, 24. IX 1949 р., стор. 2.

² «Работническо дело», бр. 256, 24. IX 1949 р., стор. 2.

В ніч з 22 на 23 вересня масове повстання спалахнуло в Софійській, Стара-Загорській, Пловдивській, Петрічській, Шуменській, Бургаській, Вратчанській і деяких інших округах. В Стара-Загорській окрузі повстало 10—12 тис. чоловік, що мали на своєму озброєнні 2 тис. гвинтівок¹. Але найбільшого розмаху повстання набуло в Північно-Західній частині Болгарії, зокрема у Вратчанській окрузі, де революційною боротьбою робітників і селян проти фашистського режиму керували Г. Димитров і В. Коларов.

Рамки даної статті не дають можливості відтворити загальну картину антифашистського повстання по всій країні, а тому ми обмежимось висвітленням у загальних рисах ходу повстання лише у Вратчанській окрузі, яка стала центром боротьби.

Напередодні вересневого збройного повстання партійна організація Вратчанської округи нараховувала 172 організації і групи з 3 929 членами, які охоплювали 5 міст і 238 сіл, в профспілковій організації перебувало 642 члени, комсомольська організація складалася із 62 організацій, що об'єднували 1 795 членів². В порівнянні з іншими округами по кількості партійних організацій і груп Вратчанська округа посідала перше місце, а по кількості членів партії — друге місце після Пловдивської, де нараховувалось 4 160 членів, об'єднаних в 162 організаціях і групах³.

Під час фашистського перевороту 9 червня 1923 р. окружна партійна організація на чолі з Г. Геновим зайняла правильну позицію, але змушена була підкоритись рішенню ЦК комуністичної партії про нейтралітет.

За свідченням В. Коларова, партійна організація провела значну роботу по підготовці трудящих до повстання⁴.

Про співвідношення класових сил в окрузі напередодні повстання дають деяке уявлення результати виборів до Народних зборів і окружних рад. Розподіл голосів на виборах 16 січня 1923 р. в окружні ради був такий (див. таблицю 1 на стор. 139)⁵:

Дані таблиці свідчать про те, що трудящі маси Вратчанської округи йшли за Болгарською комуністичною партією і Болгарською землеробською народною спілкою. Це підтвердили і вибори до Народних зборів, що відбулися 22 квітня 1923 р. (Див. таблицю 2 на стор. 139)⁶.

¹ «Работническо дело», бр. 222, 21. IX 1948 р., стор. 2.

² А. Грамчев, Принос към историята на БКП във Вратчанско, София, 1949, стор. 99.

³ Там же.

⁴ В. Коларов, Народното въоръжено въстание на 23 септември 1923 г. «Септември», 1948, кн. 1, стор. 103.

⁵ А. Грамчев, Указ. тв. стор. 100.

⁶ Там же, стор. 100.

Околії	БКП (т. с.)	БРСДП (ш. с.)	БЗНС	Усі буржуазні партії
	Кількість одержаних голосів			
Берковська	5 219	—	3 269	2 159
Бяла-Слатинська	2 007	859	7 166	3 971
Вратчанська	5 035	1 684	7 700	5 861
Оряхівська	2 852	533	5 205	3 933
Фердінандська	4 680	400	4 455	2 600
Разом	19 793	3 496	27 789	18 524

Околії	БКП (т. с.)	БРСД (ш. с.)	БЗНС	Блок БРСДП (ш.с.) з інш. бурж. парт.	Усі буржуазні партії
Берковська	4 812	—	4 165	—	2 319
Бяла-Слатинська	2 153	—	7 872	5 045	1 077
Вратчанська	2 104	—	11 156	5 577	893
Оряхівська	4 373	813	11 173	—	4 702
Фердінандська	4 134	158	6 731	—	2 296
Разом	17 576	971	41 097	10 622	11 287

По кількості одержаних комуністичною партією голосів на виборах до Народних зборів Вратчанська округа вийшла на п'яте місце після Пловдивської, Бургаської, Плевенської і Тирновської¹.

Таким чином, співвідношення класових сил у Вратчанській окрузі склалось напередодні повстання на користь комуністичної партії і Землеробської спілки, і ця обставина обумовила масовий виступ робітників і селян округи проти фашистського уряду.

¹ По кількості населення і числу виборців Вратчанська округа посідала шосте місце в країні.

Незважаючи на значну підготовку, проведену окружним комітетом партії, окружний центр м. Вратца не повстав, тому що 21 вересня була заарештована майже вся його партійна організація. Кількість заарештованих у м. Вратца комуністів, комсомольців і тих, що співчували їм, перевищила 400 чоловік¹.

В зв'язку з провалом повстання у м. Вратца центром народної антифашистської боротьби в Північно-Західній Болгарії стало м. Фердінанд (нині Михайловград). Ввечері 23 вересня повстанці оволоділи Фердінандом, захопивши 300 гвинтівок, 4 станкових кулемети, 1 гірську гармату і велику кількість боеприпасів².

24 вересня сюди прибув Головний військово-революційний комітет в складі Г. Димитрова, В. Коларова, Г. Генова, який очолив керівництво бойовими операціями повстанців не лише Вратчанської округи, але й усїєї Північно-Західної Болгарії.

При головному військово-революційному комітеті були створені такі відділи: військово-оперативний (Г. Димитров, В. Коларов, Г. Генов, Х. Михайлов, А. Греков); комендатура на чолі з Д. Веренишки, яка крім виконання функцій по забезпеченню революційного порядку на території, що контролювалась повстанцями, була апаратом постачання революційних загонів (до складу комендатури входили інтендант повстанської армії І. Андреев і його помічник А. Свещаров); мобілізаційно-адміністративний відділ (Г. Кристев), який здійснював мобілізацію комуністів і землеробців, а також керував місцевими ревкома-ми; санітарний відділ на чолі з начальником санітарної служби революційної армії лікарем С. Ілєвим³. Одночасно був створений Вратчанський окружний військово-революційний комітет, в який увійшли: Г. Димитров і В. Коларов як члени ЦК БКП, Г. Генов — секретар окружного комітету комуністичної партії, А. Греков, Д. Веренишки і І. Ангелов від Фердінандського околіяного комітету комуністичної партії, Й. Іванов — від Землеробської спілки.

Вже 23 вересня повстання охопило Фердінандську, Оряхівську, Вратчанську, Бяла-Слатинську, Берковську і інші околії Північно-західної Болгарії. У всіх містах і селах, де влада перейшла до рук повстанців, були створені у відповідності з інструкцією ЦК Болгарської комуністичної партії військово-революційні комітети з числа комуністів і землеробців, які здійснювали революційну законність на місцях. В ряді місць була проведена мобілізація трудящих для поповнення повстанських загонів і розгорнута воєнна підготовка мобілізованих. За розпорядженням окружного ревкому всі державні і приватні установи, в яких зберігались крупні грошові суми і товари, були

¹ А. Грамчев, Указ, тв. стор. 195.

² «Работническо дело», бр. 218, 16. IX 1948 г., стор. 2.

³ А. Грамчев, Указ, тв. стор. 124.

взяті під контроль повстанцями. Все необхідне для повстання реквізувалось, і від імені Окружного революційного комітету видавались відповідні квитанції. Революційна влада вжила також ряд заходів, спрямованих на знешкодження контрреволюційних елементів. Так, у Фердинанді були заарештовані всі активні діячі буржуазних партій, в тому числі і соціал-демократичної партії. В число останніх попав і «пролетарський» поет соціал-демократ Х. Пунев, який за завданням свого ЦК прибув у Фердинанд, щоб запобігти участі рядових соціал-демократів у повстанні.

Однак слід відмітити, що революційна влада не допускала проявів будь-якої особистої помсти, а також зайвих репресивних дій. Навпаки, їй можна закинути надмірну великодушність. Часто-густо були випадки, коли заарештовані контрреволюціонери перебували у комфортабельних квартирах, їм дозволялись по декілька разів на день побачення з родичами, а також дозволялось одержувати передачі. «Згадується, як один із стовпів спекулянтів, — писав учасник антифашистського повстання, — звільнений нашою комендатурою, самовдоволено і пихато йшов додому в супроводі червоногвардійця, який мав захищати цього спекулянта від повсталого народу. В подяку за таку недопустиму поблажливість його син після поразки повстання взяв найактивнішу участь в кривавих вакханаліях, по-звірячому вбиваючи беззбройних повстанців»¹.

Відсутність безпосередньої небезпеки дала можливість Вратчанському окружному революційному комітету провести 24 вересня певну масово-політичну роботу серед населення округи. Зокрема, було надруковано і розповсюджено звернення Вратчанського окружного революційного комітету до трудящих, а також звернення до солдатів військових частин Вратчанської округи, в яких проголошувалось повалення фашистської кліки і закликались трудящі маси та солдати до рішучої боротьби за встановлення робітничо-селянського уряду в Болгарії².

Ранком 25 вересня між повстанцями і урядовими фашистськими військами розпочався бій у районі станції Бойчиновці. Сили противника склались з піхотного батальйону неповного складу (близько 400 чол.) і 150 російських білогвардійців, на озброєнні яких, крім відповідної кількості гвинтівок, знаходилося 6 станкових кулеметів і 2 гармати³. Повстанці нараховували 5 000 чоловік і мали 2 000 гвинтівок, 4 кулемети і одну гармату⁴.

Противник зробив спробу деморалізувати повстанців. О 12 год. дня з боку Софії появився літак, який скинув листів-

¹ «Комунистическо знаме», 1927, кн. 1—2, стор. 39.

² Повні тексти вказаних відозв вміщені в «Комунистическо знаме», 1928, кн. 5, стор. 50—52.

³ «Работническо дело», бр. 218, 16. IX 1948 р., стор. 2.

⁴ Там же.

ки в районі бою. В листівках говорилося, що повстання не загальне, що Софія і Північна Болгарія не повстали, що в Південній Болгарії повстання придушено і т. п.¹ Це внесло деякі вагання в ряди повстанців. Але прибуття в район бою командуючого повстанською армією Г. Генова — талановитого військового і чудового організатора — запалило повстанців. Г. Генову вдалось установити зв'язок між окремими повстанськими загонами, координувати їх дії; на відповідальних дільницях були створені ударні групи з комуністів і комсомольців, готових битись до останньої краплі крові.

О 4 год. дня 25 вересня могутне «ура» п'яти тисяч повстанців сповістило про перехід їх у наступ. В результаті короткого, але запеклого бою противник змушений був капітулювати; до рук повстанців попало 400 гвинтівок, 6 кулеметів, 2 гармати і велика кількість боєприпасів². Це була друга перемога повстанців над урядовими військами.

В зв'язку з крушою перемогою повстанців у районі станції Бойчиновці 25 вересня у Фердинанді був проведений багатотисячний мітинг, на якому виступив В. Коларов. У своїй промові В. Коларов висвітлив внутрішнє становище в країні і підкреслив цілі й завдання, що стояли перед збройним повстанням трудящих мас³. Під час мітингу було одержано повідомлення, що на залізничній лінії Вратца — Бойчиновці пересуваються фашистські війська. За розпорядженням Головного воєнно-революційного комітету основні сили повстанців (Фердинандський, Белімельський і Лопушанський загоны) були кинуті назустріч ворогу. Ранком 26 вересня повстанці вступили в бій з фашистськими військами в районі станції Криводол.

Ось як описує цей бій бувший командир Лопушанського загону, нині голова президії Народних зборів демократичної Болгарії Г. Дамянов: «На світанку 26 вересня повстанські загоны знаходились в 2—3 км від ст. Криводол. Незважаючи на велику втому, викликану нічним переходом, повстанці сміливо атакували ворога, зайнявши позицію північніше ст. Криводол. Перша атака виявилась невдалою, і повстанські загоны зазнали великих втрат. Противник був добре підготовлений у вогневому відношенні. До того ж фашистський уряд, враховуючи досвід чотириденної збройної боротьби, послав проти повстанців не окремі загоны, а добре укомплектовані полки піхоти, кінноти і артилерії. Після деякого затишся бій розгорівся з новою силою. Спочатку два повстанські загоны змушені були відступити, але одержавши підкріплення, вони контратакували ворога. Урядові війська не витримали натиску повстанців і відійшли до ст. Криводол... В другій половині дня противник перейшов у

¹ «Комуністическо знаме», 1929, кн. 5—6, стор. 59.

² В. Коларов, Народното въоръжено въстание на 23 септември 1923 г., «Септември», 1948, кн. 1, стор. 104.

³ «Работническо дело», бр. 220, 18. IX 1948 р., стор. 2.

наступ проти революційних загонів. Одному підрозділу кінноти вдалось проникнути в тил повстанців. Зазнавши великих втрат і витративши усі свої боеприпаси, повстанські загони почали організовано відступати»¹.

Головному революційному комітету не вдалось припинити наступ фашистських військ на Фердинанд. Становище ускладнювалось ще й тим, що послані урядом із Софії мотомехчастини, оволодівши Петроханським перевалом, розвивали наступ по лінії Берковиця—Фердинанд. 27 вересня урядові війська захопили місто Берковиця. В результаті цього для повстанців Вратчанської округи виникла небезпека бути відрізнаними від югославського кордону і попасти в оточення. Зважаючи на цю обставину, Головний революційний комітет організував відступ повстанських сил в Югославію по маршруту Фердинанд—Чіпровці. Протягом 28—30 вересня найбільш свідома частина повстанської армії Північно-Західної Болгарії (понад тисячу чоловік) перейшла югославський кордон². Разом з нею тимчасово залишили батьківщину Г. Димитров і В. Коларов — організатори і керівники першого в історії народного повстання проти фашизму.

Організована боротьба трудящих мас інших округ Болгарії продовжувалася, в основному, до 29—30 вересня і була жорстоко придушена фашистським урядом Цанкова. В столиці Болгарії — Софії повстання не відбулось через арешт Софійського воєнно-революційного комітету (всього було заарештовано 800—900 чол.)³ і боягузливу тактику деяких настроєних опортуністично членів ревкому на чолі з Т. Лукановим, які випадково уникли арешту.

* * *

Придушивши народне антифашистське повстання, болгарська буржуазія приступила до масового знищення революційних робітників, селян і передових представників інтелігенції. Щоб викорчувати комунізм в Болгарії, фашистський уряд зразу ж після повстання і протягом наступних двох років по-змірячому убив понад 30 тисяч чоловік⁴. Соціал-демократи Болгарії повністю схвалили різанину фашистського уряду. В інтер'ю з софійським кореспондентом «Нойе Фрає Пресе» соціал-демократичний міністр шляхів сполучення й пошти Д. Казиков заявив: «Не

¹ Г. Дамьянов, генерал-лейтенант, Въръженото въстание на 23 септември 1923 година във Врачанския окръг, «25 годишнината на септемврийското въстание», София, 1948, стор. 86.

² В. Коларов, Народното въръжено въстание на 23 септември 1923 г., «Септември», 1948, кн. I, стор. 112.

³ Там же, стор. 101.

⁴ «Работническо дело», бр. 310, 19. IX 1945 р., стор. 2.

лише як член уряду, але і як соціал-демократ, я і вся соціал-демократична партія схвалюємо вжиті проти комуністів заходи»¹.

Зовсім іншим було ставлення трудящих зарубіжних країн до вересневого повстання в Болгарії. Воно викликало у них гарячі симпатії і почуття братерської солідарності. Перейшовши югославський кордон, Г. Димитров і В. Коларов 8 жовтня 1923 р. звернулись по радіо до МОДР з проханням надати термінову допомогу — моральну і матеріальну — болгарським емігрантам в Югославії, Туреччині і інших країнах². На засіданні ЦК Міжнародної організації допомоги борцям революції (в Москві) була обговорена ця телеграма. ЦК виніс рішення збільшити виділену для цієї мети суму до 10 тис. доларів і звернутися з відозвою до робітників і робітниць усіх країн з закликом надати допомогу жертвам оскиженілих болгарських фашистів³.

Трудящі Радянського Союзу в годину тяжких випробувань для болгарського народу подали йому братерську руку допомоги. В численних листах і телеграмах на адресу ЦК Болгарської комуністичної партії вони виражали свою класову солідарність і готовність надати економічну допомогу болгарським трудящим. Так, загальні збори робітників заводу «Карл Лібкнехт» (м. Петропавловськ, Акмолінської губернії), що відбулися 2 листопада 1923 р., прийняли рішення в знак солідарності з болгарськими трудящими виділити зарплату за півдня і зібрану суму передати в розпорядження МОДР⁴.

ЦК БКП одержав також ряд телеграм і вітальних листів від братніх комуністичних партій, зокрема від комуністичних партій Німеччини, Румунії, Греції⁵.

Прояв класової солідарності з боку трудящих зарубіжних країн надихав болгарських робітників і селян у їх дальшій боротьбі проти монархо-фашистського режиму в країні.

Одночасно Г. Димитров і В. Коларов з метою з'ясувати смисл подій, зв'язаних з вересневим повстанням і накреслити нові завдання боротьби, звернулися до болгарського народу з «Відкритим листом». Щоб уникнути цензурних перекручень тексту, Г. Димитров сам набрав і надрукував в Белграді 10 тис. примірників «Відкритого листа», які були таємно розповсюджені в Болгарії⁶. В ньому говорилося: «Поразка навчить нас за-

¹ Цит. по «Работнически вестник», бр. 1, 27. X 1923 р., стор. 7.

² «Работнически вестник», бр. 3, 11. IX 1923 р., стор. 4.

³ «Пролетарий», орган Харьковського губернського комітета КПБ(У) губисполкома, губсовпрофа и президиума горсовета, № 237, 18. X 1923 р., стор. 1.

⁴ «Работнически вестник», бр. 6, 5. XII 1923 р., стор. 4.

⁵ «25 годишнината на септемврийското въстание», София, 1948, стор. 253—254.

⁶ «Работническо дело», бр. 258, 26. IX 1949 р., стор. 2.

войовувати перемогу. Незважаючи ні на що, робітничо-селянський уряд буде створений у Болгарії»¹.

Свідченням політичної зрілості і великого політичного реалізму Болгарської комуністичної партії була та частина листа, де висвітлювалась мета вересневого збройного повстання: «Боротьба велась не за встановлення пролетарської диктатури і радянської влади в Болгарії... а проти озвірілої воєнної диктатури, за широкий демократичний уряд, створений величезною більшістю болгарського народу, його трудовою частиною»². Г. Димитров і В. Коларов підкреслювали в листі вирішальне значення для майбутньої перемоги зміцнення створеного в ході повстання союзу робітників і селян. Непорушний союз робітників і селян забезпечив, як відомо, трудящим Болгарії при допомозі Радянського Союзу вирішальну перемогу 9 вересня 1944 р. над монархо-фашистською клікою і відкрив чудові перспективи будівництва соціалізму.

* *
*

Народне антифашистське повстання 1923 р. в Болгарії тісно зв'язане не лише з розвитком революційної боротьби в Болгарії, але із ходом революційного руху в усьому світі. Воно проходило в період революційних виступів пролетаріату і трудящих мас під безпосереднім впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції. Цей період програма Комуністичного Інтернаціоналу, прийнята VI Конгресом Комінтерну 1 вересня 1928 р., характеризує так: «На основі могутнього потрясіння всього світового капіталізму, загострення класової боротьби і під безпосереднім впливом Жовтневої революції пролетаріату відбувся ряд революцій і революційних виступів як на континенті Європи, так і в колоніальних і напівколоніальних країнах: в січні 1918 р.— робітнича революція у Фінляндії; в серпні 1918 р.— так звані «рисові заколоти» в Японії; в листопаді 1918 р.— революції в Австрії і в Німеччині, які повалили режим напівфеодальних монархій; в березні 1919 р.— пролетарська революція в Угорщині і повстання в Кореї; в квітні 1919 р.— радянська влада в Баварії; в січні 1920 р.— буржуазно-національна революція в Туреччині; у вересні 1920 р.— захоплення робітниками фабрик в Італії; в березні 1921 р.— повстання передових робітників у Німеччині; у вересні 1923 р.— повстання в Болгарії; осінь 1923 р.— революційна криза в Німеччині»³.

Всі ці революційні події в країнах імперіалізму і в колоніальному світі були результатом глибокої загальної кризи світової

¹ «Работническо дело», бр. 258, 26. IX, 1949 р., стор. 2.

² Там же, стор. 3.

³ Коммунистический Интернационал в документах, 1919—1932, М., 1933, стор. 9.

капіталістичної системи, що почалася в період першої світової війни, особливо в результаті відпадиння Радянського Союзу від капіталістичної системи.

Однак цілком помилково з точки зору історичної правди розглядати вересневе збройне повстання 1923 р. у Болгарії як безпосередню боротьбу болгарських трудящих мас за диктатуру пролетаріату у формі радянської влади. Г. Цонев і А. Владимиров, автори згадуваної книги, допустили саме таку помилку в оцінці вересневого повстання. Вони пишуть: «Важливішою помилкою в повстанні, що впливала із загальної політичної лінії партії, було те, що в ході повстання, яке проходило під лозунгом робітничо-селянського уряду, не створювались ради... Потрібно було негайно висунути лозунг про створення рад, а ревкоми, які підготували повстання і взяли владу, повинні були без зволікань передати цю владу радам, як органам пролетарської диктатури»¹.

Безперечно, вересневе збройне повстання 1923 р. в Болгарії як і будь-який інший дійсно революційний рух в епоху імперіалізму, органічно зв'язане з завданнями пролетарської революції, але його безпосередні цілі були інші.

Вивчення ряду важливіших документів (рішення ЦК Болгарської комуністичної партії від 5 серпня 1923 р. про збройне повстання, інструкція ЦК БКП місцевим ревкомам, відозви Вратчанського окружного ревкому до солдатів і населення округи, відкритий лист Г. Димитрова і В. Коларова до робітників і селян Болгарії, датований жовтнем 1923 р. і інші документи) показує, що перед вересневим збройним повстанням стояла мета — повалити монархо-фашистський режим і встановити робітничо-селянський уряд, що повністю відповідало тодішній історичній обстановці в Болгарії. В. Коларов указує, що у вересні 1923 р. селянство Болгарії ще не було готове боротись за диктатуру пролетаріату². Більше того: «Якби вересневе повстання закінчилось перемогою, — підкреслював В. Коларов, — то це ще не означало б встановлення пролетарської диктатури (радянської влади). Перемога робітників і селян під фактичним керівництвом БКП значно зміцнила б позиції пролетаріату, докорінно змінила б співвідношення сил на користь пролетаріату і, таким чином, перетворила б робітничо-селянський уряд в своєрідну форму диктатури пролетаріату»³. В доповіді, присвяченій 24-й річниці вересневого повстання, В. Коларов говорив: «Ми, комуністи, почували величезну повагу до радянської влади, ми хотіли встановлення радянської влади і в Болгарії. Але керівництво повстанням — наш Центральний Комітет — було досить реалістичним, щоб правильно оцінити історичний момент і по-

¹ Г. Цонев и А. Владимиров, Сентябрьское восстание в Болгарии 1923 г., М., 1934, стор. 179.

² В. Коларов, Против левото сектанство и троцкизма в България, София, 1949, стор. 144.

³ Там же, стор. 144—145.

ставити перед повстанням таку ціль, яка політично та практично могла б бути здійснена і здатна була мобілізувати якомога більше число робітників, селян і антифашистів країни для повалення фашистської диктатури. А тому метою повстання було — повалення фашистської диктатури і встановлення робітничо-селянського демократичного уряду»¹.

В програмі робітничо-селянського уряду, виробленій партійною радою БКП (т. с.) в січні 1923 р. висувались такі найважливіші вимоги: 1) Скасування Нейського мирного договору, який остаточно закріпив напівколоніальне становище Болгарії. 2) Перекладення тягара податків на міську і сільську буржуазію; запровадження прогресивно-прибуткового податку; накладення спеціального податку на крупну спадщину. 3) Часткова конфіскація державою великого капіталу в промисловості, торгівлі і банківській справі. 4) Обмеження експлуатації лихварського, торговельного і спекулятивного капіталу шляхом створення дешевого кредиту, розвитку робітничої і селянської кооперації, шляхом запровадження державної монополії на зовнішню торгівлю. 5) Конфіскація у великих капіталістів, землевласників, торговців і банкірів продуктів першої необхідності і розподіл їх під керівництвом робітників по встановлених цінах між потребуючими. 6) Встановлення контролю над виробництвом з боку фабрично-заводських рад і профспілок. 7) Знищення монархії, розширення і забезпечення політичних прав трудящих; надання виборчих прав жінкам, цілковита свобода об'єднань, слова, друку і зборів. 8) Обеззброєння буржуазії та її фашистських банд, озброєння робітників і бідніших селян з метою відвернення внутрішніх контрреволюційних переворотів і захисту ззовні. 9) Мир і союз з Радянською Росією².

Здійснення цієї програми значно підірвало б економічні і політичні позиції буржуазії, наблизило б Болгарію до соціалістичної революції.

Хід повстання викрив ряд помилок повстанців. Ці помилки разом з відсутністю бойового досвіду в партії і трудящих мас у своїй сукупності і привели до поразки. Основна причина поразки народного антифашистського повстання 1923 р. в Болгарії полягає в тому, що Болгарська комуністична партія в той час не була ще більшовицькою марксистсько-ленінською партією, партією нового типу. Вона не зуміла в той період до кінця подолати «тесно-соціалістичні» помилки. Вересневі події показали, що частина керівників партії в центрі і на місцях або зовсім не прийняли курсу на рішучу боротьбу проти фашизму, або прийняли тільки на словах, без бажання і твердої волі до перемоги. Г. Димитров в промові на лейпцігському процесі говорив: «Я жалкую ..., що я і моя партія ще не були тоді справж-

¹ «Работническо дело», бр. 224, 23. IX 1948 р., стор. 2.

² Българската комунистическа партия в резолюции и решения..., т. II, стор. 250—251.

німи більшовиками. Тому ми не змогли успішно організувати і провести це історичне народне повстання з пролетаріатом на чолі»¹.

Незважаючи на те, що в повстанні взяли участь здебільшого селянські маси, воно залишається робітничо-селянським повстанням, бо було підготовлене і проведене комуністичною партією. Той факт, що БКП не зуміла залучити до повстання робітничий клас основних промислових центрів країни, свідчить про її слабкість на той час, але ця обставина ні в якій мірі не мінє характеру повстання як робітничо-селянського повстання.

Історичне значення вересневого збройного повстання в Болгарії полягає в тому, що воно було першим в історії народним повстанням проти фашизму. Протягом його підготовки і розвитку, а також в період його поразки і фашистського терору БКП зв'язалась нерозривно з робітничим класом і трудящими масами і, таким чином, остаточно завоювала собі роль їх визнаного і авторитетного керівника. Це повстання було, як указував Г. Димитров на V з'їзді БКП, переломним моментом в розвитку партії від «тесняцтва» до більшовизму². Воно заклало міцний фундамент союзу болгарських робітників і селян. «Вересневе повстання 1923 р.,— говорив Г. Димитров 3 лютого 1948 р. на другому конгресі Вітчизняного фронту, — мало ту незамінну заслугу для розвитку болгарської демократії, що воно заклало основи її дійсної єдності; воно зцементувало робітничо-селянський союз як основу цієї єдності. Саме тому поразка вересневого повстання 1923 р. не привела до міцної перемоги фашизму в нашій країні. Повстання було придушено, але народні маси в своїй величезній більшості залишились непримиреними по відношенню до фашизму. Між народом і фашизмом, між капіталістичною буржуазією і трудящими масами повстання вирило таку глибоку безодню, яка нічим не могла бути заповнена і яка визначила весь наступний розвиток нашої країни аж до переможного народного антифашистського повстання 9 вересня 1944 р.»³.

Поваливши 9 вересня 1944 р. режим фашизму і реакційної буржуазії, болгарські трудящі під керівництвом своєї Комуністичної партії вперше завоювали при допомозі радянського народу справжню свободу і незалежність. Спираючись на всебічну допомогу і підтримку табору миру, демократії і соціалізму, очолюваного СРСР і Китайською Народною Республікою, народні маси Болгарії, керовані Болгарською комуністичною партією, досягли значних успіхів у будівництві соціалізму, в боротьбі за мир в усьому світі.

¹ Г. Димитров, Лейпцигский процесс, 1939, стор. 75.

² Див. «Ново време», 1949, № 1, стор. 27.

³ «Отечествен фронт», бр. 1049, 3. II 1948 р., стор. 2.

ПОЧАТОК КРАКІВСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1846 РОКУ

Польський народ, який в кінці XVIII ст. втратив свою незалежність, не припиняв визвольної боротьби проти своїх загарбників. Одним з таких важливих етапів національно-визвольної боротьби, тісно пов'язаної з соціальним розкріпаченням і возз'єднанням усіх польських земель, було Краківське повстання 1846 р. Незважаючи на короткотривалість і географічну обмеженість, Краківське повстання відкрило нову героїчну сторінку в історії польського народу. Воно привернуло до себе увагу основоположників наукового комунізму, які дали йому високу оцінку. К. Маркс і Ф. Енгельс відмічали, що це була «...первая политическая революция, провозгласившая социалистические требования»¹ тоді, коли на Заході Європи «начало проявляться пролетарское движение»².

1846 р. в житті польського народу знаменний двома важливими подіями. Перша — це остаточно підготовка загальнопольського повстання, яке вилилось тільки в Краківське повстання. Друга — це антифеодальне селянське повстання в Західній Галичині.

Розглядаючи події, зв'язані з першим питанням, ми ставимо перед собою вужче завдання — на основі нових архівних матеріалів показати тільки початок повстання, який ще не висвітлений в нашій історичній науці з належною повнотою.

Мета цієї статті висвітлити революційні події з 18 по 22 лютого 1846 р. в Кракові та містах і селах Краківської республіки, в результаті яких австрійські війська були вигнані і на звільненій території встановилась революційна влада.

* *
*

В 40-х р. XIX ст. польські землі, в тому числі і Краківська республіка, переживали глибоку кризу феодально-кріпосницьких порядків. В умовах революційної кризи посилилась діяльність таємних революційних організацій та груп, що й привело на

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Сочинения, т. XV, стор. 551.

² Там же, стор. 548.

початку 1846 р. до революційної ситуації. Проте, організоване і призначене на 22 лютого «Польським демократичним товариством» повстання в загальнопольських масштабах, в результаті ряду причин, не відбулося.

Основну причину поразки загальнопольського повстання 1846 р. треба шукати в класовій обмеженості діячів «Польського демократичного товариства». Висуваючи лозунг боротьби за демократичну Польщу, польські буржуазні демократи одночасно виступали за створення єдиного фронту боротьби — від експлуатованого селянина до експлуататора поміщика — шляхтича, намагаючись, зокрема, використати перших як «гарматне м'ясо» в визвольній боротьбі.

Непослідовність програми «Польського демократичного товариства» давала можливість іноді й ворогам демократичних перетворень називати себе демократами, займати керівні пости, щоб у момент вибуху повстання зрадити його і пустити на самотплив.

Честь польської демократії врятували рядові члени краківського осередку «Польського демократичного товариства», які примусили членів Національного уряду, що перебували в місті, почати повстання. Отже, завдяки активному втручання рядових членів товариства в 1846 р. спалахнуло Краківське повстання, метою якого було «...создать на ее (Польщі — Р. П.) развалинах, с помощью совершенно нового класса, с помощью большинства народа, новую современную, цивилизованную демократическую Польшу»¹.

В самому Кракові, подібно як і в інших частинах Польщі, повстання було призначено на 22 лютого 1846 р. Проте події розгорнулись зовсім по-іншому. Вже 18 лютого в місті стало відомо про масові арешти, проведені серед повстанців австрійським та пруським урядами в Галичині і в Великій Польщі, де попали в тюрму керівники повстання. Цього ж самого дня несподівно ввійшли в Краків австрійські війська під командуванням генерала Колліна. Місто було окуповане під виглядом «збереження» спокою його жителів і охорони майна від можливого нападу з боку повстанців. Насправді австрійський уряд окупував місто, щоб запобігти повстанню. Окупація міста відбулась швидко і несподівано для його жителів. Населення в своїй більшості тоді довідалося про окупацію, коли побачило солдатів, які розквартирувалися в місті.

Сенат Краківської республіки, який складався з австрійськи настроєної шляхти і верхівки купецтва, дав згоду не тільки на окупацію Кракова, але і всіх важливіших пунктів республіки. Австрійськими військами були окуповані: Явожно, Кшешовиці і місто Хшанув.

Наступного дня, з метою зміцнення окупаційних військ, до

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. V, стор. 266.

Кракова прибув ще один австрійський батальйон піхоти кількістю в 200 чоловік. В цілому, австрійський уряд для окупації Кракова і округи послав 880 солдатів-піхотинців, 160 кавалеристів, на озброєнні яких було три гармати¹.

Окупація Краківської республіки викликала розгубленість серед керівників революційного Національного уряду. Проте рядові повстанці були готові збройно виступити в намічений для повстання день. Щоб остаточно вирішити дальшу долю повстання, його керівники скликали ввечері 18 лютого нараду, в якій взяли участь 3 члени підпільного, створеного в січні 1846 р. Національного уряду: Ян Альціата, Ян Тиссовський і Людвіг Гожковський. Наляканий несподіваною окупацією міста Ян Альціата заявив на нараді, що повстання в умовах окупації не може мати успіху, і тому іменем Центрального комітету Польського демократичного товариства, від якого був представником, наказував відмінити повстання².

Зрадницький вчинок Альціати не дістав на нараді належної відсічі. Сам Альціата, не турбуючись про дальшу долю повстанців, незважаючи на те, що часу на повідомлення всіх повстанських груп про відстрочку повстання вже не було, негайно виїхав з Кракова в напрямку Сілезії. В Мисловицях, уже за межами Краківської республіки, він зустрів кількох бувших польських офіцерів-демократів, які спеціально прибули сюди з Франції, щоб очолити збройні загони повстанців. Альціата намовив їх повернутися у Францію, заявивши, що повстання відкладено і їм немає потреби пробиратися до Кракова³.

Рішення Національного уряду про відкладення строку повстання викликало рішучий протест значної частини краківських повстанців-демократів. Під впливом М. Ліссовського, який відіграв немало, але й досить суперечливу роль в ході Краківського повстання, Л. Гожковський і Ян Тиссовський, які залишилися в місті, змушені були переглянути прийняте рішення. М. Ліссовському і його однодумцям було зовсім ясно, що за такий короткий строк, протягом двох днів, повідомити всі таємні гуртки і емісарів в Галичині про зміну строку повстання не вдасться. Переконані, що програма національно-визвольної боротьби, проголошена ними, сприятиме піднесенню широких селянських мас на збройну боротьбу, — краківські демократи ухвалили не відкладати на пізніше повстання і виступити проти окупантів. Щоб запобігти можливій зраді строку повстання, його перенесено в Кракові на добу раніше, а саме в ніч з 20 на 21 лютого⁴.

¹ Див. Філіял Центрального державного історичного архіву УРСР (ФЦДІА) в м. Львові, фонд 152, опис 2, од. збер. 6161, арк. 44.

² Див. Wawel — Louie J., Kronika rewolucji Krakowskiej w r. 1846, Kraków, 1898, стор. 26 і 28.

³ Див. ФЦДІА, ф. 152, оп. 2, од. збер. 6109, арк. зв. 30.

⁴ Див. E. Haesker, Historia socjalizmu w Galicji i na Górnym Śląsku, 1846—82 rr., t. I, Kraków, 1933, стор. 31.

Так, завдяки революційно настроєним демократам, в першу чергу трудящим масам міста, вдалося запобігти ліквідації повстання, яке зайняло в історії революційного руху польського народу славне й видатне місце.

Встановивши день повстання, майбутні учасники спрямовують усі сили на успішне його здійснення. Для керівництва повстанським загonom в Кшешовицях, тобто уже за межами міста, був посланий революціонер-демократ Вл. Йордан. Як повідомляє сучасник подій, буржуазний хроніст Й. Вавель-Люї, Вл. Йорданові вдалося зібрати і привести до Кракова загін в 60 чоловік¹.

Б. Лімановський, реформістський діяч ППС, в своїй праці «Історія революційного руху в Польщі в 1846 році», виданій 1913 р., вважає, що ці дані применшені, як і інші дані Вавель-Люї про сили повстанців².

Ця думка Б. Лімановського не позбавлена підстав. Вавель-Люї, виражаючи інтереси контрреволюційної аристократії і верхівки купецтва, в своїй «Хроніці Краківської революції 1846 р.» став на шлях фальсифікації деяких історичних подій і приниження ролі революціонерів-демократів у повстанні, зокрема, Є. Дембовського. І тому, зовсім можливо, він свідомо зменшував чисельність повстанських загонів, щоб показати, як пише у вступі, що повстання було результатом легкодушності одиниць, яким не дано своєчасної відсічі³.

Для керівництва повстанським загonom в районі Кракова було послано Й. Міллера. Він повинен був включити в свій загін також тих, хто перейшов кордон з Царства Польського і поспішав у напрямку Кракова. Й. Міллер, за даними Вавель-Люї, також зібрав загін повстанців кількістю 50 чоловік⁴. Проте ні один, ні другий, не привели стільки повстанців, на скільки розраховували керівники повстання в Кракові.

Крім вищезгаданих повстанських загонів, до Кракова направлялись невеличкі групи з навколишніх сіл. Так, економ Ружовський з села Александровичі привіз на підводі декількох озброєних двірських службовців (офіціалістів). На допомогу повстанцям прийшла і частина робітників зайнятих на будівництві залізниці з сіл Зельонек, Лішев і Звезинця⁵.

Всі вони збирались у передмісті Кракова, щоб вночі по сигналу своїми активними діями подати допомогу повстанцям, що наступали проти австрійських військ в центрі міста.

В самому Кракові напередодні повстання також відбулися останні приготування до збройного виступу. Протягом цілого

¹ Див. Wawel — Louis J., Kronika..., стор. 35.

² Див. B. Limanowski, Historia ruchu rewolucyjnego w Polsce w 1846 r., Kraków, 1913, стор. 186.

³ Див. Wawel — Louis J., Kronika..., стор. 5.

⁴ Див. там же, стор. 36.

⁵ Див. там же, стор. 38.

дня, 20 лютого, переважно молодь повідомляла революціонерів про час і місце збірних пунктів, призначених для виступу. Особливе піднесення панувало на так званих «станціях»¹ торговельної і шкільної молоді і по «ізбах»¹ ремісничої молоді, де виготовляли і перевіряли боєприпаси і зброю до нічної сутички².

Всі ці приготування, на жаль, стали відомі австрійському чиновникові — директорові Краківської поліції, який негайно повідомив про це генерала Колліна. Останній хоча і чекав нападу повстанців, але не знав, коли саме він відбудеться. Поінформований тепер точно про день повстання, генерал Коллін наказав ввечері 20 лютого без шуму зібрати всі наявні збройні сили на ринковій (центральної — *Р. П.*) площі міста.

Щоб послабити сили повстанців, жителів центра міста, генерал Коллін видає наказ, щоб нікого не випускати вночі з своїх квартир на вулицю. Цим своїм рішенням австрійському командуванню вдалося не допустити до згуртування повстанців, що жили в центрі міста, на раніше визначені збірні пункти та дезорганізувати керівників повстання, які нічого не знали про останні розпорядження генерала Колліна. Дійшло навіть до того, що М. Ліссовський, призначений керівником усіх повстанських загонів, не діждавшись в Стрілецькому огороді на призначену годину повстанців, тих, які жили в центрі міста, «десь заховався і в критичні хвилини не міг бути знайденим»³.

Цей факт говорить про класову обмеженість буржуазного демократа Ліссовського, який в останні хвилини розгубився і не очолив боротьби повстанських загонів.

Без керівництва залишилися і ті нечисельні групи та загони повстанців, які прибули з округи та з передмість. Це в значній мірі вплинуло на негативний результат нічної сутички з австрійськими військами.

Цим відносно невеликим, погано організованим і озброєним силам повстанців, генерал Коллін протиставив майже 1500 чоловік війська, краківської поліції і міліції⁴, озброєних гвинтівками і 3 гарматами.

Розставивши варту біля брам будинків центра, решту війська, поліцію і міліцію генерал Коллін поділив на кілька груп, які взяли під свій контроль головні пункти міста: Суконниці, Ринок, Замок-Вавель, приміщення міліції та дорогу, яка з'єднувала площу Ринок з Підгірським мостом через Віслу, щоб мати забезпечений відступ на випадок невдалих боїв з повстанцями⁵.

¹ Своєрідні гуртожитки.

² Див. Wawel — Louis J., Kronika..., стор. 39.

³ Там же, стор. 39—40.

⁴ Краківська міліція — збройні сили республіки, якими командував на той час австрійський майор.

⁵ Див. ФЦДА, ф. 152, оп. 2, од. зб. 6107, арк. 103, див. Wawel — Louis J., Kronika..., стор. 39—40.

Крім цього, були розіслані піші та кінні патрулі, які вже о 23 год. 20 лютого захопили в полон 6 повстанців, що поспішали до пункту збору. Через темноту вони не помітили, що перед ними стоїть загін міліції, і самі попали в руки противника. Побитих солдатами повстанців відправлено в костьол св. Войтіха, де їх і ув'язнено. Використання австрійським командуванням церковних приміщень як місця ув'язнення вказує на те, що церковна влада в Кракові підтримувала дії іноземних окупантів, подавала їм допомогу в боротьбі проти польського народу за свою незалежність.

Так, наприклад, інша група повстанців була захоплена австрійськими військами тільки в результаті зрадницької діяльності ксьондза, який викинув з вікна листа, де вказував на місце перебування повстанців, призначених здобути або знищити ворожі гармати. У вказаному ксьондзом будинку проведено обшук, який підтвердив донос¹.

В цьому будинку австрійські солдати знайшли також заповідь повстанця Сокольницького, яка починалася словами: «Тому, що цієї ночі о 4 год. ранку нападаю на австрійські гармати»². Таким чином генерал Коллін довідався і про годину нападу повстанців. Для дезорієнтації останніх, він наказав припинити хід міських годинників о 2 год. вночі та заборонив подавання сигналів, які визначали час. Цей захід до деякої міри негативно вплинув на дальший хід подій. Прибулі повстанці не тільки не могли знайти військового керівника повстання М. Ліссовського, але й були дезорганізовані відсутністю ходу міського годинника, чотири удари якого мали дати умовний знак до загального наступу.

Не знайшовши ніде М. Ліссовського, керівництво повстанням узяв на себе Й. Міллер. Саме він перший зорієнтувався, що міські годинники зупинені, і з півгодинним запізненням повстанці розпочали воєнні дії. Поділивши загін на дві групи, підбираючи по дорозі зустрінутих повстанців, Міллер намагався захопити Ринок. Напад був невдалий, і повстанці після короткої перестрілки відступили перед переважаючими силами австрійських військ.

Тим часом кіннота повстанців, яка збиралася на другому передмісті міста, Клепажу, не хотіла виконувати наказів Міллера, очікуючи приходу Ліссовського. Відмова кавалеристів підкоритись єдиному керівництву, яке взяв на себе Міллер, послаблювала силу натиску і так нечисленних, погано озброєних повстанських загонів.

Не діждавшись Ліссовського, чуючи вистріли вогнепальної зброї, кіннота, серед якої були Вл. Йордан і Беллі, під керівництвом останнього, напала на загін австрійської кінноти та примусила його залишити Клепарівський ринок. Втікаючи в тем-

¹ Див. Wawel — Louis J., Kronika..., стор. 41.

² ФЦДІА, ф. 152, оп. 2, од. зб. 6485, арк. 25.

ряні, австрійські кавалеристи попали під обстріл власної піхоти, в якій шукали захисту. В цій сутичці загинув Беллі. На допомогу птікаючим австрійським кавалеристам генерал Коллін кинув нові підкрплення. Натиск повстанців був відбитий. В цей час було тяжко поранено Вл. Йордана, який в дальшому ході повстання вже не міг брати участі¹.

В самому центрі міста — в Ринку, який був головним опорним пунктом окупантів, після невдалих спроб власника їдальні Фохта вбити генерала Колліна, не дійшло до більш значних виступів повстанців².

В передмістях ще деякий час продовжувалися невеличкі сутички. Вранці, не діждавшись допомоги з округи, повстанці залишили місто. Відійшовши в навколишні ліси, вони розіслали в розвідку своїх людей, щоб довідатися про результат повстання в інших місцевостях. Повстанці хотіли далі продовжувати боротьбу і свою нічну сутичку в Кракові вважали тільки тимчасовою невдачею³.

Таким чином, спроба повстанців в ніч на 21 лютого визволити Краків від окупаційних австрійських військ потерпіла невдачу.

Більш організовано та з кращими результатами, як це побачимо далі, діяли повстанці в окрузі проти австрійських підрозділів, розміщених в Явожні, Кшешовицях і Хшанові.

В Явожні на чолі повстанського загону став М. Пекарський, контролер гірничного управління, якому допомагали молодші чиновники. Основну силу повстанців тут становили гірники і робітники, зайняті в копальнях вугілля та цинку. Крім них, також активну участь в повстанні брали селяни околиць сіл. Група повстанців, очолена штейгером А. Левецьким, спершу напала на так званий робітничий будинок, де перебували засуджені робітники, що працювали в одній з копалень. Повстанці почали свій наступ з нападу на робітничий будинок тому, що надіялись на допомогу робітників у дальшій боротьбі проти австрійських солдатів. І дійсно, більше 20 чоловік визволених робітників влилося в повстанський загін і пізніше з іншими повстанцями прибули до Кракова, де записались до революційної армії⁴.

Довідавшись про розгром повстанцями робітничого будинку, начальник австрійського загону з частиною солдатів поспішив на місце подій, але там вже нікого не було. Біля цвинтаря австрійський загін був обстріляний і розбитий повстанцями, які

¹ Див. Wawel — Louis J., Kronika..., стор. 45—46.

² Див. ФІЦІА, ф. 152, оп. 2, од. зб. 6485, арк. 25.

³ Там же, ф. 152, оп. 2, од. зб. 6370, арк. 15—16.

⁴ Там же, ф. 152, оп. 2, од. зб. 6425, арк. 2; див. Wawel—Louis J., Kronika..., стор. 54. Виспів Люї, щоб приховати соціальний характер повстання, применшити її участь народних мас, пише, що «арештовані... порозбігались негайно на всі сторони, а найменше в напрямку цвинтаря»... (місце збору повстанців. — Р. П.).

захопили частину солдатів в полон, а решта втекла з міста, переховуючись в навколишніх селах.

Після розгрому австрійського загону повстанці роззброїли жандармів і знищили поліцейські акти, в яких були дані про підготовку повстання. Визволене Явожно опинилося в руках повстанців.

Одночасно з подіями в Явожні, під керівництвом Й. Пательського проти австрійських солдатів виступили повстанці в Хшанові.

Про окупацію Кракова австрійцями Пательського повідомили з Явожна. Після цього він негайно зв'язався з Гожковським. Останній передав Пательському, що незважаючи на окупацію Кракова австрійськими військами, повстання призначене в ніч на 21 лютого. Пательському доручалось роззброїти австрійський загін в Хшанові і, якщо будуть захоплені гроші на пошті, передати їх Національному урядові. На збірний пункт в село Квачалу прибуло біля 20 чоловік, головним чином, дрібні службовці шляхетських економій. По дорозі до них приєдналось ще кілька прихильників повстання і ціла група біля 10 год. вечора напала на загін австрійської кінноти. Хоч австрійський загін був підготовлений до можливої сутички з повстанцями, проте в результаті несподіваного нападу, був зовсім розгромлений. Повстанці скоро розправились з солдатами, які втікали, а офіцера вбили. Оволодівши Хшановом, повстанці розіслали в околиці села розвідників, щоб довідатись про результати і розмах повстання в інших місцевостях Краківської республіки. Відомості були сумні. Зустрінуті по дорозі повстанці — учасники краківських сутичок — говорили про свій невдалий напад на австрійські війська. Ця звістка викликала в Хшанові тривогу. Було вирішено поділити забрані на прусській пошті гроші між найбільш «скомпроментованими» учасниками повстання, перейти Сілезький кордон та переховуватись у Франції. І дійсно, частина найбільш активних учасників нападу на австрійський загін, з Пательським на чолі, перейшла кордон, інші повернулись додому¹.

Як у Хшанові, так і в Кшешовицях розмістився австрійський загін кавалерії, щоб своєю присутністю і своєчасним втручанням не допустити до вибуху повстання. Ситуація в місті видавалася австрійцям спокійною, про що запевняла їх і місцева адміністрація. Керівник австрійського загону повірив цьому і, крім звичайних караулів, не вживав ніяких заходів для охорони міста. Цю бездіяльність австрійського загону використали повстанці. Вони зосередились у найближчих гірських селах. Збірним пунктом було село Тшебіня, де до повстанців приєдналась і частина робітників, зайнятих на будівництві залізниці. Не чекаючи на решту революціонерів, повстанці, ніким не помічені, прибули до Кшешовиць. Тут вони напали на солдатів, одних поранили,

¹ Див. Wawel — Louis J., Kronika..., стор. 64.

Інших примусили втікати. Лише деяким вдалося на другий день повернутись до Кракова.

Втікаючі солдати, щоб врятувати себе від покарання, поширювали неймовірні чутки між солдатами генерала Колліна про сили повстанців. В цей час останні поспішили в село Александровичі, де об'єдналися в окремий загін. Тут вони довідалися про втечу австрійських окупаційних військ на чолі з генералом Колліним з Кракова¹.

Отже, незважаючи на слабкість і погану організацію повстанських сил, завдяки героїзмові окремих груп, які зуміли розбити всі три військові загоны, австрійські війська продовжували окупацію тільки міста Кракова. Характерним явищем є і те, що в повстанні брали участь і активно виступали представники робітничого класу, який в Польщі тільки зароджувався.

На решті території Краківської республіки, визволеної з-під австрійської окупації, влада перейшла в руки революціонерів-повстанців.

Після розгрому повстанцями округу трьох австрійських загонів австрійське командування вже не наважувалось більш посылати війська за межі міста.

В Кракові тим часом поширювались все нові відомості про розмах повстання, про те, що «наближається велика маса повстанців по Варшавському і Люблінському шосе»².

Що діялося за межами міста, яке було насправді становище, генерал Коллін не знав. Але він нічого не робив, щоб довідатись. Крім цього, фон Ліман, австрійський резидент в Кракові, одержав звістку з Тарнова і Бохні (з польських земель, окупованих Австрією. — *Р. П.*), яка нічого доброго австрійцям не віщувала. Наляканий чутками про вибух селянського повстання на території Краківської республіки, яке поширюється в прикордонних районах Галичини, що на Краків іде великий збройний загін повсталих селян, генерал Коллін прийняв рішення негайно залишити місто³.

Революційні події мали вплив і на австрійських солдатів, серед яких розпочалась паніка. Невпевненість у вірності своїх військ, примусила генерала Колліна вивести усі військові загоны з міста.

22 лютого о годині 6-й увечері військо залишило місто», писала «Газета краковська»⁴. Разом з військом втекла з Кракова місцева влада, резидент, поліція, міліція і жандармерія.

Перед народним гнівом втекла й частина заможних мешканців, наприклад: банкір Кірхмаєр, генерал Хлопіцький і т. д. Ті, які не встигли втекти, поховалися⁵.

¹ Див. Wawel — Louis J., Kronika..., стор. 66—68.

² ФЦДІА, ф. 152, оп. 2, од. зб. 6484, арк. 30.

³ Див. Wawel — Louis J., Kronika..., стор. 72.

⁴ «Gazeta Krakowska», № 44 і 45 за 1846 р.

⁵ Див. M. Szarota, Die letzten Tage der Republik Krakau, Breslau, 1911, стор. 54.

Звістка про несподіване залишення міста генералом Колліним блискавично облетіла його мешканців. Не чекаючи на дальший розвиток подій, трудящі Кракова захопили ініціативу в свої руки. Велика кількість ремісників, робітників, міської бідноти, студентів, дрібних чиновників та селян, які в той час перебували в місті, кинулись визволяти ув'язнених борців за нову демократичну Польщу. Цього ж вечора, крім політичних в'язнів та інших ув'язнених, було звільнено біля 40 чоловік повстанців¹.

В той же час, коли новий революційний уряд тільки створювався, незначна кількість аристократів та міського патриціату, яка не встигла або не бажала втекти з міста, зібралась у Ю. Водзіцького, брата бувшого президента сенату. Вони готували змову проти революціонерів-повстанців. Консерватори добре розуміли, який характер носить повстання, хто є його рушійною силою. Вірність сказаного підтверджує судове зізнання А. З. Гельцеля, представника консервативних кіл, в якому вказує на соціальний характер революції. «Що революція повинна була бути соціальною, — указує він, — ми могли судити з індивідуальності арештованих і вбитих осіб під час вибуху в ніч з 20 на 21 лютого та очікуваного щохвилини нападу з округу численних мас інсургентів (повстанців — Р. П.)»².

Справа в тому, що революційною боротьбою керували не аристократія і верхи купецтва, які виступали проти повстанців, а дрібна шляхта, службовці, які об'єднували трудящі маси міста і села. Участь селян в повстанні, їх антифеодальні виступи найкраще вказували, що повстання має не лише національно-визвольний, але і соціальний характер.

Після короткої наради було створено так званий «Комітет безпеки», в який увійшли представники консервативно настроєної аристократії та міського патриціату. Комітет складався з п'яти осіб: Ю. Водзіцького, П. Мошинського, Ю. Коссовського, Л. Бохенка і А. З. Гельцеля. Головою комітету обрано Ю. Водзіцького³.

У виданій «Комітетом безпеки» прокламації до населення міста говорилось: «Ми за створення органу, який би з урядом, що може захопити місто, ввійшов у взаємні відносини, в міру задовольняв його потреби та захищав нашу власність»⁴.

Отже, комітет відверто виступав проти повстання, проти його поширення і не збирався вести боротьби за визволення польських земель тому, що розраховував на швидку окупацію міста військами трьох «опікуючих» держав, тобто, Австрії, Пруссії і Росії.

¹ Див. А. Grabowski, Wspomnienia, Kraków, 1909, т. 1, стор. 152.

² ФЦДІА, ф. 152, оп. 2, од. зб. 6116, арк. 20.

³ Див. «Gazeta Krakowska», № 44 і 45 за 1846 р.

⁴ Там же.

Демагогічними лозунгами про «збереження власності», «порядку» і т. д. реакційний «Комітет безпеки» хотів об'єднати навколо себе міщанські маси — дрібних власників проти революційних сил республіки.

Створений таким чином шляхетсько-міщанськими консервативними елементами орган мав на меті не допустити до захоплення влади повстанцями.

Але аристократам та міському патриціату не вдалося обдурити трудящих мас міста. «Комітет безпеки» не знайшов сподіваної підтримки і серед значної частини дрібних власників. Контрреволюція потерпіла невдачу. Ініціативу в місті захопили повстанці, керовані демократами.

Два члени Національного уряду Я. Тиссовський і Л. Гожковський, які залишилися в Кракові і були свідками усіх подій від 18 до 22 лютого, тобто, до звільнення міста від австрійських військ, не проявили ініціативи в керівництві повстанням. Навіть такий апологет Я. Тиссовського, як буржуазний історик М. Тирович, не міг нічого кращого сказати про його діяльність в цей період, як тільки те, що Тиссовський особливо уважно слідкував за боротьбою повстанців, які з Малого Ринку обстрілювали австрійців на Великому Ринку»¹.

Про те, що робив Л. Гожковський в ці останні два дні перед залишенням міста генералом Колліним, немає документів. Це дає підставу вважати, що і він не брав участі в збройній боротьбі повстанців проти австрійських військ і лише під натиском народних мас, які вимагали рішучих дій від керівників повстання, Національний уряд взяв владу в свої руки.

Для збільшення кількості членів уряду та більшого авторитету Л. Гожковський і Я. Тиссовський включають А. Гжегожевського в склад уряду як представника Царства Польського та проголошують себе Національним урядом Польської Республіки. Секретарем уряду призначено К. Рогавського.

Новий член Національного уряду А. Гжегожевський не був визначним революційним діячем, визначною особою. Вся його заслуга як «революціонера» зводилась до того, що він брав участь у повстанні 1830—1831 рр. Сам походив з Царства Польського, де проживав до 1845 р. і був вдалою кандидатурою для «репрезентування» Царства Польського.

Утворений таким чином новий Національний уряд видає до населення «Протокол», в якому представляє себе єдиним спадкоємцем Національного уряду, створеного 24 січня 1846 р. В «Протоколі» викладалась програма дій повстанців, яка зводилась до визволення Польщі шляхом «...підняття всього народу через скасування привілеїв та надання безумовної власності селянам на землю, сьогодні тільки умовно володіючих нею, —

¹ Tyrowicz M., Jan Tyssowski, dyktator krakowski r. 1846. Działalność polityczna i społeczna 1811—1857., Warszawa, 1930, стор. 107.

а всіх тих, ...які відважилися б чинити опір нашим постановам, уряд вважає зрадниками батьківщини та відповідно з ними буде поступати»¹.

Вже в першому цьому документі Національного уряду ставилось на порядок денний основне питання, за яке велась боротьба, а саме: селянське питання. Яке велике значення надавалося аграрному питанню, про це свідчить міра покарання до порушників цієї постанови. Кожний, хто його порушував, вважався зрадником батьківщини і карався смертю»².

Поруч з Національним урядом, як зазначалось вище, в місті існував контрреволюційний «Комітет безпеки», який хотів захопити владу в свої руки. Коли існування Комітету стало відоме Національному урядові, останній запросив його представників для переговорів.

У відповідь на це Комітет послав двох делегатів з повноваженням «...запросити членів Національного уряду об'єднатися з Комітетом, коли б це були громадяни спокійні і добре думаючі»³, тобто такі, які виражали б інтереси аристократії і купецької верхівки. Вони хотіли негайно об'єднатися з Національним урядом, щоб почати спільну боротьбу з усіма проявами революційного руху.

Але на політичну арену згуртовано виступили трудящі міста і зірвали плани антинародного Комітету.

Як повідомляє А. З. Гельцель, минув тривалий відрізок часу, а делегати «Комітету безпеки» Ю. Водзіцький і П. Мошинський не поверталися. Занепокоєний довгою відсутністю делегатів, Гельцель поспішив у тимчасове приміщення Національного уряду, «...застав велике згромадження людей ...двері охоронювані повстанцями, в кімнатах багато озброєної молоді»⁴. Це був, власне, момент, коли члени Національного уряду склали присягу здійснювати революційну владу до того часу, поки не буде визволена вся територія Польщі»⁵.

Після присяги Національний уряд як єдиний офіційний орган повстання примусив «Комітет безпеки» припинити всяку діяльність. Формально Комітет підкорявся рішенням Національного уряду, але фактично він далі продовжував свою контрреволюційну діяльність. Ще того самого дня, 22 лютого вночі, як було розпущено «Комітет безпеки», його бувші члени вжили всіх заходів, щоб захопити керівні пости в «Охороні безпеки», громадській міліції, яку почав формувати Національний уряд, і яка складалася з озброєних повстанців. Таким чином, вони думали не допустити до її керівництва демократичні елементи. Як показують документи, консерватори прямо говорили,

¹ ФЦДІА, ф. 152, оп. 2, од. зб. 6094, арк. 149.

² Див. там же, од. зб. 6087, арк. 51.

³ Див. там же од. зб. 6116, арк. 21.

⁴ Там же.

⁵ Див. там же, од. зб. 6094, арк. 149.

що переходять до приховання дій, «...щоб на якому-небудь іншому шляху можна було діяти на місцевих згуртованих та озброєних громадян і впливати на призначення керівників «Охорони безпеки»¹. І це консерваторам вдалося. Тиссовський підтримав і затвердив список кандидатів на керівні пости в «Охороні безпеки», який складався з представників консервативних кл. Гожковський гостро виступив проти призначення начальником «Охорони безпеки» Ю. Водзіцького, але не зумів переконати Тиссовського. Останній не бажаючи поривати з поміщиками, не відмовився від свого рішення².

Революціонери-демократи, позбавлені керівництва у зв'язку з відсутністю Е. Дембовського в місті, не зуміли взяти організацію «Охорони безпеки» в свої руки. Таким чином, контрреволюційні елементи уже з самого початку повстання добились значних успіхів, захоплюючи в свої руки керівні пости в «Охороні безпеки».

Цього ж 22 лютого о 20 год. Національний уряд, визнаний абсолютною більшістю населення міста, як єдиний представник не тільки Краківської республіки, але і всієї Польщі, оголосив «Маніфест», звернений до польського народу.

Проголошенням «Маніфесту» трудящі маси закріпили свою владу над консервативною аристократією та патриціатом міста. Радісно святкував демократичний Краків свою перемогу.

Оголошення «Маніфесту» мало велике, прогресивне значення для дальшого розвитку повстання, створювало йому реальну базу в особі селянства — запоруку дальшого розвитку революційних подій.

¹ ФЦДІА, ф. 152, оп. 2, од. зб. 6116, арк. 21.

² Див. Wawel — Louis J., Kronika..., стор. 83—84.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПАДІННЯ ЗАХІДНОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Тільки класики марксизму-ленінізму правильно висвітлили питання падіння Римської імперії, вказавши, що воно було результатом революційної боротьби трудящих мас всередині рабовласницької держави, яка співпала з вторгненням германських, слов'янських та інших племен. В своїх працях вони відзначають, що революційний рух рабів був тією силою, яка підірвала воєнну могутність Римської імперії і тим значно ослабила її здатність чинити опір варварам.

Керуючись в своїх дослідженнях скеровуючими установками класиків марксизму-ленінізму, радянські історики змогли правильно підійти до аналізу розвитку рабовласницького суспільства і тієї конкретно-історичної обстановки, в якій проходив перехід від рабовласницького ладу до феодального.

Однак питанням воєнної організації Римської імперії, стану її збройних сил, які Ф. Енгельс назвав «матеріальною опорою уряду»¹, в нашій історіографії приділяється незаслушено мало уваги.

Ігноруючи величезну роль класової боротьби трудящих мас, яка особливо посилилась в період кризи рабовласницької форми, реакційні буржуазні історики з усіх сил намагаються пояснити ослаблення воєнної могутності Риму найбезглуздішими вигадками.

Так, один з реакційних німецьких істориків О. Зеєк в своїй книзі «Загибель античного світу» стверджує, що головною причиною цього явища було винищення в результаті громадянських воєн «кращих людей» (*die Ausrottung der Besten*), тобто римської аристократії — тієї «раси правителів», на якій ніби трималась римська могутність².

Расове пояснення причин падіння обороноздатності імперії знайшло свій дальший розвиток в писаннях фашистської лжеучених. Останні стверджували, що «чистокровні» германські племена одержували перемоги над римською армією внаслідок

¹ Ф. Енгельс, Бруно Бауэр и раннее христианство. К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XV, стор. 606.

² O Seeck, Geschichte des Untergangs der antiken Welt, Bd. I—IV, Berlin, 1896—1920.

того, що римляни значно ослабли від «расового змішання» з підкореними народами¹.

Расове маячіння фашистських мракобісів дістало поширення і в американській історіографії, яка знаходиться на службі американського імперіалізму. Один з найреакційніших американських істориків Т. Франк, як і О. Зеєк та його фашистські послідовники, бачить причину завоювання Риму варварськими племенами у втраті римлянами «чистоти раси»².

При дослідженні питань загибелі Римської імперії, завоювання окремих її провінцій варварами, падіння боєздатності римської армії особливу увагу в боротьбі з буржуазною історіографією епохи загниваючого капіталізму слід приділити критиці поглядів запеклого ворога нашої великої соціалістичної Батьківщини білоемігранта М. Ростовцева.

Значним впливом серед буржуазних античників користується написана Ростовцевим як професором Іельського університету (США) «Соціально-економічна історія Римської імперії»³. Червоною ниткою через всю цю книгу проходить намагання автора, який виконує замовлення американських імперіалістів, опорочити Велику Жовтневу соціалістичну революцію. З цією метою він намагається «довести», ніби антична культура була знищена революцією нижчих соціальних верств імперії.

Ростовцев намагається зробити з римської історії корисний для буржуазії висновок і, звертаючись до неї в кінці своєї книги, пише: «Еволюція стародавнього світу — урок і застереження для нас... Насильницькі досліді нівелювання ніколи не сприяли піднесенню мас. Вони знищували вищі класи, і їх результатом було прискорення процесу варваризації. Остання проблема залишається подібною до непохованої примари: чи можна поширити більш високу культуру на нижчі маси без того, щоб не знизити її рівня і розрідити її якість до нуля? Чи не зв'язана всяка культура із занепадом, як тільки вона починає проникати в маси?»⁴.

В даному випадку перед нами яскраво виражена тенденція махрового буржуазного реакціонера зобразити розбійниками трудящі маси, класова боротьба яких ніби вела тільки до деградації суспільства.

Немає потреби зупинятися на всіх спробах буржуазної історіографії розв'язати зачеплені нами питання. Уже наведений нами короткий перелік «причин» зниження обороноздатності і падіння Римської імперії переконливо показує, що представни-

¹ Ernst Kornemann, Das Imperium Romanum, Breslau, 1940—1941, стор. 28.

² An economic survey of ancient Rome, Edited by T. Frank in collaboration with T. R. S. Broughton, R. M. Haywood, vol. V, Rome and Italy of the Empire by T. Frank, Baltimore, 1940.

³ M. Rostovzeff, The Social and economic history of the Roman Empire, Oxford, 1926.

⁴ Там же, стор. 388—389.

ки буржуазної історіографії не здатні розв'язати вищевказані проблеми. Це пояснюється, головним чином, тим, що буржуазні історики, дбаючи про свої класові цілі, завжди були далекі від об'єктивного підходу до вивчення минулого людства. Сучасні буржуазні історики не мають іншої мети, крім мети ідеологічно обслуговувати імперіалістів у їх боротьбі проти табору миру, демократії і соціалізму. Ось чому найбезсоромнішою фальсифікацією історії взагалі і античної, зокрема, реакційна буржуазна історіографія намагається виправдати панування буржуазії і довести одвічність капіталістичних порядків. Безперечно, що радянські античники повинні вести постійну боротьбу проти вищевказаних і подібних до них фальсифікацій буржуазних істориків.

Змінивши первісно-общинний лад, рабовласницький лад створив на відносно обмежений час повну відповідність виробничих відносин характерові виробничих сил, що дало можливість для дальшого розвитку останніх. Слідом за цим періодом виробничі відносини, основані на праці рабів, ставали все більше кайданами для розвитку продуктивних сил. Останнє й привело до кризи рабовласницького способу виробництва.

Розклад рабовласницького ладу супроводжувався загостренням класової боротьби і посиленням варварських вторгнень в імперію. В III ст. нашої ери, коли Римська імперія вступила в смугу загальної кризи рабовласницької суспільно-економічної формації, панування рабовласників було підірвано масовими повстаннями трудящих. Раніше поодинокі збройні виступи рабів злилися тоді із збройними виступами колонів, селян і вторгненням варварів, які посилювались.

Пануючому класові вдалося в III ст. вийти із загрозливого для нього становища, яке тоді склалося. Однак для того, щоб зберегти своє класове панування, рабовласницька верхівка намагалась і далі зміцнювати державну машину імперії, напружуючи для цього всі можливості рабовласницького суспільства. Наслідком того був перехід від принципату до доміанату, перетворення Римської імперії у воєнно-бюрократичну монархію.

Розвиток кризи рабовласницького ладу мав своїм наслідком те, що на кінець IV ст. вже було наявне фактичне покріпачення всіх виробників імперії. Однакове становище, в якому тепер знаходились вільні дрібні орендарі і посаджені на землю раби¹, привело до створення єдиної маси тяжко експлуатованих сільськогосподарських виробників, тобто найбільш широкої соціальної основи для нового піднесення революційної боротьби.

Величезні кошти витрачались рабовласницькою державою на утримання армії і роздутого чиновницького апарату. Державні податки і повинності, зростаюча експлуатація і вимагательства

¹ *Digesta Justiniani Augusti, Recognouit Th. Mommsen, Vol. I—II, Bero-
lini, 1870, Dig. XXXIII, 7, 12, 3; Libanii Opera, Recensuit Foerster, Vol. I—
XII, Lipsial, 1903—1923, Orat. XLV, 5.*

чиновників робили становище трудящих мас все більш нестерпим. Становище найбідніших верств імперії, обкладених незмірно великими податками, було настільки жалюгідним, що один з найавторитетніших істориків IV ст. Амміан Марцеллін називав їх просто «найнешаснішими»¹. Все це приводило до різкого загострення класової боротьби в цей час.

На протязі IV ст. імператорський уряд пробував зміцнити слабючу імперію шляхом перетворення християнської церкви в свою ідеологічну опору, але й ця державна релігія не цілком виправдала покладені на неї надії. Християнська церква не зміла повністю відтягти експлуатовані маси від класової боротьби.

Що стосується імператорської армії, то вона, незважаючи на збільшення витрат на її утримання в період пізньої Римської імперії, втрачала свою боєздатність.

Автор даної статті і робить спробу відповісти на питання, чому в період кризи рабовласницького ладу падала могутність римської армії, незважаючи на її реорганізацію і кількісне збільшення, і як ця криза впливала на ослаблення римської воєнної машини.

При цьому слід відзначити, що в статті не ставиться завдання всесторонньо дослідити стан воєнних сил пізньої Римської імперії, а робиться тільки спроба вияснити головні причини падіння боєздатності її армії у вищевказаний період.

До Діоклетіана (284—305 рр.) римська армія була в основному розташована по прикордонній лінії. Військових сил Римської імперії при такому розташуванні було достатньо для того, щоб відбивати спроби окремих варварських племен прорватися через римський кордон. Коли ж нападав сильніший ворог, наприклад, парф'яни або об'єднані племена маркоманського союзу, то прикордонні заслони часто проривалися, тому що прикордонні війська, внаслідок розтягнутості кордону, не витримували сильних ударів. Швидко ліквідувати прорив не завжди вдавалось, бо в римлян не було резервів, не рахуючи порівняно невеликих частин преторіанської гвардії, розквартированих у самому Римі і на його околицях².

Щоб відбити ворога, що вторгнувся, римлянам доводилось знімати війська з таких ділянок кордону, яким не загрожувала в даний час небезпека. Але це оголення кордонів іноді вело за собою тяжкі наслідки: на якій-небудь ослабленій ділянці проривався інший ворог.

Для зміцнення прикордонної лінії Римська імперія, починаю-

¹ Ammiani Marcellini rerum gestarum libri qui Supersunt, Rec. gardthausen, Lipsia, 1874—1875, XXVII, 8, 7.

² Разом з варварським загоном охоронців імператора гарнізон Рима складав 13—14 тисяч чоловік (див. М. О. Машкін, Принципат Августа, 1949, стор. 508).

чи з Веспасіана (67—79 рр.), здійснила численні фортифікаційні споруди довгочасового типу на цій лінії.

Особливо посилено велись ці роботи при Антонінах (96—192 рр.). Державний кордон був захищений оборонною системою, яка складалася з укріплених міст, постійних таборів, сильних фортець і сторожових башт. Штучні споруди доповнювались природними перешкодами, якими були в першу чергу великі прикордонні ріки (Рейн, Дунай і Євфрат) і гірські пасма. Доповненням до фортець служили рови, земляні і кам'яні вали. Вся ця складна система носила назву «лімес» (*limes*). Він ділився на ряд більших і менших ділянок, якими були британська, верхньогерманська, ділянка дунайських провінцій, каппадокійська, ділянка африканських провінцій і ін.

Однак найбільш потужні укріплення могли забезпечити захист кордонів імперії тільки при наявності фізичної і морально міцної, дисциплінованої армії. А між тим в умовах кризи рабовласницького ладу римська армія зазнавала все зростаючого розкладу.

В середині III ст. н. е. виявився повний розвал римської військової організації, створеної Августом, Клавдіями, Антонінами. Варвари все частіше проривались на римську територію. Удар за ударом змушені були відбивати імператори на кордонах величезної довжини, напружуючи для цього сили все більш слаблючої імперії.

Необхідність створення сильної армії, яка могла б захистити пануючі класи від революційної боротьби трудящих мас і натиску сусідніх народностей, які посилились в період розкладу рабовласницької імперії, примусила Діоклетіана і Костянтина не тільки збільшити загальну кількість збройних сил імперії, але й здійснити їх реорганізацію. Оскільки принципи побудови армії, введені цими імператорами, зберігались в основному до кінця існування Західної Римської імперії, необхідно зупинитися на змісті їх військових реформ. Військова влада була відокремлена від цивільної. У віданні цивільних органів залишилась тільки поставка продовольства, яке збиралося в провінціях для утримання розташованих там військових частин (*annona militaris*)¹. Керівництво всіма збройними силами було зосереджене в руках імператора, що відповідало інтересам воєнної диктатури експлуататорських класів. Від імператора залежало і призначення командного складу армії.

Віднявши військову владу у преторіанських префектів, імператори ввели посаду військових магістрів. Слід відзначити що за реформою Діоклетіана військові магістри були незалежні один від одного. І цей захід, очевидно, був направлений проти можливої узурпації. Командування спершу було розділено не за територіальною ознакою, а за родами зброї: *magistr militum*,

¹ Am Marcel, XIV, 10, 4; Zosimi comitis et exadvocati fisci Historia nova, Ed. L. Mendelsohn, Lipsiae, 1887, II, 33.

magistr equitum (Zosim, II, 32). В дійсності ж таке становище не могло довго зберігатися. По-перше, військові потреби примушували збільшувати число командуючих військами (Zosim, IV, 27); по-друге, практика часто вимагала доручати одному командуючому армію, яка складалася з різних видів зброї.

Так, наприклад, *Notitia dignitatum* знає тільки у східній частині імперії п'ятьох військових магистрів¹, під командою яких були як піхотні, так і кавалерійські частини. Два з них мали титул *magistri militum praesentales* і належали, очевидно, до почту імператора. Інших три військові магистри східної частини імперії (*mag. mil. per Orientem*, *mag. mil. per Thracias*, *mag. mil. per Illiricum*) стояли на чолі тих військових частин, які були розташовані у внутрішніх районах держави або тимчасово були прикомандировані до прикордонних округів.

Прикордонні війська залишилися, але їх чисельний склад був значно збільшений, і управлялися вони через організовані військові округи, на чолі яких стояли дукси (*duces*). Частини, розташовані на кордонах, були розділені на когорти (*cohortes*) легкої піхоти і кавалерійські загони (*alae* з поділом їх на *turmae*), в чому легко переконатися, якщо розглянути склад військ, які знаходилися під начальством дуксів по *Notitia dign.* Так, наприклад, дукс Аравії (*dux Arabiae*), крім прикомандированих частин, мав під своїм командуванням 5 когорт і 6 кавалерійських загонів (*Not. or.*, XXXVII, 24—35).

Одночасно із збільшенням кількості і реорганізацією прикордонних військ, у всіх значних містах імперії була створена особлива армія «супутників» імператора (*comitatenses*), яка легко пересувалася. Саме ця частина армії відіграла тепер першорядну роль у збройних силах імперії. Поряд з участю в походах імператорів проти зовнішніх ворогів, вона призначалась для попередження і придушення збройних повстань експлуатованих мас імперії.

Якщо прийняти до уваги те, що при Діоклетіані і Костянтині, а також при їх наступниках ця мобільна армія, краща порівняно з прикордонними частинами за своїми бойовими якостями, не мала можливості знаходитися на кордонах для безпосередньої охорони імперії від вторгнень іззовні, а повинна була бути розташована в її внутрішніх районах для боротьби з революційним рухом, то вже це до певної міри пояснює, як загострення кризи рабовласницької системи, що проявлялося в посиленні класової боротьби, ослаблювало обороноздатність імперії, підготовляло її завоювання варварами.

Враховуючи низьку боєздатність прикордонних частин, на допомогу їм на окремих ділянках кордону, які знаходилися під

¹ *Notitia dignitatum*, Ed. O. Seeck, 1876, *Not. dign. in partibus Orientis*, V, 26. Зберегло значення і старіше видання цієї пам'ятки, завдяки обширним коментарям його редактора: *Notitia dignitatum et administrationum tam civilium quam militarum*, Ed. E. Böcking, Bonnae, 1839—1853.

особливою загрозою варварських вторгнень, були розташовані підрозділи третього роду військ (так звані *pseudocomitatenses*). Загальноприйнятого пояснення цього терміну поки що немає, швидше останні були названі так тому, що вони були організовані по принципу *comitatenses*, але призначалися для виконання зовсім інших функцій.

І, нарешті, замість преторіанської гвардії, яка часто була базою для організації державних переворотів, Костянтином були створені двірцеві частини (*scholae*), які служили тільки для охорони імператорської особи.

Безперечно, що вся ця реорганізація військової машини Римської імперії до деякої міри посилила її бойову міць. Однак, щоб в'яснити причини зростаючого числа невдач римської армії в боротьбі з варварами, які посилили штурм кордонів імперії, необхідно перш за все зупинитися на тому, з яких прошарків населення імперії комплектувалась і поповнювалась римська армія. З'ясування цього питання дасть можливість визначити важливу причину падіння боєздатності сил імперії в досліджуваній час.

Характеризуючи римське військо ранньої імперії, Ф. Енгельс писав, що воно тоді було «більш схоже вже на армію ландскнехтів, ніж на староримське селянське військо»¹. Дальше загострення кризи рабовласницького ладу не могло не вплинути негативно на збройні сили імперії.

Армія завжди мала класовий характер. У Римську армію, яка стояла на захисті інтересів рабовласників, як правило, не допускались раби. Що стосується решти населення, то якщо деякі його прошарки ще давали до Діоклетіана на основі принципу добровільності певну кількість рекрутів, то під час правління цього імператора, а тим більше при його наступниках, в результаті заборони для сенаторів і куріалів, ремісників і торговців служби в армії, цим принципом могла скористуватися дуже обмежена кількість підданих імперії. Це були в основному особи, які не будучи військовообов'язаними, вступали в армію за власним бажанням, або такі, які зуміли ухилитися від своїх службових обов'язків, або звільнялися від них з різних причин і одержували, таким чином, можливість розпоряджатися собою. Однак довготерміновість (25 років) служби, а також зменшення плати відштовхувало від військової служби і цих осіб.

Ким же поповнювалась армія римської рабовласницької держави періоду пізньої Римської імперії? Це питання дуже важливе, тому що для виконання своєї внутрішньої і зовнішньої функцій держава рабовласників потребувала постійного зміцнення свого апарату насильства. І дійсно, як це відзначалось вище, Діоклетіан і його наступники не тільки реорганізували, але

¹ Енгельс. Бруно Бауэр и раннее христианство. К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XV, стор. 606.

й збільшили чисельний склад збройних сил імперії (Am. Marcel, XXX, 7, 5—6).

В обстановці, яка склалася, імператори пізньої Римської імперії перейшли до примусового набору в армію. Вони зобов'язали власників землі поставляти рекрутів (*tingones*), число яких залежало від кількості населяючих їх володіння землеробів. Недостача рекрутів при наступниках Костянтина приводила іноді до того, що навіть раби, вслід за одержанням свободи, приймалися на військову службу¹. Головним джерелом поповнення армії служили колони. Землевласники повинні були з числа своїх колонів виділяти новобранців і доставляти їх в армію поряд з такими натуральними поставками, як худоба, хліб і т. п. Відомо, що в III і особливо в IV ст. землевласники в зв'язку із загальним зменшенням населення постійно відчували недостачу робочих рук для роботи в своїх маєтках. Ось чому вони всіляко ухилялись від несення цієї повинності. Набір в армію проводився щорічно (хоч і не систематично) по певних групах провінцій. Земельні магнати, користуючись своїм впливом, пускаючи в хід підкупи і погрози, примушували декуріонів або приймати в рекрути найбільш непридатних своїх колонів, або відкупались від набору, виплачуючи казні встановлену законом суму грошей (25 солідів) за кожного недоданого новобранця².

Села, населені селянами, також були зобов'язані поставляти рекрутів, але, за свідченням Амміана Марцелліна вони взагалі вважали за краще вносити гроші, ніж особисто нести військову службу (Am. Marcel., XIX, 11, 3).

Армія в досліджуваній час поповнювалась і за рахунок дітей солдатів і ветеранів. В III ст. діти ветеранів зобов'язані були поступати на військову службу в тому випадку, коли їх батьки одержували від держави земельні наділи.

В IV ст. ряд законів в кодексі Феодосія підтверджує обов'язок військової служби для дітей солдатів і ветеранів (VII, 1, 5, 18; 10, 20; 12, 22, 2, 4, 5, 7).

Коли останнім минало 16 років, вони повинні були з'являтися до чиновників, які відали набором в армію рекрутів. Імператорський уряд слідкував за виконанням дітьми ветеранів і солдатів цього спадкового обов'язку і переслідував тих з них, які ухилялись від військової повинності (Cod. Theod., VII, 18, 10).

Таке поповнення армії, яке складалося переважно з фізично малоприспосібаних і морально пригнічених людей, не могло задовольнити імператорів. Трудність комплектування армії відображена в тодішній літературі (Am. Marcel, XXXI, 6, 5, Zosim., II, 15).

Імператори змушені були шукати іншого джерела для поповнення своїх збройних сил, а від землевласників вимагати

¹ Theodosiani libri XVI, Ed. Th. Mommsen, Berolini, 1905, VII, 13, 6.

² Socrates, Historia ecclesiastica, Patrol., Series graeca, LXVII, IV, 34; Am. Marcel., XIX, 11, 7; Cod. Theod., VII, 13, 7, 13.

тільки замість поставки новобранців певних грошових внесків. Таким джерелом були варвари, в руки яких імператорський уряд змушений був все більше передавати оборону римської держави від їх же єдиноплеменників. Практика залучення варварів на службу в римських військах не була чимсь новим в IV ст. у воєнній справі.

Одним з важливіших результатів революційного підйому III ст. було прискорення процесу варваризації імперії.

Велика кількість варварів була поселена в різних римських провінціях, особливо в прикордонних районах. Все це сприяло укріпленню зв'язків між внутрішніми революційними силами імперії і варварами — її зовнішніми ворогами. Зміцнення цих факторів, що надзвичайно активно впливали на прискорення процесу розкладу Римської імперії, не могло не позначитися на наростанні нової хвилі революційної боротьби народних мас.

Варварський елемент проникав в імперію за рахунок рабів. Частково варвари почали займати цивільні посади і т. ін. Однак найбільше підлягала варваризації римська армія. На військову службу варварів наймали цілими загонами (Am. Marcel, XX, 8, 1, 13; Zosim., II, 15, 1).

Недостачу рекрутів римський уряд намагався поповнити за рахунок підкорених племен, на які накладався обов'язок поставляти воїнів (Am. Marcel, XIX, 11, 6, 7; XXVII, 5, 4; XXVIII, 5, 3—4; XXX, 6, 1; XXXI, 10, 17).

Крім того, на римській території поселяли цілі племена варварів або ж частини їх, які мусили виділяти із свого середовища новобранців для комплектування армії (Am. Marcel, XXVIII, 5, 15; XXXI, 9, 4). Останнє практикувалось часто ще за часів Марка Аврелія (161—180 рр.). Про це дає детальні відомості *Notitia dignitatum*. Перелічені в цьому джерелі *gentes* (Not. occ., Cap. XXXIV, 24; XXXV, 31); *laeti* (Not. occ., Cap. XLII, 33—34) і *gentiles* (Not. occ., Cap. XII, 46—70) служили, головним чином, вказаній меті.

В процесі варваризації римської армії справа дійшла до того, що варвари служили не лише рядовими або молодшими командирами, але посідали і вищі командні пости. Так, наприклад, за свідченням Амміана Марцелліна, Ріхомер командував двірцевими загонами domestikів, а Фрігерід, Гумоарій, Віктор і Меробаут були військовими магістрами (Am. Marcel, XX, 9, 5; XXX, 5, 13; XXXI, 7, 1).

Результатом посиленої варваризації було те, що уже в IV ст. основна і краща частина римських збройних сил складалась із варварів¹. Військові загони цінилися тим вище, чим менше вони були римськими; вступаючи в битву, римські ча-

¹ Zosim., IV, 30, 1; Socrat., V, 25; Sozomenus, *Historia ecclesiastica*, Patrol., Series graeca, LXVII, VII, 22, 24; Pauli Orosii *Historiarum adversus paganos libri VII*, Patrol., Series lat., XXXI, VII, 35; Jordanes, *Romana et Getica*, rec. Th. Mommsen, Berolini, 1882, Get. 28.

стини в цей час, як правило, заводили германський бойовий наспів «барріт»¹.

Таким чином, з розвитком кризи рабовласницького суспільства докорінно змінився склад римської армії, її характер.

Варваризація римської армії з багатьох причин знижувала її боєздатність. По-перше, частини, сформовані з варварів відзначались слабкою військовою дисципліною². Частим явищем в римській армії було дезертирство³. По-друге, варвари погано володіли технікою римського бою⁴. По-третє, перебуваючи на римській службі, варвари не рвали зв'язків із своїми єдиноплемінниками, і останні завжди одержували точну інформацію про стан справ в імператорській армії⁵.

Ф. Енгельс особливо підкреслював падіння боєздатності римського війська в зв'язку з його посиленою варваризацією. «Римська армія, — писав він, — незважаючи на занепад імперії в епоху цезарів, піддержувала свою древню славу до того часу, доки залишався незайманим її національний характер. Але як тільки римське громадянство перестало бути неодмінною умовою для доступу в легіон, армія загубила свою стійкість. Коли варвари частково з римських провінцій, частково з незалежних країн, — продовжує Ф. Енгельс, — склали головну силу легіонів... з цього часу зникли особливості римської піхоти. Тяжка зброя була відкинута, важкі списи були замінені легкими; легіон, орга-

¹ Детальний його опис дивись у творах римського письменника Флавія Вегетія Рената (383—450 pp.) про військово мистецтво (*Vegetii epitoma rei militaris*, Ed. Lang, 1885, III, 18). Російський переклад цієї праці вміщено в ВДИ, 1940, № 1). Творами Вегетія необхідно користуватися дуже обережно, бо це був одірваний від життя «кабінетний тактик», компілятор, який змішував у своїх повчаннях старе з новим і плував епохи. Однак з його праці можна використати деякі цінні відомості про організацію військових сил Римської імперії в IV ст.

² Am. Marcel, XXII, 4, 6; XXVI, 2, 3; XVII, 9, 6; Cod. Theod, VII, 18, 2—4.

³ Am. Marcel, XXVII, 8, 10; XXIX, 5, 31; XXXI, 15, 4.

⁴ Недаром Вегетій, зі страхом переживаючи падіння бойової могутності римських військ в його час, вказував, що якщо раніше «ліше військо було озброєне і панцирями, і шлемами», то на кінець IV ст., коли особливо посилилась варваризація римської армії, «з появленням недбайливості і стремління до неробства, почали припинятися навчання у полі, почали вважати, що зброя дуже важка, тому що воїни стали рідко її одягати» (I, 20). Про погане навчання римських воїнів, про погіршення їх озброєння, кажуть також Liban, Orat, XXIV, 3; Am. Marcel, XXII, 4, 6.

⁵ Zosim, IV, 30—31. Амміан Марцеллін згадує про досить інтересну подію, яка свідчить про ненадійність варварських наемників. В 354 р. Констанцій рушив в похід проти аламанив. «Переpravившись через річку, — пише Амміан Марцеллін, — військо могло б заподіяти страшне спустошення зовсім несподівано для противника, який зосередив свою увагу на іншому пункті, якби деякі офіцери високого рангу, що походили з того ж плем'я, не подали таких відомостей своїм землякам» (XIV, 10, 7). Не випадково Вегетій підкреслив, що «немає кращого плану від того, якого не знає ворог, доки ти його не виконав» (III, 26).

ізований в когорти, знову став бути подібним до незграбної фаланги...»¹.

Але все ж імператори при комплектуванні військових сил все частіше орієнтувались на варварів, бо римський уряд Пізньої імперії з причин надзвичайного загострення класової боротьби мав усі підстави довіряти більше цим чужоземним наємникам, ніж революційно настроєним нижчим соціальним прошаркам підданих імперії. Так, наприклад, готуючись до виступу проти Максиміа, Феодосій комплектував свою армію в більшій частині з варварів; в її складі до моменту виступу на Захід було 40 тисяч одних лише готів. Значна частина кавалерії складалась з гуннів і аланів. Майже всі вищі командні пости в армії належали варварам (Арбогаст, Ріхомер і ін.).

Дуже цікаву характеристику військових сил Феодосія, яка розкриває глибоку їх варваризацію під час боротьби з Максимом, ми знаходимо у панегіриста Паката. «Ішов, — каже він, — під командою римських вождів і під римськими знаменами колишній ворог Риму і слідував за значками, проти яких він колись стояв, і став сам солдатом, наповнив міста Паннонії, які раніше він розорював... Гот, гунн, алан стали в ряди військ, змінювались на варті...»².

Як і при комплектуванні армії для боротьби з Максимом, так і при підготовці до походу Арбогаста і Євгенія Феодосій залучав до своєї армії велику кількість варварів. Він вербував готів і гуннів, аланів і вихідців з Кавказу. Командували цією армією також майже одні варвари³.

Феодосію і іншим імператорам пізньої Римської імперії було добре відомо, чим може закінчитись значна варваризація римської армії, але це була та єдина сила, якою Феодосій, «друг готів», і його наступники ще могли охоронити пануючий клас рабовласницької імперії від народних мас⁴.

Римський письменник Сінезій (370—413 р. р.), зі страхом спостерігаючи посилену варваризацію імперії, даремно закликав в 399 р. сина і наступника Феодосія на константинопольському престолі Аркадія «вигнали звідси шалених псів»⁵. Зробити це

¹ Ф. Энгельс, Пехота. К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XI, ч. 2, стор. 474.

² Paneg. Papatii, XXXII (Цит. за працею Ю. Кулаковського «Аланы по сведениям классических и византийских писателей», Киев, 1899 р., стор. 28).

³ «Виступаючи в похід проти Арбогаста, — говорить Зосім, — Феодосій доручив командування армією Тімазію і Стіліхону, а командування допоміжними військами — Гайні, Саулу і Бакурію, останній був родом з Вірменії» (Zosim, IV, 57, 2).

⁴ Дальша швидка варваризація армії і державного апарату за Феодосія привела до того, що за образним висловленням І. Фірсова, до кінця правління цього імперія була подібна на варвара, одягненого в римський одяг» (И. Фирсов, История Стрелихона, ЖМНП, СПб, 1885, ч. 88, стор. 20).

⁵ Сінезій, Про царську владу до імператора Аркадія, 15 Цит. за працею В. В. Латишева «Известия древних писателей о Скифии и Кавказе», ВДИ, 1948, № 3, стор. 284).

імператори були вже не в силах. Поступово завершувалась варваризація римської армії.

Така одна з найважливіших причин падіння боездатності армії пізньої імперії, яка була безпосереднім результатом кризи рабовласницької формації.

Слід вказати, і на інші серйозні причини цього явища. Марксистсько-ленінська теорія переконливо доводить, що однією з головних умов перемоги у війні є міцний тил. І якщо в III—V ст. у сусідніх з Римом племенах успішно розвивалось ремесло, а за рахунок великого приросту швидко збільшувалось населення, то в Римській імперії в цей період спостерігається протилежна картина.

Починаючи з III ст. н. е., рабовласницький Рим переживав глибоку економічну і політичну кризу. Занепад ремесла, торгівлі і землеробства, процес покріпачення раніше вільних громадян, загальне зубожіння — такий був підсумок світового римського панування. Результатом дальшого поглиблення кризи рабовласницького ладу було посилення класової боротьби. «Ось до чого, — пише Ф. Енгельс, — привела римська держава з її світовим пануванням: своє право на існування вона основувала на підтриманні порядку всередині і на захисті від варварів іззовні, але її порядок був гіршим найгіршого безпорядку, а варварів, від яких вона бралась захищати громадян, останні чекали як спасителів»¹.

В результаті воєн, епідемій і жорстокої експлуатації скоротилась кількість колонів і ремісників. Як колони, які не витримуючи гніту і експлуатації, тікали від своїх землевласників, так і ремісники, не маючи можливості виплачувати податки, масами залишали свої «місця приписки», поповнюючи партизанські загони, які боролися проти експлуататорів, ішли до варварів. Уряд прикріплював цілі колегії до державних «фабрик», які працювали безпосередньо для задоволення потреб двору, армії і бюрократії. На таких підприємствах, де використовувалася і праця рабів, виготовлялись зброя, тканини та інші вироби. Занепад економічного життя безпосередньо впливав на постачання і озброєння армії. Справа дійшла до того, що в 398 році едиктом Аркадія і Гонорія наказувалось «випалювати зброярам на руці тавро (stigmata), як офіційний знак, який роблять і рекрутам, щоб таким чином можна було розпізнавати втікачів» (Cod. Just., XI, 10, 3). Незважаючи на цей і подібні едикти, наявний склад колегій скорочувався, вони вже не були спроможні забезпечувати державі поставки зброї і інших предметів (Cod. Just., XI, 10, 1).

Падіння боездатності римської армії відбувалося і за рахунок розкладу самого командного складу². І це явище, безумовно, було наслідком розкладу рабовласницької держави.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XVI, ч. 1, стор. 124.

² За словами Лібанія, «золото, яке по справедливості повинно було залишитися в руках солдатів, переходить в руки военачальників, завдяки

Частково поразки римської армії в досліджуваний час пояснюються і відсутністю в її складі частин доброї кавалерії. Римська кіннота через надзвичайно низькі бойові втрати і такої організаційну структуру не була здатна до ведення серйозних операцій. Організована у невеликі загони, вона вдала до сили двох легіонів тільки як допоміжна сила. Дякуючи оцінці римському війську, Ф. Енгельс вказував на те, що «римляни ніколи не були наїзниками. Та нечисленна кіннота, яка була в Іх легіонів, продовжує він, — вважала за краще воювати в пішому строю. Їх коні були поганої породи, а воїни не вміли їздити верхи»¹.

Якщо врахувати, що армія Пізньої імперії змушена була боротися проти північночорноморських племен, персів і інших племен і народностей, які мали чудову кавалерію, то стане зрозумілим, чому римська піхота в знаменитій битві під Адріано-полем (378 р.) і інших битвах ставала жертвою сміливих ударів кінноти противника.

Не надіючись тільки при допомозі військових сил стримати натиск варварів, імператори пізньої Римської імперії продовжували будівництво оборонних споруд на кордонах держави. Однак і ці дорогі засоби не змогли піднести обороноздатності рабовласницької імперії. Могутні укріплення могли забезпечити оборону римської держави тільки при наявності фізично і морально міцної, дисциплінованої армії. А між тим, як вказувалось вище, в умовах кризи рабовласницького ладу римська армія все більше розкладалася. Оцінюючи воєнне будівництво на кордонах, здійснюване імператорами пізньої імперії, слід відзначити, що воно свідчило не про воєнну могутність імперії, а про її слабкість. Спорудження на кордонах оборонних укріплень розпочате ще в I ст. н. е., говорить про те, що римські війська вже не були в силах стримувати натиск варварських племен польовими операціями. Імперія перейшла до оборони, яка ставала все пасивнішою, а ця тактика, як про це свідчить воєнна історія, завжди приводить сторону, яка обороняється, до поразки.

Таким чином, незважаючи на збільшення кількості військ, їх реорганізацію і будівництво прикордонних укріплень, які поглинали величезну частину державних доходів і лягали важким тягарем на трудящі маси імперії, здатність рабовласницької римської держави чинити опір варварському натиску в результаті кризи рабовласницької формації в значній мірі ослабла. Загострення кризи рабовласницької системи ослаблювало обороноздатність імперії, підготовлювало її завоювання варварами.

чому воїн, одягнутий в обривки взуття і плащ, одну подобу плаща, жалюгідний і смутний. Нерідко прибуток поступає і за рахунок шлунка людей» (Ogat. XLVII, 32).

¹ Ф. Енгельс, Кавалерія, К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XI, ч. II, стор. 441.

ЗМІСТ

	Стор.
<i>Ордовська Г. М.</i> , кандидат історичних наук — Визвольна боротьба трудящих Прикарпаття в період революційного піднесення 1921—1923 рр.	3
<i>Васюта І. К.</i> , кандидат історичних наук — Становище робітничого класу Західної України в період тимчасової часткової стабілізації капіталізму (1924—1929 рр.)	29
<i>Духнич В. О.</i> , доцент, кандидат історичних наук — Становище чорноморських адміралтейських поселенців	53
<i>Рущенко П. Т.</i> , доцент, кандидат історичних наук — Соціально-економічне становище і революційна боротьба болгарського робітничого класу на початку ХХ ст. (1904—1914 рр.)	69
<i>Рущенко П. Т.</i> , доцент, кандидат історичних наук — З історії профспілкового руху в Болгарії (1915—1923 рр.)	103
<i>Рущенко П. Т.</i> , доцент, кандидат історичних наук — Народне антифашистське повстання 1923 року в Болгарії	125
<i>Прокоп Р. О.</i> , кандидат історичних наук — Початок краківського повстання 1846 року	149
<i>Патлажан Ю. І.</i> , кандидат історичних наук — До питання про падіння Західної Римської імперії	163

МП УССР. Станиславский государственный педагогический институт. Научные записки. Историческая серия. Выпуск II (на украинском языке).

Государственное учебно-педагогическое издательство
«Радянська школа»

Редактор *О. Т. Ленік*

Технічний редактор *С. Р. Політійенко*

Коректор *Г. Т. Марчук*

Здано до набору 19/VI 1957 р. Підписано до друку 19/XI 1957 р. Па-
пір 60 × 92¹/₁₆ Д 11, умовн. арк. 11, видавн. арк. 12.

Тираж 500.

БФ 16913.

Державне учбов.
Київ,

«Радянська школа»
зн. № 9623.

Зам. № 526.
Міністерства культури.

карня Головидаву
в, Пекарська, 11.